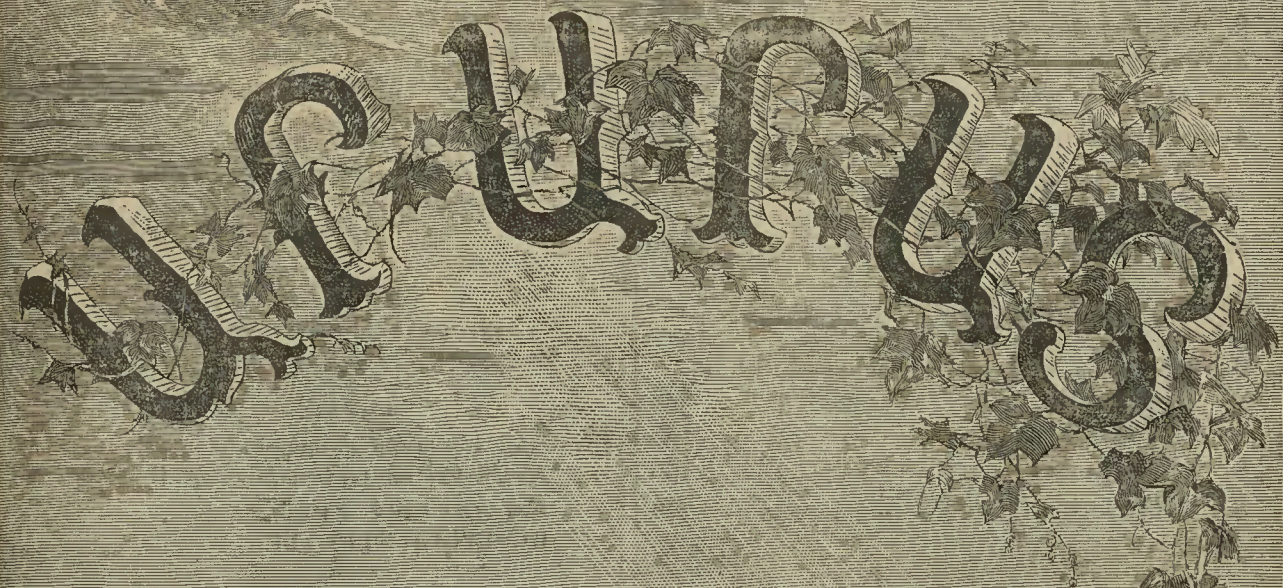

1900

ԹԻՒ Ղ. ԱՊՐԻԼ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

1. Փրկիչը գերեզմանի առաջ . . . Կ. Վ. 147
2. Բարոյական արևութիները . Բենեկ Վ. 149
3. Ծաղկաքաղ ընտիր մոլոր «Հարանց վար-
քից».. Ն. արեղայ Տ. Աւետիքեանց 111
4. Մոմ (Թարգմ. Տոլստոյից) . Բ. Մ. 152

ՕՏԸՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

5. Օրթոդոքս, Կաթոլիկ և Բող. եկեղ. 158

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

6. ՎԷՀԱԽԱՌԱՀ ՀԱՅՐԵԱԿԵՍԻ ԾՆՆՆԵԱՆ	80-ըդ
տարեդարձը.	Կ. Վ. 163
7. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ	168
8. Գ. ՃԵՄԱՐԱՆ	169
8. ՏԱՃԿԱՀԱՍԵՔ	170

ՄԵՆԿԱՆԵՐԺԱԿԱՆ

9. Անդրեասիան կրթութեան առաւելութիւնը. Ս. Մ 175

10. Հայոց Հայրենիք Հայ դրականութեան ապարկիցում . . . Մ. Ղ. 178

11. Դիտողութիւններ Խորենացու մասին. Գր. Վասնցեան 186

12. Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառի (Հար.) Հրաչեայ Յ. Աճառեան 190

13. Հայ ժողովրդական առասպելները (Հարունակելի). Մ. Աբեղեան 194

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

11. Առողջապահական դիտելիքներ (Շար.) 205
12. Մանրալուրջ 208

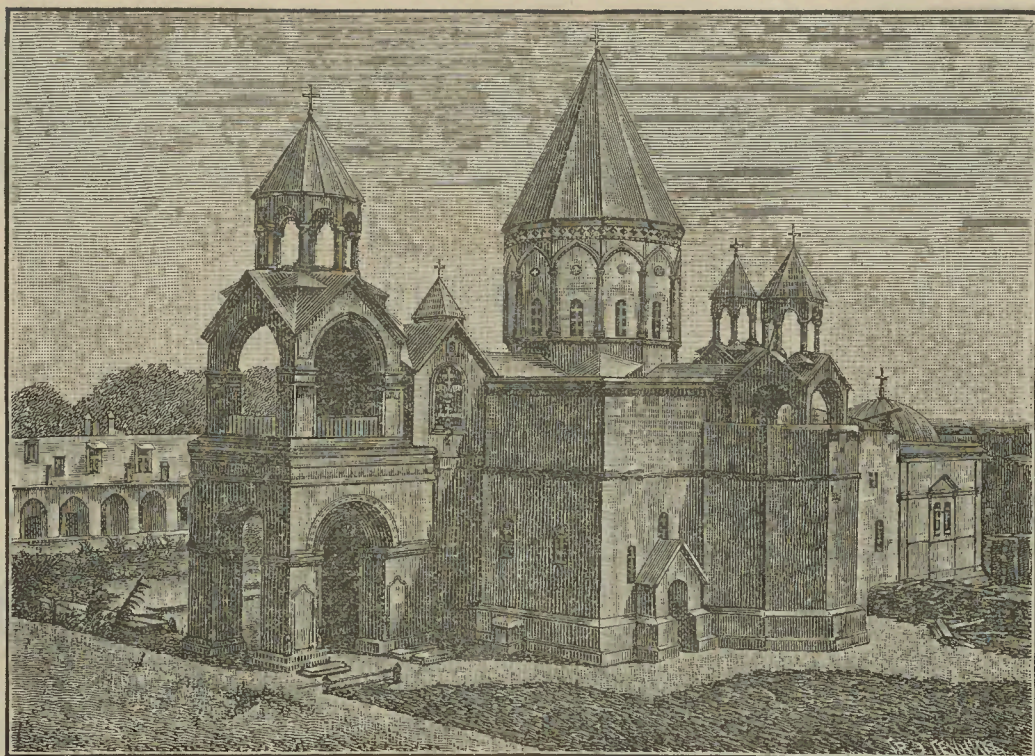
ՅԵՐԵԼՈՒԵԹ

16. Երեք ձեռագիր մատենաներ և Հայկոթոյի կնէրն միութեան խնդիրը. Յ. Վ. Մ. 210
Ս տ ա ց ու ա ծ գ ր ք ե ր
ՅԱՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Վ Ա Ճ Ա Ռ Ե Լ Ի Գ Ր Ե Ա Ն Յ Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ի
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷԶՄԻԼԵՆԻ

Բ. Կ.
 Ագաթանգեղոսի աղբիւրներէց յիշատակ
 դատակնքացն Գորեա եւ Շմոնի. — 50
 Առակք Քռիկովի Գաբ. եպ. Այվ. . . . — 80
 Ատենի Ժամագիրքը, որ է մատենան Հասարակաց
 աղօթից Բ—բէ ապագ. 1891 թ. 8 —
 Աւետարան Տ. Մերոյ Յիսուսի Գիրտի. (Ճաշու
 աւետարան) 1890 թ. 3 —
 Աւետարան (փոքրագիր,) 1891 թ. . . . — 70
 Աւետարան Իււղաբերէց 1892 թ. . . . I 50
 Աստուածաբանական Գիտութիւններ (Ա. Յ. Մե-
 քելեան) 1895 թ. — 50
 Աստուածաշնորհագիրք չայտն. (Ս. ա. Քե.
 Մանգիւեան 1870 թ. — 70
 Անանիա Նարեկացի գիրք խոստովանութեան . .
 (Մեթաբան) 1892 թ. — 50
 Աբրահամ Կաթողիկոս Կրեոտացի 2 —
 Աղանդաւորք եւ Մոլորութիւնք նոցա ի վար-
 դապետութիւնս Հաւատոյ (Ա. եպ. Դաւթեան) 1890 — 20
 Այրի վանք, կամ Նկարագրութիւն Գեղարդայ
 (վանից վ. Մանգուեի) — 10
 Ազբիւր Բացիալ (Պ. եպ. Բեքրաւեան) 1843 թ. . — 20
 Ա. եւ Բ. միացորդաց գրքերի նորագիւտ չայ թարգմա-
 նութիւնը (Գր. Խաւթեան 1896 — 15
 Բամբակի մշակութիւնը Ս. Մերզայեան . . . — 20
 Բուսաբանութիւն (բժ. Գ. Յ. Գրիգորեան) . . . — 15
 Բագրեւանդ եւ Ջրաբաշխ գաւառ (Ս. Հայկունի) 1894 I 50
 Բաղդատական Աշխարհագրութիւն (Պեթերսբուրգի հայ
 ուսանողին) 1872 թ. — 50
 Գիրք Հերմուածոց (Մեթաբան) 1892 թ. . . — 50

Գիրքը խոստովանութեան (Միաբան)		— 50
Գիրքը Հանդիսականատարութեան կայսերական տօնից	1894 թ.	— 50
Դասագիրքը Կրօնի Ա. տ.	{	— 15
նոյն Բ. տ.	{ Թ. վ. Մալխեան	— 20
« » Գ. տ.	{	— 30
Դաստիարակութիւն եւ Ժառանգականութիւն		— 60
Դասագիրքը Քրիստ. վարդապետութեան (Աբել Արքեպիսկոպոսի)	1873 թ.	— 10
Դասագիրքը Հայկական Ձայնագրութեան (Ն. Քաշ- էեան)	1874 թ.	— 50
Դեօլլինգերի Նամակները	1892 թ.	— 50
Եօթն իջօք առ տղայս		— 15
Երգք Ձայնագրութեան Ժամագրոց Հայաստանեայց եկեղ. 1872 թ.		— 4
Երեսուդէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թողութիւն առ Աբբաս Աղունից կաթողիկոս 1866		— 15
Ջաքարիս սարկաւազի պատ. 1870		— 2
Էլիզէ Ռէկլիւ. Ռուսական Հայաստ. Արաքսի աւազանը. Ուրմի լիճը եւ առաջաւոր Ասիա (Բարդ Սիբան) 1892		— 30
Նոյնը Լազիստան, Հայաստան եւ Փիւրդիստան (Բարդ. Միբան) 1893 թ.		— 50
Ընդհանուր պատմութիւն հին դարու (Գ. Վրդ. Յուրենեան)		— 50
նոյն միջին դարու		— 50
Ընդհանրական Ս. Ներսիսի Շնորհալուս		— 3
Ժամագիրքը (Չեռազ) 1892		— 2
Ժանտարտ (Րէչկ. Վ. Արքեպիսկ.) 1897		— 20
Ինկվիզիցիա		— 30

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԵԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆՆԻ.

ՌՅԻՐ. ԼԳ. ՏԵՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԸՊՐԻ. 1900 Թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՆԱՐՇԱՊԱՏ

ՏԳՆԱՆ ՄԱՍԻ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԱՅ ԵԶՄԻԱՆՆԻ

1900

Дозволено цензурою 17 Апрѣля 1900 г. г. Тифлисъ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՓՐԿԻԶԸ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ ԱՌԱՋ.

«Առի՛ որ մեզեաց եւ կանգնեաց ի մե-
ռելոց, եւ յուսաւորեաց զեզ Քրիստոս».
Եփես. Ե. 14:

ՉԱՏԿԱԿԱՆ տօներին և նախընթաց
ապաշխարութեան օրերում քանի՛
քանի խորհրդաւոր պատկերներ գայիս անցնում
են մեր աչքի առջևից, որոնք մեր Փրկչի եր-
կրաւոր կենաց վերջին հանգամանքները նկա-
րագրելով՝ ամբողջ խորհրդածութեան նիւթ են
ընծայում մեզ, մարդկային կեանքի ամենա-
նուրբ խնդիրները շոշափում և ամենամեծ
զապահներին վերայ պայծառ լոյս սփռում:
Բաւական է, մեր մօրում այդ պատկերներից
մէկը միայն վերաբարձրենք. Փրկիչը գերեզ-
մանի առաջ:

Այդպէս տեսնում ենք Յորան երեք անգամ:
Տեսնում ենք, ինչպէս մօտենում է Յաժէր բա-
րեկամ Ղազարոսի գերեզմանին՝ խռովեալ հոգ-
ով և արտասուքն աչքերին... Եւ արտասուեաց
Յիսուս — տեսում է Աւետարանիչն ու անցնում
բայց որպիսի խոր զգացումներ և մօքեր են
արտայայտուած այդ երկու բառի մէջ: Արդեօր
նորա համար արտասուեց Փրկիչը, ինչպէս
հրէաները բացատրում էին, որ իւր սիրած
անձի գերեզմանին էր մօտենում, նորա տա-
րածամ մահուան ողբը լսում շրջապատող-
ներից: Մասամբ այդ մեր մօտիկ ծանօթի
մեր արիւնակից և սրտակից բարեկամի կորուս-
տը աւելի կենդանի կերպով զգալ է տալիս մեզ
մահուան սոսկալի բռնութիւնը կեանքի վերայ,
որին մենք ինքներս ենթակայ ենք, և մօրմո-
քում ճիշտում մեր սիրտը: Սակայն ո՞ւմ էր
սիրում Փրկիչը. երբ արտասուում է ո՞չ մեզ
նման մի սոսկ մահկանացու, այլ նոյն ինքն

Կեանքի Առաջնորդ՝ Յորա արցունքները շատ
աւելի մեծ զին պէտք է ունենային և աւելի
զօրեղ շարժառիթներից բղխած լինէին, քան
զէպի մի պատահական բարեկամ տաճած մաւ-
նակի համակրութիւնը իւր մէջ ամփոփել կա-
րող էր. Յորա բարեկամն այն դժնդակ աղէտի
զոհն էր, որ ծանրանում է Ազամի բո-
լոր որդիների վերայ. այս գերեզմանը ներկա-
յանում էր անշուշտ Յորա աչքին իբրեւ մի
ահագին անսահման գերեզման, որ կլանել էր
և շարունակում էր կլանել բարեկամ մարդ-
կութեան ամբողջ կեանքը. և այն մի քանի
կաթիլ արտասուքի, որ նորա արեգակնային ա-
չերից ցօղեցին՝ աւելի խոր վիշտ և աւելի մեծ
սէր էին երևան հանում, քան այս ամենա-
կուղ գերեզմանի շուրջ թափուած բոլոր ար-
տասուաց հեղեղները միասին. փղձուկն էին
նորա այն մեծ սիրոյ, որ անձը բարեկամի հա-
մար դնել տալով՝ ամէն արտասուեաց աղբիւր
պէտք է ցամաքեցնէր: Յիսուս արտասուում
էր մարդոց վիշտը տեսնելով, բայց Յորա ար-
ցունքը տկարութեան և վհատութեան ար-
ցունք չէր. մահը Յորա համար այն անպար-
տելի բռնաւորը չէր, ինչպէս մեզ է երևում:
Եւ իւր հեռ բերել էր մի շղթայ, որով
պէտք է կապեր այդ հզօրին և թափէր նո-
րա խաւարային բանտում թաղուած հոգիներ-
ին. և ահա իւր Երկնաւոր Հօր անունով,
որի լոկ խօսքը զոյութիւն տուեց աիեղբրին
և շունչը մեռեալ բնութեան կենդանութիւնն
է՝ կանչում է գերեզմանից չորեքօրեայ դիա-
կին. Եւ Ղազարոս, — և մեռեալը կենդանանում
է ինքն է... :

Տարբեր է տեսարանը, որ պատկերացնում
է մեր Փրկչին մարդկութեան մի ուրիշ գե-
րեզմանի առաջ կանգնած: Երուսաղէմն է այդ

գերեզմանը, Դաւթի աղքատանիստ սուրբ քաղաքը, որտեղ խռնուում էին ճշմարտաւ Աստուծոյ երկրպագուները Սորա միակ տաճարում պաշտօն և պատարագ մատուցանելու, որտեղից օրէնք և ճշմարտութեան պատգամներ պէտք է ելնէին Աստուծոյ ընտրեալ ժողովրդի և նորա միջոցով բոլոր մարդոց համար. Երուսաղէմ, ուր անչափ անգամ Դարայէլի Աստուծոյ փառքը երեւացել էր և կայծաւնամաքուր մարգարէների բերանով Սորա կամքը յայտնուել: Այժմի գերեզման էր այսօր Երուսաղէմը՝ գերեզման էր պատրաստում նոյն իսկ Սորա համար, որ եկել էր իւր բոլոր իղձերին ու ակնկալութիւններին լրումն տալու և մարգարէների գուշակածը կատարելու. և Սա կարծես բոլորովին անգոր է ու անմխիթար այդ գերեզմանի հանդէպ. այստեղ թաղուած կենդանի մեռեալին Սա ոչ միայն մի կամ երկու անգամ կանչել, մահացու քնից զարթեցնել էր կամեցել, այլ օրերով ու շաբաթներով գործ էր զրել Իւր աստուածային բարբառի բոլոր ճարտարութիւնը նորա խաւարային հողէն աշխարհը թափանցելու, այնտեղ լոյս և կենդանութիւն փռելու համար, բայց ի զուր. և այժմ այս անցեալ փառքով և ներկայ ճոխութեամբ, սուրբ փայրերով և բարձրաբերձ պարխայներով ու աշտարակներով պարծեցող բարեշէն քաղաքը աւերակների մի կոյտ էր Իւր աչքում՝ մի գերեզման, որի տեղքն անպատմելի կսկիծ էր պատճառում Դրեն. բայց այդ կսկիծն արտասուքով մեղմացնել չէր կարող: Տեսնում էր, թէ ինչպէս կենդանի Աստուծոյ ժողովուրդը ձեռապաշտութեամբ և մաւր նախապաշարումներով կուրացած՝ փայտացել, սառել, մի անկենդան զիակ էր դառնել. ինչպէս նորա լաւագոյն պաւսնները ցանուցիւր էին եղել, կոյր առաջնորդների ետեւից ընկած մոլորուել, և այդ զիակի, այդ անհովիւ հօտի, այդ անմայր ձագերի գլխին պըտոյտ էր գալիս հովմէական արծուին, պատրաստ ամէն բոլի քրքրելու, ջնջելու նորան երկրի երեսից. կկամենար շունչ տալ զիակին, իբրեւ արթուն հովիւ որոնել, ի մի ժողովի մոլորեալ ոչխարներին, իբրեւ սիրազորով մայր իւր թեւերի տակ պաշտպանել անտիրական ձագուկներին, բայց դորա համար անհրաժեշտ

էր, որ զիակն ինքը շարժուել կամենար, ոչխարներն ու ձագերը Իւր ձայնը լսէին. ահեղ բարբառով այս մեռեալին ոտքի կանգնեցնել և պատուերներով ու յորդորական խօսքերով նորան ճշմարտութեան հողի և արդարութեան սէր ներշնչել չէր կարելի. աւեր էին այստեղ արդէն սրտերը, և Տիրոջ օծեալի ամենատես աչքը տեսնում էր, թէ ինչպէս շատ չանցած աւեր կ'առնան և նոցա աները, մարմնքում էր և զայրանում, բայց այդ աւերն անխուճափելի էր. մնում էր սակաւ ընտրեալների միայն խել նորա զրկից— խիստ թանկ գնով յիշաւի, սակայն Երկնաւոր Հօր կամքն այդ էր և ճշմարտ փրկութեան ճանապարհն այդ և Աստուծոյ հնազանդ Որդին դնում էր այդ ճանապարհով:

Սա ահա Սա կատարել է Հօր կամքը, փրկանքը միայն, զժողովուրդին ճանապարհն ու մահուան կամուրջն անցել՝ փշեայ պսակը երկնային փառաց պսակի փոխելով կանգնած է երրորդ անգամ՝ մի գերեզմանի մօտ— Իւր սեփական գերեզմանն է այդ՝ դատարկ գերեզման ... Մաղդաղինային՝ մեղքերի ապականութեան տղմից ելած և աստուածային սիրոյ կրակով տոչորուող կինը, իբրեւ մեղաւոր և փրկութեան կարօտ մարդկութեան մարմնացում՝ խոնարհել այնտեղ Իւր Փրկչին է որոնում: Բայց Փրկիչը գերեզմանի մէջ չէ. դարձիւր Մարիամ վերեւ նայիր. Սորա ոտքերն հաղիւ գետնին են կաշուած իսկ գլուխն արդէն ամպերի մէջ է, հեռու երկնքի կապոյտ ու պայծառ եթերքի մէջ. Սա ելնում Սա բարձրանում Սա Իւր Երկնաւոր Հօր մօտ է գնում և Քեզ կանչում է ու ձգում Իւր ետեւից. արի, Մարիամ կանգնիր, Քո Հօր և Քո Աստուծոյ մօտ արի ... Այլ ևս փակ գերեզման չկայ, այս գերեզմանի հետ բոլոր մեռեալների գերեզմանները բացուում են և Յարուցեալը լուսաւորում կենդանացնում է նոցա բոլորին:

Սա ամէն անգամ երբ Եկեղեցւոյ բնակ հնչում է լուսոյ և կենաց մեծ աւետիքը՝ Քրիստոս յարեաւ ... Երուսաղէմի դատարկ գերեզմանի մօտից դէպի աշխարհի չորս կողմն են սրանում Փրկչի առաքեալները՝ յարուցեալ հրեշտակների թեւերով, կանգնում են

իւրաքանչիւր դերեզմանի առաջ, ամէն մարդու, ամէն քրիստոնէի գլխի վերեւ, և ձայն տալիս. «Արի որ ննջեալ և կանգնեաց ի մեռելոց, և լուսաւորեաց զքեզ Քրիստոս». արի... Քրիստոս յարեաւ—եւ և դու, թաթախիւր վրայիցդ մահուան քունը և ոտքի կանգնիր. կոյր ագիտութեան խաւար դերեզման և անսանձ կըքերի դժոխային մի անդունդ է քո կուրծքը, որտեղ աստուածային ճշմարտութեան լոյս և երկնային արդարութեան հուր ձգելու համար գերեզման և դժոխք իջաւ քո Փրկիչը. բայց աչքդ, Գողղոթացի վերայ ծագած անձնադիր սիրոյ արեղակոն ծառայութեան խայթը չես զղում, չես լսում և քո մեղաւոր հոգին չէ՞ ցնծում այդ աղու ձայնը լսելով. Մարիամ.—եւ, քո Փրկիչը քեզ կանչում է. եւ և հետեւիր Յորան, բարձրացիր Յորա հետ... Քրիստոս յարեաւ...:

Կ. Վ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՐԻՈՒԹԻՒՆԸ

«Տէր լոյս իմ և կեանք իմ, ես յունեմ երկնայ. Տէր ապաւեճ կենաց իմոց, ես յունեմ դողացայց». Սաղ. ԻԶ 1.

ՈՐ և երգեցող մարգարէի անուշիկ քնար, ուր ես, Քրիստոնէութեան յաղթանակի ԺԹ. դարն է, գիտութեանց գարունն է այժմ. քրիստոնէական բարոյականի ու մարդկային իմաստութեան անուանը ամէն օր, ամէն ժամ, ամէն վայրկեան տօն է կատարուում, բայց դու լուռ ես, հրաշալի քնար. քո ձայնիդ ալիքը չի հնչում լիրանց բարձունքում, դու չես անցնում ու արձագանք տալիս պանծացող սերնդի դատարկ կրճքում. «Տէր լոյս իմ և կեանք իմ ես յունեմ երկնայց. Տէր ապաւեճ կենաց իմոց, ես յունեմ դողացայց»:

Քրիստոնէայ հայ եղբայրներ, հերոսական մի ձայն է այս, աներկիւղ համարձակութեան մի արձագանգ, որ սկիզբ է առ-

նում մի անընկճելի սրտից, սահում, անցնում է նիւթապաշտութեան մութ մութ ձորերից, վեր ելնում գէպի կապուտակ կամարն ու իւր հաւից գէպի վեր քաշում մարդիկ ու աղգեր: Այդ ձայնի նշանաբանը քարոյական արիութիւնն է, քնարի այդ ոսկեղէն լարը քարոյական աներկիւղութիւնն է:

Բարոյական արիութիւնը սովորական արիութիւն չէ. աներկիւղ ու համարձակ է վայրի գաղանը, ինքնապաշտպանութեան ըզզացմունքը եռում է նորա մէջ. թշնամու ձայնը խեղդուում է նորա ձայնով, թշնամու հարուածները իւր հետ մէկ տեղ շատ անգամ նորա ոտից կոխան են դառնում: Դա արիութիւն է, բայց դա չէ բարոյական արիութիւնը:

Աներկիւղ ու համարձակ է բարբարոսը, քրիստոնէութեան ու ճշմարիտ գիտութեան լոյսից զուրկ վայրի մարդը. նորա հրոսակներն առջևից մահ, հաւից աւեր ու սարսափ են տարածում: Դա արիութիւն է, բայց դա չէ բարոյական արիութիւնը:

Աներկիւղ ու համարձակ է նաւապետը, տեսէք, որոտում է երկինք, արևը ծովի ետևն է անցել, հեղեղ, կարկուտ ու կրակ է սփռում երկինք խաւար ծովի վերայ. դղրդում է ծով, նորա կրճքում անդունդներ են բացուում, մահահոտ ալիքները դէզ դէզ գրոհ են տալիս, բաղխում են իրար. ծովը լայն բացուած գերեզման է դարձել: Սակայն նորա վերայ շրջում է նաւը: Վերից երկնքի հարուած, վարից ալիքների բաղխում, «անձնատուր, անձնատուր» են աղաղակում. բայց նոքա փշրուում են նաւի հպարտ կրճքի և կողերի վերայ: Նորա խելում կանգնած է մի յանդուգն մարդ, աներկիւղ ու համարձակ վարում է նաւը, պատում է ալիք, արհամարհում խաւար անդունդներ և յառաջ լողում: Լուսաւոր մարդու միտքը շրջում է ծովերի վերայ, Դա էլ արիութիւն է, բայց դա էլ չէ բարոյական արիութիւնը:

Արիութեան այս տեսակը ինքնապահպանութեան զգացմունքից է բղխում. բայց միթէ մարդու գերագոյն կոչումը, գերագոյն նպատակը միայն իւր անձի մէջն է. միթէ նիւթապաշտութեան արծաթի հանքերումն է

Թագնուած մարդու կենաց գաղտնիքը: Նթէ այո՛, հապա ինչո՞ւ կամայ ակամայ մեր ոտքերը ծունկ են իջնում: մեր բազուկները տարածուում այն սրբոց, այն նահատակաց, այն հերոսների յիշատակի առջև, որոնց հարըստութիւնը դառն աղքատութիւնն էր, որոնց փառքը իրենց փշեայ պսակն էր, որոնց սուրը աշխարհի անարգարութիւնը շանթով լեզուն էր, որոնց մերկութեան ծածկոյթը իրենց մարմնի կարմիր արիւնն էր, որոնց հանգիստը գերեզմանն էր:

Մի անպղտոր հայեացք ձգեցէք քրիստոնէական հաւատոյ դաշտի վերայ ու ճշմարիտ հերոսները տեսէք: Տեսէ՛ք մի չնաշխարհիկ Սուրբ Ստեփաննոս, մի մատաղ սարկաւազ, նորա վերայ հակառակորդները կարկուտի պէս քարեր են թափում, քարկոծում: Իսկ նոյն անխռով ու հոգեով հանգիստ Ստեփաննոսն է, աչքերը դէպի երկինք դարձած: Նորա կենաց գաղտնիքը իւր մարմնից դուրս է:

Տեսէ՛ք մի հսկայ Պօղոս, երկնային գաղափարների գիրքը կրծքին սեղմած կանգնած է հեթանոս աշխարհի հրապարակում: Նիւթապաշտ հեթանոսութեան հարուած մնաց, որ չթափուէր այդ հսկայի վերայ, սակայն հարուածող հեթանոսութիւնն ընկաւ, հսկայ Պօղոսը կանգուն մնաց:

Տեսէ՛ք Հայոց աշխարհի փառաց ու մեծութեան անսասան վկայ Լուսաւորչին՝ Հայոց աշխարհի կրծքումը կանգնած Մեծ Գրիգորին, որի առաջ ամբողջ հայութիւն ծունկ է իջնում ու համբուրում ս. նշխարներ, Հայոց 1600 տարեկան Ս. Տաճարը Լուսաւորչի աղքատութեան, չարչարանաց, տառապանքների յաւերժական վկան է. նշխարներն, նշխարներն անգամ փրկարար, սուրբ, հրաշագործ ու կենագործող են:

Արդ, այս սրբերը, նահատակների գունդը և մեր երկրպագութիւնը վկայ են, թէ մարդու գերազոյն նպատակը իւր անձի մէջը չէ. նորան հասնելու ուղիղ ծանապարհը բարոյական արիութիւնն է, մի արիութիւն, որ մարդու բարոյական պարտականութիւնիցն է բղխում, մի սրբիչ մաքրիչ հուր, որ մեր օրերում զժբաղդարար նիւթապաշտութեան

անձրեւին է բռնուել: Ո՞վ կ'ուրանայ քաղաքակրթութեան կարիքը, բայց և ո՞վ կհամարձակուի քաղաքակրթութեան ստեղծած վախկոտ քնքշութիւնը, հիւանդոտ անարիութիւնը պաշտպանել: Նախ սուրբ գիրքը թող խօսի:

Եհովայի հրամանով արին Մովսէս Սինա սարն է բարձրացել, որոտացող Աստուծուց պատգամներ առնելու. նիւթապաշտութեամբ զեղուն իսրայէլը մահու սպառնալիքով պահանջում է Ահարոնից ոսկի հորթ ձուլել և այն աստուած դաւանել: Գաղափարը երկիւղով ծածկող անարի Ահարոնի ձեռքերը հորթ են ձուլում մոլար ամբոխի համար: Ահա իջնում է սարից Մովսէս, բարկացայտ աչքերը սևեռում կուռքի և ամբոխի վերայ, նախատում երկչոտ առաջնորդին, փշրում է կուռքը, և ոչնչացնում արձանացած մոլորութիւնը:

Մի վայրկեան թօթափենք մեր արտեանունքներից արծաթի փոշին, բարձրանալք իւրաքանչիւրս մեր Սինա սարը, կապուտակ երկնքի խորհրդաւորութեան մէջը թաղուինք ու մի հայեացք ձգենք լեւան ստորոտում աշխարհի վերայ: Տեսէ՛ք հրապարակի վերայ կանգնած մի ոսկի հորթ. Աստուծոյ անունը դարձեալ կայ, պաշտամունքը դարձեալ կայ, բայց այդ անունը, այդ պաշտամունքը ոսկի հորթին է տրուում: Մովսէսն հեռու է, իսկ Ահարոն, մահից վախեցող Ահարոն Մովսիսի բարոյական արիութիւնը չունի յանդիմանելու արծաթամոլութիւնն ու մոլորութիւն, և յօժարում է հորթ ձուլել, որ իւր կեանքն ազատէ: Եւ որքան անթիւ են մեր օրերում գաղափարն անձի երկիւղով ուրացող Ահարոններ:

Մտէ՛ք ձեզ պատահող առաջին աղքատիկ հիւղը, մերկութեան, քաղցի, անձրեւող վշտերի թագաւորութեան սահմանն էք մտել: Նէ՛ք, անցէ՛ք բարեգործ մեծատունների բնակարաններն ու վաշխառուի տունը մտէ՛ք. քաղաքակրթութեան բարեաց հեղեղը ողողել է այս տուն. շարք շարք սնդուկների մէջ դեղին մետաղն է խօսում. այդ ձայնը վաշխառուի հոգին է. նորա ամէն մի ոսկու մէջ կողոպտուած աղքատի մի կունց արցունքը

կայ՝ որ ի մի հաւաքուելով արտասուեաց զետ կդառնայ: Բայց ինչպէս համարձակուիք աղքատի համար մեծատան սիրտը ցաւեցնել: Զէ՞ որ նա մեզ պէտք կգայ մի օր: Ո՛չ, հաղորդ ոչ, մենք այդ չենք կարող անել, մեզ պակասում է բարոյական արիութիւն:

Ո՛րքան և քիչ, բայց դարձեալ շատ են այն կտրիճները, որոնք ըմբռնում են մարդկային բարձր կոչումը: Բայց ի՞նչպէս քարոզեն գեղեցիկն ու վայելուչը, ի՞նչպէս դէմ գնան նիւթապաշտութեան գետի հոսանքին: Զէ՞ որ աշխարհը կծաղրէ նոցա: Զէ՞ որ ծանակ կդառնան: Քաղաքակրթութեան հիւանդոտ վախը խեղդել է արիութեան ոգին: Բայց միթէ աշխարհը միշտ չի՞ ծաղրել սրբութիւն, անաղարտ անուն, աննկուն հերոսութիւն, վախկոտ գաղափարականներ, և միթէ անհաւատների ծաղրից կորել է հաւատը, չքացել առաքելութիւն, մեռել է արդարութիւն:

Ա՛րդ, կարո՞ղ է նիւթապաշտութեան վախից դողդողացող հոգին գաղափարական զուարճութիւն զգալ, հոգեոյ յարասե երջանկութիւն վայելել: Կարո՞ղ է մահուանից աւելի զօրեղ Աստուծով պարծենալ—«Տէր լոյս իմ և կեանք իմ, ես յուսմէ՞ երկեայց...»

Բարոյական վախկոտութեան ծառը ետականութիւնն է, որի վերայ նիւթապաշտութիւն է ծաղկում: Ետականութեան ծառն արմատախիլ անող փրկարար հոգմը ճշմարիտ մարդասիրութիւնն է, որի հովը պարտաճանաչութեան անոյշ բուրմունքն ունի: Իւր բարոյական պարտքը հասկացող մարդը վախ չունի, վասն զի իւր կենաց գաղտնիքը իւր անձից դուրս է:

Բարոյական արին այն մարդն է, որ գիտէ ամենչուիլ ու կռուել, որ ընդունակ է չարութեանը պատերազմ՝ հրատարակել, իւր անձովը պաշտպանել երկրպագութեան առարկան: Նա այն մարդն է, որ գիտէ օգեւորուել երկնաւոր զինուոր վարդապետի խօսքերով: «Ո՛չ եկի արկանել խաղաղութիւն, այլ սուր»: «Հո՛ր եկի արկանել յերկիր»:

Բարոյական արին այն մարդն է, որ պարտականութեան զգացմունքի հրապոյրով յանրաժողով տանջուող ընկերին օգնելու սիրով

կռուի դաշտն է ելնում ու մոռանում է իւր անձի դժբաղդութիւնը: գաղափարի առաջ նսեմանում է անձնական երջանկութեան զգացմունքը:

Եւ վերջապէս բարոյական արին է նա, ով պատրաստ է իւր անձը տալ իբրեւ փրկանք չարութեան ձեռքը գերի ընկած առաքինութեան, հաւատալով՝ որ չի մեռնում: հաւատալով թէ «Որ կորուսցէ զանձն իւր, գացէ զնա»:

Բարոյական արիութեան համար նիւթական կապ չկայ: անարդարութեան երեսին ապուակ հանողն է նա, իւր հացի, իւր բարիքի, մինչ իսկ իւր կեանքի գնով: Նորաոյժը, բարոյականութեան աղբիւրն Աստուած է, նորա փառքը պարտաճանաչութեան սէրն է: Խաւար հոգիների մէջ նորա լոյսը Տէրն է, Խաւար թշնամիների մէջ ապաւէնն Աստուած: Նորա յաղթական երգը, աներկիւղ համարձակութեան սաղմոսը, հերոսական ոգու շարժիչ մեքենան, միսիթարիչ մրմունջը արիասիրտ մարգարէի հոգեբուլի աղօթքն է: «Տէր լոյս իմ և կեանք իմ, ես յուսմէ՞ երկեայց. Տէր ապաւէն կենաց իմից, ես յուսմէ՞ դուրսացայց»*:

Բնիկ վարդապետ

ԾԱՂԿԱՔԱՂ ԸՆՏԻՐ ՄՏՔԵՐ

(ՀԱՐԱՆՑ ՎԱՐՔԻՑ)

Եթէ գերեզմանատունը մօտ է քո ընտանութեան տեղին, շուտ շուտ գնա՛ այնտեղ, որ յիշես թաղուածներին և խոնարհութիւն սովորես՝ մահաւանդ կրօնը շարժած ժամանակ: Եւ երբ լուծւես, որ մէկը հոգու վրայ է, շուտ գնա՛ նրա մօտ և տէ՛ս ինչպէս է հոգին աւանդում մարդը:

— Պահենք խոնարհ մտքով և փախչենք ամբարտաւանութիւնից, որ է ամեն չարեաց մայրը: Պերակրուենք Աստուծոյ խօսքով և սրբերի պատմութեամբ:

* Խօսուած է Նոր-Նախիչեւանի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում 1897 թ.:

— Աստուած պահպանում է աշխատաւորներին և չի թողում որ նրանք կորչին:

— Առաքինութեան ուղիքը համբերութիւնն է: Եւ անհրաժեշտ է որոյժանամտութիւնը:

Պահքն ու աղօթքը որպէս սրճիւ մեզ բարձրացնում են:

— Հայր Իսիդորն ասաց. «Եթէ ցանկանում ես դու երկնքն արքայութեան արժանանալ, արհամարհիր հարստութիւնը, արծաթասէրը և սրկրամուրը չեն կարող մօտենալ Աստծուն»:

— Մի հայր ասաց. «Կրօնաւորի համար մեծ դանձարան է կամաւոր աղքատութիւնը, դա անհատնում հանգստութիւն է և յաւիտենական կեանքի մուտքն է»:

— Անընչապէս կրօնաւորն արժուի է նման, որ բարձրաթուիչ սլանում է, սրտաւես է և միտքը յստակ:

— Արծաթասէրը լցնում է իւր շտեմարանները, իսկ անընչապէսը դանձ է գելլում երկընքում:

— Հայր Պիմէնն ասաց. «Ոչ թէ մարմինը պիտի սպանենք, այլ մարմնոյ ակտերը»:

— Կրօնաւորը, եթէ չը փորձուի ու չը համբերէ, չի կարող քաջ ախոյեան լինել. հոգևորականի նշանաբանը համբերութիւնն է:

— Մի ճգնաւոր կուրացաւ. նա աղօթելիս ոչ թէ աչքի լոյս էր խնդրում Աստծուց, այլ համբերութիւն:

— Երբ կրակը վառւում է, ոչ մօեղ, ոչ ղեւռուն, ոչ սողուն չեն մօտենում նրան. իսկ երբ սկսում է հանգչել, այն ժամանակ մօտենում են նրան բոլոր այդ տեսակի միջատները: Այսպէս է և կրօնաւորը. քանի որ նրա հաւատը ջերմ է, նա եռանդուն է, աղօթասէր, բարեպաշտ, բարեգործ է, չարը չի մօտենում նրան, նա փայլում է. բայց երբ պաղում է նա Աստուածօրեութիւնից, շուտով ակտերը մօտենում են նրան և նա ապականւում է:

— Երբ մէկը ողորմութիւն է տալիս, այնպէս պիտի համարէ, որ ինքը ոչ թէ տալիս, այլ առնում է:

— Հայր Պիմէնն ասում էր. «Ամէն վշտի կարող ես յաղթել խոնարհութեամբ, չարով չարը չի դարձանուել, այլ բարութիւնով յաղթելը չարին»:

— Հայր Անտոնն ասում էր. «Ես չեմ վախենում Աստծուց, վառն զի սիրում եմ նրան. իսկ ուր սէր կայ, այնտեղ երկիւղ չը կայ» (համ. Ա. Յով. Դ. 18):

— Հայր Յովհաննէս Վարձահատակն ասում է. «Ինչպէս չի կարելի տունը շինել վերակից ներքեւ, այլ պէտք է հիմքից սկսել այնպէս էլ մարդկա-

յինն Աստուածավայել կատարելութեան չի հասնել առանց ընկերսիրութեան. վառն զի ընկերսիրութիւնն է քրիստոնէական պատուիրանների հիմքը:

— Որտեղ ապաշխարութիւն կայ, այնտեղ զօրութիւն չունի մեղքը:

— Թագաւոր է նա, ով տիրում է իւր ակտերին:

— Ով արդարացնում է իւր անձը Աստծու առաջ, ինքն իրեն սպանում է:

— Կրօնաւորն անդադար պիտի զբաղուի գործով:

Նիկողայոս Ար. Տ. Աւետիքեան.

Մ Ո Մ.

(Թարգմանութիւն Տոլստոյից).

Նաւորուք զի տապալ. ակն ընդ ակուն և ատամն ընդ ատաման: Այլ ես ասեմ ձեզ. մի կալ հակառակ չարին.

Մատթ. Ե. 38, 39.

ԴիՊրի կատարւում էր պարոններին օրով: Ամէնքը պարոն էին: Կային այնպիսիները, որոնք յիշելով իրենց սե օրը և Աստուծուն, գութ ունէին դէպի մարդիկ՝ կային նաեւ շնոր, անուն հոռի իրենցից: Բայց չկային աւելի վաթմար իշխանների, քան ճորտութիւնից բարձրացածները, քան այնպիսիները, որոնք ցեխից ելան իշխան եղան: Եւ հէնց ամենից աւելի նրանց պատճառով ծանր էր կեանքը:

Այսպիսի մի դործակատար բոյն էր դրիլ մի պարոնի կալուածքում: Դիւղացիք հարկատու էին իրենց պարոններին: Հող շատ էր, այն էլ բերրի հող. կար նաեւ ջուր, արօտատեղիք և անտառ: Ամէնքին առատ բաժին էր հասնում ամէն ինչից, և՛ դիւղացիներին, և՛ պարոնին. բայց պարոնն ուրիշ բաժնից եկած և իրեն տան ծառայող մէկին նշանակից գործակատար:

Ուր ձեռքն առաւ այս դործակատարը իշխանութիւնը և նստաւ խեղճ դիւղացիների

գլխին: Նա ինքը ընտանիքի տէր մարդ էր. կին ունէր և երկու ամուսնացած աղջիկներ, և արգէն փող էլ դիզել էր, կարող էր ապրել ու ապրել առանց մեղքի. բայց չէ՛ նախանձոտ էր, և թաղուեց մեղքերի մէջ: Նա իրեն ցոյց տուեց առաջին անգամ, երբ սկսեց գիւղացիներին, առանց խտրութիւն դնելու օրերի մէջ, միշտ աղայի դործերի վերայ աշխատեցնել: Բաց արաւ աղիւսի դործարան՝ բոլորին, այր թէ կին, յոգնեցնում էր աշխատութեամբ. իսկ աղիւսը ինքն էր ծախում: Գիւղացիք մի քանի անգամ գնացին Մոսկուա կալուածատիրոջը գանգատուելու, բայց չյաջողուեց նոցա դործը: Ունայնաձեռն յետ դարձրեց նա գիւղացիներին և դործակատարի ազատութեան չդիպաւ: Լսեց դործակատարը, որ գիւղացիք գնացել էին գանգատուելու իւր վերայ, և սկսեց վրէժ հանել նոցանից: Եղան գիւղացիների մէջ անհաւատարիմ մարդիկ, սկսեցին դործակատարին իրենց ընկերոջ մասին լուրեր տալ և միմեանց դաւաճանել: Եւ խառնակութիւն ընկաւ ժողովրդի մէջ, դործակատարն էլ կատաղեց:

Կամաց, կամաց բանն այնտեղ հասաւ, որ գիւղացիք սկսեցին դործակատարից, ինչպէս մի դաժան դադանից, սարսափել: Եթէ նա անցնէր գիւղի միջով, ամէնքը նրանից որպէս գայլից կփախէին և որտեղ ասես կպահուէին՝ նորա աչքին չերևալու համար: Այս տեսնում էր դործակատարը և աւելի ևս կատաղում, որ իրանից վախում են: Ժեծով, աշխատեցնելով նեղում էր ժողովուրդին, և շատ տանջանքներ կրեցին նորանից գիւղացիք:

Պատահել է, որ այսպիսի չարագործներին միւս աշխարհք են ուղարկել: Սորա մասին ևս սկսեցին գիւղացիները նոյնը մտածել, հաւաքուում էին մի անկիւն, և նոցանից աւելի համարձակը ասում էր. «Երկար պիտի տանեմք մենք այս չարագործի արարքները: Ինչպէս էլ լինի, մեր վերջը կորուստ է. այն ևս կայ՝ այսպիսի մէկին սպանելն էլ մեղք չէ»:

Մի անգամ, աւագ շարժի մէջ, ժողովուեցին գիւղացիք անտառում: Աղայի անտառը մաքրելու ջրկել էր դործակատարը:

Ծաշին հաւաքուեցին և սկսեցին խորհել:

Ի՞նչպէս, ասում են, մենք այժմ ապրենք: Նա մեզ արմատից կջնջի, հոգիներս հանեց աղքատեցնելով. օր ու գիշեր հանգիստ չունինք ոչ մենք, ոչ մեր կանայք: Եթէ մի բան էլ իւր ասածի պէս չլինի, պատրուակ կրենի ու կծեծի: Սիմէօնը նորա ծեծից մեռաւ: Անխիմին ստները կոճղի մէջ դնելով, չարչարելով սպանեց: Էլ ի՞նչ ենք սպասում: Ահա երեկոյեան կգայ այստեղ և դարձեալ կսկսի իւր անդթութիւնները. — հէնց իսկոյն ցած պէտք է գցել ձիուց, կացնի մի փոքրիկ հարուած էլ տալ... և ամեն բան վերջացնել: Որպէս շուն, մի տեղ թաղել ու հիտքն էլ ջնջել: Միայն մի պայման՝ որ անմէնքս միաբան լինինք և չմտանենք միմեանց:

Այսպէս խօսողը Վասիլիյ Մինայէն էր. դործակատարի դէմ ամէնքից աւելի նա ոխ ունէր: Գործակատարը նորան ամեն շաբաթ ծեծում էր և կնոջն էլ ձեռից խլել, իբր խոհարարուհի իրեն մօտ էր առել:

Գիւղացիք այսպէս խօսեցին, և երեկոյեան դործակատարը եկաւ: Նա եկաւ ձիով. իսկոյն պատրուակ բռնեց, թէ այնպէս չեն կտրում, ինչպէս հարկաւոր է: Կոյտի մէջ մի փոքրիկ լօրի գտաւ:

— Նա, ասում է, չեմ պատուիրել, որ լօրինները կտրէք: Ո՞վ է կտրել: Ասացէք, ապա թէ ոչ բոլորիդ ծեծամահ կանեմ: Սկսեց որոնել, թէ որի՞ շաքումն էր լօրին: Ծոյց տուին Սիդորին: Արիւնդուայ արաւ դործակատարը Սիդորի երեսը: Մտրակի մի քանի հարուածներ էլ Վասիլին հասցրեց նորա դրած կոյտի փոքր լինելու պատճառով, և տուն գնաց:

Երեկոյեան դարձեալ հաւաքուեցան գիւղացիք, և Վասիլիյը սկսեց խօսել:

— Է՛, մարդիկ, մարդիկ: Մարդ հօ չէք, ճնճղուկներ էք, «կանգնեմք, կկանգնեմք», բայց երբ դործը եկաւ, ամեն ոք մի ծակ մտաւ: Ծիշտ այսպէս միաբանեցան Բազէի դէմ ճնճղուկները. «չդաւաճանեմք, չդաւաճանեմք — պաշտպանենք, պաշտպանենք» բայց հէնց որ վրայ հասաւ, ամէնքը եղինջներ լինելով պահուելու շտապեցին: Բազէն էլ որին ինքը

Հաւանեցի բռնեց ու քաշ տուեց: Ծուփուլ ճուփուլ դուրս թռան ճնճղուկները: Համա բում են, և իրենցից մէկին չեն գտնում: «Տի՛վ է պակաս: Վանկան՝ էհ էղպէս էլ պէտք էր. նա արժանի էր դորան»: Այսպէս և դուք: Ասացիք միաբան լինինք, կնշանակէ միաբան էլ պիտի մնայիք: Հէնց որ նա Մի-դոռի վերայ յարձակուեց, խկոյն դուք էլ կխմբուէիք և տեղնուտեղը կվերջացնէիք հաշիւը: Ապա թէ ոչ՝ չդաւաճանենք, չդաւաճանենք — պաշտպանենք, պաշտպանենք: Բայց հէնց որ վրայ հասաւ իսկոյն մայրառների մէջ պահուեցիք:

Սկսեցին այսպէս յաճախ ու յաճախ խօսել և վերջապէս վճռեցին անպատճառ գործակատարին մահացնել: Զարչարանաց շարաթը գործակատարը յայտնեց գիւղացիներին, որ Զատիկի օրը պատրաստուին պարոնի տեղերը վարսակ ցանելու համար վարելու: Ծառ մեծ վիշտ էր այս գիւղացիների համար: Երբա հաւաքուեցին Վասիլիյի բակում և դարձեալ սկսեցին խորհել:

Եթէ, ասում են, նա Աստուծուն մոռացել է և այդպիսի բաներ է ուզում անել, ուրեմն իրօք պէտք է սպանել նորան: Մի-ենոյն է պիտի կորչենք:

Երբա մօտ եկել էր նաև Պետր: Մի-խեւը: Խաղաղարարոյ մարդ էր Պետր: Մի-խեւը և գիւղացիների խորհրդին չէր համաձայնում: Մի-խեւը եկաւ, լսեց նոցա խօսքերը և ասաց.

— Զար գործ էք մտածել դուք, եղբայրներ. հոգի, կորցնելը ծանր գործ է: Ուրիշին կեանքից զրկելը հեշտ է, բայց մարդ եթէ ի՛նքը լինի նորա տեղը: Նա վատ է անում. վատութիւնն էլ իր առաջն է: Համբերութիւն պէտք է, եղբայրներ: — Այս խօսքերի վերայ բարկացաւ Վասիլիյը:

— Սա էլ, ասում է, մի բան առել ընկել է թէ՛ մեղք է մարդ սպանելը: Ի հարկէ մեղք է, բայց ի՛նչպիսի մարդ: Մեղք է լաւ մարդուն սպանելը, բայց այսպիսի շանը՝ Աստուծո՛ւ ինքն է պատուիրում որ սպանենք: Մարդկանց վերայ խղճալով, կատաղած շանը սպանել պէտք է: Երբան չսպանելով աւելի մեղք գործած կլինինք: Ի՛նչ է, թողնենք որ

նա մարդկանց ոտքի տակ տայ: Իսկ մենք եթէ տուժենք էլ, գոնէ մարդկանց համար տուժած կլինինք: Մարդիկ մեզնից շնորհակալ կլինին: Եթէ բերանդ բաց անես ու նայես, նա բուրբիկ կլնասէ: Դու, Մի-խեւ, դադարէ բաներ ես ասում: Փոքր մեղք կլինի մի՛թէ, եթէ մենք տէրունական տօնին դորձ անելու երթանք: Դու ինքդ էլ չես գնայ:

Իսկ Մի-խեւն ասաց:

— Ի՛նչու չպիտի երթանք, ասում է, Հերկելու կուղարկեն, հերկելու էլ կերթամ: Աստուած կիմանայ, թէ ումն է յանցանքը. միայն մենք Աստուծուն չմոռանանք: Ես ասում է, եղբայրներ, ինձնից չեմ ասում: Եթէ պէտք լինէր չարը չարով հեռացնել, այն ժամանակ Աստուծոյ էլ մենք այդ մասին օրէնք կունենայինք. բայց մեզ ուրիշ բան է պէտք: Դու կսկսես չարը ոչնչացնելու աշխատել, իսկ նա քո մէջ կմտնի: Մարդ սպանելը մեծ բան չէ, բայց արիւնը սրտիդ վերայ կծանրանայ: Մարդ սպանել, կնշանակէ իւր սիրտը արիւնոտել: Դու կմտածես, թէ վատ մարդուն սպանեցիր, թէ չարը մէջ տեղից վերացրիր. բայց ահա մէկ էլ տեսար դու ինքդ քո մէջ այն չարիքից էլ վատ չարիք մտցրիր: Խոնարհի՛ր դժբաղդութեան առաջ, և դժբաղդութիւնն էլ քո առաջ կխոնարհի:

Եւ այսպէս, գիւղացիք չկարողացան համաձայնութիւն կայացնել. տարբեր համոզմունքներով բաժանուեցին: Ոմանք Վասիլիյի խօսքերին հետեւելով նորա պէս էին մտածում. միւսները համաձայնում էին Պետրի ասածին, թէ պէտք է համբերել և մեղք չգործել:

Զատիկի առաջին օրը՝ կիրակին, տօն պահեցին գիւղացիք: Երեկոյեան գէմ եկաւ վերակացուն պարոնի տանից գաւառային վարչութեան հետ և ասում է. «Գործակատար Մի-խայիլ Սիմէօնովիչը պատուիրում է բոլոր գիւղացիներին պատրաստուել վաղը վարսակի տեղ վարելու»: Տանուտէրը պատուեց գաւառական վարչութեան հետ ամբողջ գիւղը՝ իմաց տուեց բոլորին, որ վաղը վարելու դուրս գան, և որին գետի միւս կողմը նշանակեց, որին մեծ ճանապարհից սկսուած տեղերը: Լաց եղան, գիւղացիք, բայց պատուէրը չկա-

տարել չհամարձակուեցան: Առաւօտեան արօրներն առին: դուրս եկան վարելու: Եկեկեղեցում հնչում են պատարագի զանգերը, ժողովուրդը տօն է կատարում. իսկ գիւղացիք վարում են:

Գործակատար Միխայիլ Սիմէօնովիչը քնից ուշ վեր կացաւ. գնաց կալուածքը պատկեր: Տնեցիք՝ կինը և որբեայրի աղջիկը (որ տօնի առթիւ եկել էր) հագնուեցին, ամէն բան կարգի դրին. ծառան նոցա համար կառքը լծեց, գնացին պատարագին եկեղեցի և վերադարձան: Աղախինը թէյ պատրաստեց, եկաւ և Միխայիլ Սիմէօնովիչը. նստան թէյ խմելու: Թէյը խմեց Միխայիլ Սիմէօնովիչը, ծխափողը վառեց և կանչեց վերակացուին.

— Զը՛ ի՛նչ արիւր զրկեցի՞ր գիւղացիներին վարելու.

— Զրկեցի, Միխայիլ Սիմէօնովիչ:

— Բոլորը գնացին.

— Բոլորը գնացին. ես ինքս նոցա համար տեղեր նշանակեցի:

— Տեղերը նշանակելը նշանակեցիր. բայց վարում են արդեօք: Գնա նայիր և ասա՛ որ ես ճաշից յետոյ գալու եմ. երկու արօրով մէկ օրավար թող վարեն վերջացնեն և թող լաւ վարեն: Եթէ պակաս բան գտնեմ, ես տօն, բան չեմ նայի:

— Շատ բարի:

Եւ վերակացուն պիտի երթար. Միխայիլ Սիմէօնովիչը կանգնեցրեց նրան, Միխայիլ Սիմէօնովիչը յետ դարձրեց նրան, ինքն էլ սկսեց արօրուել. ուղղում էր մի բան ասել, բայց չէր իմանում, ինչպէս ասէր: Տրօրուեց, արօրուեց և ասաց.

— Մի բան ևս. դու լսիր նոյնպէս, թէ այդ աւագակները իմ մասին ի՛նչ են խօսում: Ո՞վ է հայհոյում և ի՛նչ է ասում, բոլորը ինձ կպատմես: Ես գիտեմ, այդ աւագակներին հաճելի չէ աշխատելը: Կողքի վերայ պառկել, դատարկապորտութիւն անել են սիրում միայն: Ուտել և տօն պահել, ահա թէ ինչ են սիրում նոքա. իսկ այն չեն մտածում, թէ վարի ժամանակը եթէ անցնի, վարին այնուհետեւ էլ ուշ կլինի: Ուրեմն այդպէս. դու լաւ լսիր նոցա խօսքերը և իմացիր թէ ո՞վ ինչ կասէ, որ ինձ հաղոր-

դես. ինձ հարկաւոր է այդ իմանալ: Գնա՛ և նայիր, ամեն ինչ պիտի պատմես առանց մի բան ծածկելու:

Շուռ եկաւ վերակացուն, դուրս եկաւ, նստաւ ձին և գնաց դաշտ գիւղացիների մօտ: Գործակատարի կինը լսեց մարդու խօսակցութիւնը վերակացուի հետ, եկաւ մարդու մօտ և սկսեց խնդրել նորան. Գործակատարի ամուսինը խաղաղաբարոյ կին էր և բարի սիրտ ունէր: Միշտ, երբ կարողանում էր զսպել, զսպում էր մարդուն և գիւղացիներին նրա առաջ պաշտպանում: Եկաւ նա իր մարդու մօտ և սկսեց խնդրել.

Իմ սիրելի Միշենկա, ի սէր Քրիստոսի, այս մեծ տօնին՝ Տիրոջ օրը, մեղք մի՛ գործիր դու և արձակիր գիւղացիներին:

Միխայիլ Սիմէօնովիչը չընդունեց կնոջ խօսքերը և միայն ծիծաղեց նորա վերայ:

Թէ՛, ասում է, վաղուց մտրակի համ չես առել և այդ պատճառով համարձակութիւն ես ստացել ու քեզ չվերաբերած գործի մէջ ես խառնում:

— Միշենկա, հոգիս, ես վատ երազ եմ տեսել քո մասին, լսիր ինձ, արձակիր գիւղացիներին:

— Եդ է, է՛, ես էլ հէնց էն եմ ասում, թէ երեւի շատ ես գիրացել, կարծում ես թէ մտրակի հարուածներն էլ չեն ազդի վերադ. Զգո՞յ՛ կաց:

Բարկացաւ Սիմէօնովիչը, վառ ծխաբարձով խփեց կնոջ բերնին, դուրս արաւ իր մօտից և հրամայեց ճաշը բերել:

Միխայիլ Սիմէօնովիչը կերաւ դոնդող, կարկանդակ, խոզի մսով ապուր, խոզի ձագ՝ տապակած, կաթնապուր, բալից պատրաստած ըմպելիք խմեց. քաղցր կարկանդակով էլ քաղցրացրեց բերանը և կանչեց իր մօտ խոհարարուհուն, նստեցրեց նրան երգեր երգելու, ինքն էլ առաւ կիթառն ու սկսեց հետը նուագել:

Նստել է Միխայիլ Սիմէօնովիչը ուրախ արտով, զկռտում է, լարերի հետ խաղում և խոհարարուհու երեսին ծիծաղում: Ներս մտաւ վերակացուն, գլուխ տուեց և սկսեց հաղորդել ինչ որ դաշտում տեսել էր:

— Հը՛, ի՛նչպէս է՛, վարում են, իրենց դասը պիտի վերջացնեն։

— Արդէն կէսից աւելին վարել են։

— Պակաս բան չկայ։

— Չտեսայ՛ լաւ են վարում, վախում ե՛։

— Հողը լաւ քանդուում է։

— Շատ հեշտ է քանդուում հողը. խաշխաշի նման ցրուում է։

Մի փոքր ժամանակ լռեց գործակատարը։

— Հը՛, իմ մասին հապա ի՛նչ են ասում հայհոյում են։ Տանուտէրը ծամծամել սկսեց, բայց Միխայիլ Սիմէօնովիչը հրամայեց բոլորը ձշտութեամբ ասել։

— Ամեն բան ասա՛. դու քո խօսքերը չպիտի ասես, այլ նոցանը։ Եթէ ճիշտն ասես, ես քեզ կվարձատրեմ, իսկ եթէ ծածկես, յետոյ չմեղադրես, կծեծեմ։ Է՛յ, կատիւշա՛, մի բաժակ արա՛ղ տուր սրան, որ համարձակ լինի։

Դնաց խոհարարուհին բերեց արաղը, տանուտէրին համեցէք արաւ։ Տանուտէրը նոցա տօնը շնորհաւորեց, խմեց արաղը. սրբեց բերանը և սկսեց խօսել։ «Միևնոյն է՛, մըտածում էր նա, ես մեղաւոր չեմ, որ նորան չեն դովում. եթէ նա հրամայում է, ես էլ կասեմ ձշմարիտը»։ Համարձակութիւն առաւ տանուտէրը և սկսեց պատմել։

— Տրանջում են, Միխայիլ Սիմէօնովիչ, տրանջում են։

— Բայց ի՛նչ են ասում, տա՛ւ։

— Միշտ միևնոյն բանն են ասում, թէ նա Աստուծոն չի հաւատում։

Ժիծաղեց գործակատարը։

— Այդ ո՛վ ասաց, հարցրեց։

— Բոլորն էլ ասում են։ Ասում են թէ նա սատանային է անձնատուր եղել։

Ժիծաղում է գործակատարը։

— Այդ բոլորը լաւ ասում է. բայց դու պատմիր թէ ջոկ, ջոկ, ո՛վ ինչ է ասում։ Վասկան ի՛նչ է ասում։

Ձէր ուզում վերակացուն իւրայինների մասին բան ասել, բայց նա և վասիլիքը վաղուցուայ թշնամիներ էին։

— Վասիլիքը, ասում է, բոլորից աւելի էր հայհոյում։

— Ի՛նչ է ասում, դու էն ասա՛.

— Ասելու էլ մարդ վախում է։ Նա չըպիտի աղատուի, ասում է, և մեղքերը չքաւած պիտի մեռնի։

— Այ ապրի նա, հապա էլ ի՛նչ է սպասում, չի սպանում։ Երևի ձեռները կարճ են, Լաւ, վասկա՛, մենք քեզ հետ հաշիւներս կըմաքրենք, Տիշկան կարծեմ նոյնպէս շուռն է։

— Բոլորն էլ վատ են խօսում։

— Բայց ի՛նչ են ասում։

— Կրկնելն էլ զգուելի է։

— Է՛հ, ի՛նչ զգուելու բան կայ, Դու ասելուց մի՛ քաշուիր։

— Ասում են, թող պատուի նորա փորը և դուրս թափուի թափանը։

Ուրախացաւ Միխայիլ Սիմէօնովիչը. հռհռաց մինչև անգամ։

— Տեսնե՛ք, որի թափանը աւելի շուտ դուրս կթափուի։ Է՛դ ասողն ո՛վ էր, Տիշկան։

— Ոչ ոք էլ լաւ չխօսեց. բոլորն էլ հայհոյում են, բոլորն էլ սպառնում։

— Լաւ, հապա Պետրուշկա Միխե՛լը, Նա ի՛նչ է ասում։ Նոյնպէս երևի, անպէտքը հայհոյում է։

— Ո՛չ, Միխայիլ Սիմէօնիչ, Պետրը չի հայհոյում։

— Ի՛նչ է անում հապա։

— Նա էր միայն բոլոր գիւղացիների մէջ, որ ոչինչ չէր ասում։ Եւ իմաստուն էլ մարդ է նա։ Զարմացայ ես նորա վերայ, Միխայիլ Սիմէօնովիչ։

— Ի՛նչ է որ։

— Ինչ բա՛ն է արել նա. Բոլոր գիւղացիք էլ հիացած են նորանով։

— Լաւ, ի՛նչ է արել։

— Ո՛հ, շատ հրաշալի է է՛, Սկսեցի ես մօտենալ նորան։ Նա վարում է Տուրկինի բարձրութեան թէք ընկած օրավարը։ Սկսեցի ես մօտենալ նորան, լսում եմ, մէկը երգում է, այնպէս մեղմ դուրս է բերում, գեղեցիկ... իսկ արօրի վերայ էլ դաշտերի միջով մի ինչ որ լոյս է երևում։

— Յետո՛յ։

— Մի ինչ որ լոյս է երևում, կարծես կրակ լինի։ Աւելի մօտ գնացի, տեսնեմ մի 5 կոպէկանոց մամ կպցրած է արօրի մաճին

և վառուում է: քառին էլ չի խանդարում: Ինքն էլ նոր շապիկ է հագնել, վար է անում և հոգեւոր երգեր է երգում: Յեւ էլ է դարձում արօրը մաքրում էլ է, բայց մոմը չի հանգչում: Իմ առաջ նա արօրը մաքրեց, մաքրիւր զրեց տեղը: արօրը նորից գցեց վառելու: և մոմը դարձեալ վառուում էր, չէր հանգչում:

Իսկ ի՞նչ ասաց.

— Ոչինչ չասաց: Միայն որ ինձ տեսաւ՝ «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց» ասաց, համբուրեց և շարունակեց երգել:

Դու ի՞նչ խօսեցիր նրա հետ:

— Ես չխօսեցի. բայց եկան գիւղացիք և սկսեցին նրա վերայ ծիծաղել: Այ՛, ասում են, Միխիլը իւր ամբողջ կեանքում մեղքերը չի կարող ապաշխարել, որովհետեւ Զատիկի օրերը վար է անում:

— Ես ի՞նչ պատասխանեց.

— Ես միայն ասաց. «և յերկիր խաղաղութիւն ի մարդիկ հաճութիւն», և դարձեալ արօրն առաւ ձեռք, քչեց ձին ու մեղմ ձայնով երգեց: Մոմն էլ վառուում էր և չէր հանգչում:

Գործակատարը դադարեց ծիծաղելուց, ցած զրեց կիթառը, խոնարհեց գլուխը և խորասուզուեց մաքրերի մէջ:

Սասեց, նստեց. խոհարարուհուն և վերակացուն զանգեց և անցաւ վարագոյրի ետեւ, մահճի վրայ պառկեց և սկսեց յոգոց հանել, սկսեց տնքալ՝ կարծես խրճիւղով բարձած սայլ լինէր դնալիս: Եկաւ նորա մօտ կինը, սկսեց խօսեցնել, Պատասխան չտուեց: Այսքանը միայն ասաց.

— Ես ինձ յաղթեց: Հիմա ես էլ հասկացայ:

Սկսեց կինը համոզել նորան.

— Գնա գու արձակիր նրանց. թերեւս ոչինչ չի լինի: Ինչպիսի բաներ էիր անում չէիր վախենում. իսկ այժմ ի՞նչ ես այդպէս թուլացել:

— Կորած եմ ես, ասում է, յաղթեց նա ինձ:

Կինը գոռաց նորա վերայ.

— Ի՞նչ առել ընկել է, «յաղթեց. յաղթեց», գնա արձակիր գիւղացիներին և ամեն բան էլ լաւ կլինի: Գնա ես հիմա կպատուիրեմ, որ ձին թամբեն:

Բերին ձին, և կինը համոզեց ամուսնուն որ դաշտ գնայ և գիւղացիներին արձակի:

Սասաւ. Միխայիլ Սիմէօնովիւր ձին և գնաց դաշտ:

Դուրս եկաւ ճանապարհը, աղախինը բաց արաւ նորա առաջ բակի դռները: Սա մտաւ գիւղ: Դիւղացիք հէնց որ տեսան գործակատարին, բոլորը թաք կացան, որը բակը մտաւ, որը մի անկիւն, որն էլ բանջարանացների մէջ պահուեց:

Գործակատարը անցաւ ամբողջ գիւղը, մօտեցաւ երկրորդ դուրս տանող դռներին: Դռները փակ էին, ինքն էլ ձիւ վերայից բաց անել չէր կարողանում: Շատ կանչեց գործակատարը, որ դան բաց անեն, բայց ոչ ոք չեկաւ: Ինքը իջաւ ձիուց, բաց արաւ դռները և դռների մօտ ուզեց նորից ձին նստել: Դրեց ոտը ասպանդակի մէջ, բարձրացաւ, ուզեց միւս ոտն էլ թամբի միւս կողմը անցկացնել, բայց ձին խողից խրանեց, թռաւ զէպի ցանկապատը, նա էլ ծանր մարդ էր, չկարողացաւ թամբի վերայ մնալ՝ փորով ընկաւ ցանկապատի վերայ: Յանկապատի մէջ մի ցից կար, ծայրը սուր և միւս ցցերից էլ բարձր, նա հէնց այդ ցցի վերայ ընկաւ, պատառեց փորը և գետին փռուեց:

Գիւղացիք վերադարձան վար անկուց: Նոցա ձիերը փռնչում էին և դռներով չէին անցնում: Նայեցին գիւղացիք, տեսան Միխայիլ Սիմէօնովիւրն երեսի վրայ ընկած, ձեռները տարածած, աչքերը սառած և ամբողջ փորոտիքը դուրս թափած. արիւնն էլ գետինը չէր ծծել, լճացել մնացել էր:

Վախեցին գիւղացիք և ձիերը ուրիշ ճանապարհով անցկացրին: Միայն Պետր Միխիլը իջաւ, մօտեցաւ գործակատարին, փակեց նորա աչքերը, սայլը լծեց, որդու օգնութեամբ ձգեց հանգուցեալին սայլի մէջ և տարաւ պարոնի բակը:

Ամէն բան իմացաւ պարոնը և գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատեց, դարձրեց հարկատու:

Եւ հասկացան գիւղացիք, որ Աստուծոյ զօրութիւնը մեղքի մէջ չէ, այլ բարութեան մէջ է:

Զ. Մ.

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՈՂՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.

ՌՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ռուսաց Սինոդի պաշտօնական «Перк. Вѣд.» շաբաթաթերթի մէջ, սկսած անցեալ տարուայ վերջին համարներէն, ապագրուել է Սինոդի Օրբի-Պրոկուրորի նորին Վախերական Մեծութեան մատուցած հաշիւը ռուսաց եկեղեցու մասին՝ 1896 և 1897 թ. ներքի համար: Այդ հաշուի մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի աեղ է գրաւում ռուս աղանդաւորների վերաբերեալ գլուխը, ուր պ. Օրբի Պրոկուրորը նկարագրելով թէ ինչպիսի ընդարձակ ծաւալ են ստացել և հետզհետէ տարածուում են բազմաթիւ աղանդներ ռուս ժողովրդի մէջ, յայտնում է թէ ինչ միջոցներ են գործ գրուել և գործ են գրուում այդ աղանդների դէմ մաքառելու համար:

Հառ տարածութեամբ է, մանաւանդ հարաւային Ռուսաստանում, շտուկա կոչուած աղանդը, որի տարածմանը նպաստում են բողոքական ղեկմանացիք, որոնց թիւը բաւականին մեծ է հարաւային Ռուսաստանում: Աղանդաւորների թուում կան և ուսում ստացած մարգէի, որոնք շտուկեկամ տարածելու համար գաղտնի հրատարակութեամբ շատ զրբոյիներ են ցրում ժողովրդի մէջ: Պ. Օրբի-Պրոկուրորի ղեկուցման համեմատ այդ հրատարակութիւնները «չեն սահմանափակուում հաւատոյ վերաբերեալ խնդիրներով, այլ ժողովրդի միայն ուղղում են և գէպի զուտ հասարակական, սոցիալական և պետական կարգի խնդիրներ և լուծում են այդ խնդիրները՝ թէպէտ և ըստ երևութիւն կրօնական հիմունքներով, Ս. Գրքից վկայութիւններ յաւաք բերելով, բայց սոցիալականութեան ոգով, այն էլ նոյն իսկ ոչ միշտ սքողած: Մանաւանդ յաճախ շօշափուում են այդ շարադրութեանց մէջ և լուծում են դիտաւորեալ եղանակով՝ մարդկանց բարեքի, աղատութեան, հաստատութեան, եղբայրութեան, իշխանաւորների, պետական հարկերի, երգման, պատերազմի և դատաստանի վերաբերեալ խնդիրներ»:—

Եկեղեցական դպրոցների թիւը 1894/95 ուս. տ. եղել է Ռուսաստանում 31,835, երկու սեռի աշակերտների թիւը 981,076, 1895/96 ուս. տարւում ընթացքում այդ թուերն աւելի են եղել— դպրոցներինը 34,836, իսկ ուսանողներինը 1,116,492: Առ 1-ն յունուարի 1898 թ. եկեղեցական (ծխական և դրաղիտութեան) դպրոց

եղել է 38,475, իսկ երկու սեռի աշակերտ 1,338,598 հոգի: Այս բոլոր ուսումնարանները պահպանելու համար 1897 թ. պետական գանձարանը և սինոդը տուել են 5,612,487 ռ., և 3,634,152 ռուբլի նոյն թուականին դոյացել է եկեղեցիների, վանքերի, շինական հասարակութեանց, բարեբարների և ին. նուիրած գումարներից:

Ուսուցիչներ թիւը 55 թեմում եղել է 16,991, որոնց մեծագոյն մասը աշխարհականներ են, մնացեալները՝ քահանաներ, սարկաւաքներ, տիրացուներ: Հոգեւորականները մեծ մասամբ ձրի են աշխատել, իսկ աշխարհականների ռոճիկը եկեղեցական — ծխական դպրոցներում եղել է 120-ից մինչև 200—240՝ ուսուցիչ տարեկան, շատ քչերը ստացել են 300-ից աւելի, իսկ գրագիտութեան դպրոցներում ըստ մեծի մասին 100 ուսուցիչ էլ պակաս է եղել տարեկան ռոճիկը:

1896/97 թ. 33 թեմում, որոնց ուսուցիչների կրթական ցենզի մասին միայն տեղեկութիւն կայ, 9,293 աշխարհական ուսուցիչներից և ուսուցչուհիներից միայն 3,481 (37,4 0/0) հոգի ցենզ են ունեցել:

—Որոշուած է ռուսաց մի նոր տաճար կառուցանել Երևանում, բաղադր երկու հասարակաց պարտէզների մէջ տեղում եղած հրապարակի վրայ: Նոր տաճարի շինութեան համար պետական գանձարանից պիտի տրուի 108 հազար ռուբլի:

ՐՈՒՍԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Բոլղարիայի ազգային ժողովը սինոդի առաջարկութեամբ ընդունել է իբրև օրէնք, որ տարւայ մէջ տօնուին՝ 52 կիւրակէ և 33 ուրիշ տօն, որոնց թուում 4 իշխանական օր և 2 ազգային (Բոլղարիայի ազատման և Արևելեան Ռումիլիայի միացման օրերը): Բոլոր տօներին խանութներն ամբողջ օրը փակ պիտի լինին, սրճարաններն ու ճաշարանները մինչև ցեր. 11 ժամը, իսկ գինեաները մինչև երեկոյեան 5 ժամը:

Նոյն նոտաշըմանի ազգային ժողովը սահմանել է, որ ամուսնացողներից փեսացուն պիտի լինի ոչ պակաս քան 19 և հարսնացուն ոչ պակաս քան 17 տարեկան, բացառիկ դէպքերում սինոդը կարող է ամուսնութիւն թոյլ տալ աւելի վաղ հասակում:

Բայց սորանից որոշուած է, որ քաղաքներում քահանայութիւն անել կարող են կամ հոգեւոր դպրանոցներում ուստարածները կամ այն անձինք, որոնք կանոնաւոր միջնակարգ ուսումն են ստացել, իսկ վիւղերում քահանայ կարող են լինել երեքդասեան ուսումնարան աւարտողները, Սակայն այս կարգը առաջ էլ գործադրուում

էր Բուլղարիայում ունեցող անօրէնութեամբ, այնպէս որ այժմ իսկ ոչ միայն քաղաքներում, այլ և շատ գիւղերում հոգեւոր դպրանոցները դաւանութեամբ աւարտած քահանաներ կան:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Կաթոլիկ եկեղեցու 1898 թ. հրատարակած պաշտօնական տեղեկութիւններն համեմատ նորա նուիրապետական կազմակերպութիւնը ներկայացնում է հետեւեալ պատկերը: Նուիրապետութեան գլուխն է պապը, յետոյ, կարդինալները կոլլեգիան, որ բաղկացած է 62 հոգուց. սոցանկց կարդինալ Եակոբինին (որ նոր էր նշանակուել պապի փոխանորդ Հռոմի թեմում) նորերումս վարձանուել է: Կարդինալներից չորսն նշանակել է դեռ Պիոս IX, 56-ին Լեոն XIII-ը: Դոցանից 36 հոգի Ետալացի են, 26-ը ուրիշ ազգերից. 25 հոգի նստած են in curia, այսինքն Հռոմում, 35-ը արքեպիսկոպոսական աթոռներ ունին. 6 հոգի կարդինալ-էպիսկոպոս են, 49 կարդինալ-քահանայ, 5 կարդինալ-տարկաւագ: Ամէնից հասակաւորը Վերոնայի արքեպիսկոպոս Կանտուան է, որ 91 տարեկան է, ամէնից փոքրը՝ Կապուցին Վիւայի-Տուտոն, որ 46 տարեկան է:

Բացի սոցանկց հռոմէական եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ կայ 14 պատրիարք, որոնցից ութը լատինական և վեցը արեւելեան. բոլոր արքեպիսկոպոսները թիւն է 174 լատինական և 19 արեւելեան, կայ 776 եպիսկոպոսութիւն, որոնց թիւում 55-ը արեւելեան ծիսին են պատկանում: Բոլոր պատրիարքները, արքեպիսկոպոսները և եպիսկոպոսները թիւը համարուում է 1070: Լեոն XIII-ի օրով կաթոլիկ նուիրապետութեան մէջ աւելացել է 2 պատրիարքական աթոռ, 31 արքեպիսկոպոսութիւն և 101 եպիսկոպոսութիւն, 3 առաքելական նուիրապետութիւն, 61 առաքելական յաջորդութիւն և 11 առաքելական պրեֆեկտուրա: Միայն Եւրոպայում կայ 604 աթոռ, որոնցից 55 Աւստրիայում:

— Լեոն XIII պապը իւր ծննդեան 90 ամեայ յոբելեանի առթիւ, որ տեղի է ունեցել մարտի 2-ին, մտադիր է եղել ո. Պետրոսի տաճարում մի քանի «բէատիֆիկացի» կատարել, այսինքն «երանել» ճանաչել մի քանի հոգու: Սոցա թաւում առաջին տեղը պատկանում է Անտոնիո Պրատի քահանային: Սա պատկանում էր Օրատորիայի կարդին, որ խիստ աղքատացել է մինչ երանելեաց դասը դառուելը խոշոր ծախքեր է պահանջում, մօտաւորապէս 40—50 հազար բուրլի: Երանելի ճանաչուելու միւս թեկնածուներն են Կապուցինների կարդից Մարիա Մադալենա Մարկենսդո և 28 ֆրանսիայի միսիո-

նարներ, որոնք սպանուել են արեւելեան Ասիայում հեթանոսների ձեռքով: Միևնոյն ժամանակ որբութեան թեկնածու են համարում երանելի Զիովաննի-Բատախտա-դէ-Լաստալէ և եր. Ռիտա-դէ-Կայեչիա:

— Պապի առաջիկայ յոբելեանի և նորա կապում «բէատիֆիկացի» և «սրբացուցման» հանգէաների առթիւ պապականութեան զործակալները յոյս ունին, որ յոբելինական տարուան ընթացքում Հռոմ կերթան մինչև չորս միլիոն ուխտաւոր, որոնք «ո. Պետրոսի լուման» կը տանեն համապատասխան չափով՝ պապի դանձարանը լցնելու համար:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ԱՆԳՂԻՍ

Որչափ երկար է աւելում Անգլիացւոց պատերազմը հար. Աֆրիկայի փոքրիկ հատարակապետութիւնների դէմ՝ մարդոց և սասցուածքի ահազին կորուստներ պատճառելով, նոյնչափ բաղմանում են զայրոյթի ձայներ հանդիսատես ժողովուրդների մէջ, և լրջախոհ անգլիացիներից շատերը, եկեղեցական շրջաններում, դժուար և խոտտովանում են, թէ այս պատերազմը խիստ մեծ մեղքեր է բարդում իրենց մեծ ազգի վերայ: — Allg. Ev. Luth. Kirchenzeitung նմանեցնում է այն յիսուն տարի առաջ անգլիացիների չինաց դէմ մղած պատերազմին, որով նոցա ստիպեցին օպիումի ազատ առևտուր թոյլ տալ և իրենց նուահանդիսաները բանալ յաղթողների առաջ: Հնդկական խաշխաշից անգլիացիները ահազին քանակութեամբ օպիում են պատրաստում և չինացիներին վաճառելով իրաքանչիւր տարի միլիոնների օգուտ են ստանում: Ի նկատի ունենալով օպիումի մեղկացուցիչ, մարդու մարդջ կործանածքը քայքայող և թունաւորող ազդեցութիւնը՝ չինական կայսրը 1890 թիւն մի հրովարտելով արգելեց օպիումի առևտուրը, բայց անգլիական զրահակիր նաւերը կարճ միջոցում «Երկնային թաղաւորութեան» մարդջ ծովափը ուժեղացնելով և տերելով ստիպեցին գնել կրկին իրենց վաճառած թոյնը: Ինչպէս այդ դէպքում, այնպէս և այժմ անգլիացւոց կողմից կուրի իսկական շարժառիթը համարում են մի խումբ միլիոնատէրների առևտրական շահերը, որոնց համար զոհ է բերուում ուրեմն անիրաւարար մի աշխատատէր և ազնուաւարոյ քրիստոնէայ ժողովրդի խաղաղութիւնը, հազարաւոր մարդոց արկւնն ու ընտանեկան բաղդաւորութիւնը: — Անգլիացւոց հակառակորդ բարեւոր ոչ միայն իրեն անիրաւի յարձակման ենթարկուած և տնօրինակ հերոսական ընդդիմադրութեամբ իրենց

ազգային անկախութիւնն ու նուիրական իրաւունքները պաշտպանող փոքրիկ ժողովուրդ հասարակաց համակրութիւնն են վայելում, այլ և այն բարոյական արժանեաց համար, որով աչքի են ընկնում թէ նոցա առաջնորդները, կամ առանձին անհատներ, և թէ ամբողջ զօրքը: Գորա փոխարէն պատերազմի դաշտում գտնուած մի բժշկի նկարագրութեամբ բարոյապէս միանգամայն ընկած է և զարհուրելի վիճակ է ներկայացնում անդղիական զօրքը: Առհասարակ հաշուել են, որ մինչ գերմանական զօրքի 2, 7 ասկոտը, ռուսական 4, 3, ֆրանսիական 4, 7 ասկոտն է միայն զաղջելի տխտերով վարակուած, անդղիական զօրքը տալիս է 24 0/0: Հնդկաստանում նոյն իսկ 44 0/0: Չպէտք է զարմանալ ուրեմն որ Հար. Աֆրիկայում գտնուած 73,000 զինուորներից 24,000 տկար են այգպէս և գրեթէ կէտը երկարատեւ որշաւանքների համար անպէտք է համարուում: Իսկ երբ ամէն տեսակ աղպերից կազմուած մի այսպիսի կասկածաւոր ամբոխ քաղաքակրթութեան և արդարութեան անունով կռուի տապալէջ է բերուում՝ ընականաբար բարոյական զգացումը պէտք է բողբէ գորա գէմ: Անդղիացի նշանաւոր քարոզիչներից մէկը Դր. Հօրանն ասում էր վերջերս իւր քարոզի մէջ. «Բրիտանական պետութիւնը պէտք է քայքայուի եթէ շարժեն արդարութեան հիմունքները, որոնց վերայ նա հաստատուած է: Վեց ամսից ի վեր ազգի հոգին անգագար փչացնում են սուտերով, և սովորական են դարձել ամենաբերաւ կերպով խօսելը բարոյական օրէնքների մասին: Մի ազգի ինչպէս և իւրաքանչիւր անհատի մեծութիւնը չի կարելի նորա ստացուածքի ընդարձակութեամբ չափել, այլ առաւել նորա հոգւոյ մեծութիւնը պէտք է չափ լինի: Պատմութիւնը աւելի այլանդակ պատկեր մեր առաջ չի դրել, քան մի մեծ ազգ, որ պատերազմ է հրատարակում իւր ազգեցութիւնը հանքային դորձերում զօրացնելու համար»:—Մի ուրիշ քարոզիչ, Սէմբլ, ասում է. «Որչափ ցաւալի է, որ Անդղիան իրեն իբրեւ խաղաղութեան սիրող ազգ հռչակելու հետ մէկտեղ առաջինն եղաւ, որ Ռուսաց Վայսեր խաղաղութեան ձգտումներից յետոյ պատերազմ սկսեց: Շարունակ մեզ համոզել են աշխատում, թէ այս ձեռնարկութիւնն արդար էր և անխտապիւրի ստիպողականութեամբ մեզ վերայ ձգուած. բայց ոչ: Անդղիական ազգին մուրեցրին թուլութեան մի ժամում: Եթէ մենք իրօք ստիպուած կռուի ելնէինք, առանց տկան խլացնող աղաղակների տեղի կուենանք այդ, որոնցով անմիա մարդիկ պատերազմի լուրն ընդունեցին» — գլուխը կախ և յանձն առած պատմականատուութեան ծանրութիւնը փոքր ի շատէ ըմբռնելով: — Շատերը պահանջում էին

այսպիսի ապաւորութեանց ներքոյ, որ անդղիական ժողովրդի համար մի ընդհանուր ապաշխարանաց օր նշանակուի բայց առարկողներ եղան, թէ օտարներն կրած անյաջողութիւնների առաջ ընկնուելու նշան կհամարեն այդ, և փոխարէնը Թագու հու հրամանով մի ընդհանուր ազօթքի օր օրոշուեցաւ: Արքեպիսկոպոսներ կողմից այդ օրուայ համար կազմած երկու ազօթքները աչքի են ընկնում իրենց անկողմնակալ ընտարութեամբ, ոչ մէկի մէջ անդղիացիք յաղթութիւն չեն խնդրում, այլ խոստովանում են, որ բարօրութեան մէջ Աստուծուն մոռանալն է մասամբ ներկայ պատերազմի պատճառը, և պաշտպանութիւն են աղերսում կռուող զինուորների՝ միութարութիւն նոցա ազգակիցների համար:— Սակայն անդղիական ազգին յատուկ ծայրահեղ ամբարտաւանութեամբ այս ազօթքների դէմ բողբքողներ ևս գտնուել են, որոնք պնդում են, թէ Անդղիան կարիք չունի ոչ երկնքից ոչ մարդկանցից օգնութիւն խնդրելու:

Բուրերի արժական առաքինութեան մասին մեծ գովառանքով է խօսում անդղիացի քահանաներից մէկը, որ իւր պաշտօնի վերաբերեալ ամենատխտի պարտականութիւնները կատարելիս առիթ է ունեցել ի մօտոյ ծանօթանալու նոցա հետ: «Երկու բան առանձնապէս իմ ուշադրութիւնը զրաւեց, առում է նա: Բուրերն ամենեւին ջանք չէին դորձ դնում իրենց առաձներով մեզ զարմացնելու. նոքա խօսում էին խիտ սրտաբաց և ընտանի պարզութեամբ, գրեթէ բոլոր գէպքերում խօսակցութիւնը մենք էինք սկըսում. . . . Թախծութեամբ, գրեթէ ողբալով էին խօսում նոքա մեր սպանուած զինուորների մասին»: «Մեր պատերազմը չէ այս, ասում էին նոքա, միլիոնատէրների պատերազմն է: Մենք թշնամութիւն չունինք այս խեղճերի դէմ»: «Մենք ասում ենք պատերազմը, մենք խաղաղապէս մարդիկ ենք: Մեր ցանկութիւնն է շուտով մեր տներն ու ագարակները վերագառնալ, մեր արտերը մշակել, և ոչ թէ պատերազմ վարել»:—Բուրերի վերայ բարդած մեղադրանքը, թէ նոքա հպատակ նեղների հետ ամարդաբար են վարուում, հերքում է մի անդղիացի միսիոնար, որ իրերի կազմական գրութիւնն այսօր է նկարագրում: «Պէտք է չմոռանանք, որ քրիստոնէութիւն ընդունած նեղըր նոյն նեղն է մնում՝ մի մեծ երեխայ, որի համար պատասխանատու են ոպիտակամորթները՝ մի գուցէ քաղաքակրթութիւնն ի չար գործ դնէ: Տրանսվալում և Վապլանդիայում նեղրի հետ վարուելու եղանակի մէջ գլխաւոր տարբերութիւնն այն է, որ անդղիական հոգում նա որչափ սիրան ուզէ օղի դնել կարող է, և հետեանքը լինում է նորա արագ անկումը, այստեղ սպանու-

թիւները, կողոպտումները և ուրիշ խոշոր յանդիմանները 900/0 սեւերի յիշույ է ընկնում: Անդհակառակն Տրանսիլանի կառավարութիւնն արգելել է բոլորովին սեւերին օղի վաճառել, և ով այդ օրէնքը չպահէ մեծ տուգանքի է ենթարկուում: Դորա արդիւնքը պէտք է համարել, որ Պրետորիայում 11 ամիս ապրելով երբեք հարեած նեզը չեմ տեսել, մինչդեռ Վապշտադի փողոցներում երեկոյեան 9 ժամին լիքն են արեած նեզերը: — Ամենին օգուտ չունի այնպիսի արտօնութիւններ տալ նոցա, որ գործածել չեն կարողանում: Թող արգարութեամբ վարուեն նոցա հետ, ինչպէս հայրը իւր օրդոց հետ: Առայժմ աղատութիւնը նոցա պէտք է լի գայ՝ այդ համոզումն ունեն ամէնքը Հար. Աֆրիկայում, թէ բուրբը և թէ անդիւրացիք: Բայց իմ համոզմամբ բուրբն աւելի լաւ են հասկանում նեզերին քաղաքակրթելու կերպը քան անդիւրացիք:»

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.

Անուանի հայասէր դր. Լեպսիւս, որ Հայոց մէջ գործող գերմանական օրբաննամ ընկերութիւնների հոգին է և զլիսաւոր ղեկավարը՝ կրկին սկսել է հրատարակել Der Christliche Orient ամսագիրը, որ 1897 թ.-ին մի տարի միայն հրատարակուեցաւ * և ապա փոխարէնը լոյս էին տեսնում թուրքիկ տեղեկութիւններ ընկերութիւնների գործունէութեան մասին: Յունուար—փետրուար համարի առաջնորդող յօդուածի մէջ Լեպսիւս մի համառօտ անկարի ձգելով իւր միջնա այժմ ի նպաստ տաճկահայոց գործ դրած աշխատութիւնների վերայ՝ ասում է. «Սակայն պէտք է արգեօք մեր անելիքը կատարած համարենք, երբ Գերմանիայի կողմից աւելի քան 2000 օրբեր խնամք են գտնում, մի քանի հարիւր այրիներ պարապմունք, հիւանդներ և թշուառներ խնամուում են, և քրիստոնէական ողորմածութեան մի յերաւի սքանչելի դործ է յառաջ տարուում: Իմ ութ ամսուայ ճանապարհորդութիւնը Հիւս. Պարսկաստանում, Հայաստանում, Քիւրդիստանում, Միջագետքում, Տաճկահայաստանի այլ առիական նահանգներում և Բուլղարիայում, որից դեռ պատմելու քան շատ ունիմ՝ մեր հաստատութիւնները ղիտելու հետ մէկտեղ, գլխաւորապէս այս խնդրի հետադասութեան էր նուիրուած... Մեր գործունէութիւնը արեւելքում ազատ պէտք է լինի յամենայն դէպս դաւանափոխական որեւէ փորձից, երեւոյթն անգամ չունենայ, և քրիստոնէական մէջ նոր համայնքներ կազմելուց հեռու լինեն, եթէ մենք չենք կամենում աւելի քանդել, քան շինել: Մենք պէտք է նոյնչափ անկեղծ և անկողմնակալ, նոյնչափ սիրալիւր և պատրաստակամ կերպով վերաբերուինք դէպի հին քրիստոնէական համայնքները: Որովհետեւ մենք բարոյապէս իրաւունք չունինք լուսաւորչական ծնօղների օրբացած որդոց ստոցներու իրենց եկեղեցուց, ուստի պէտք է բաւականանանք նոցա քրիստոնէական—բարոյական կրթութիւն և ուսում տալով, որով աւելի արած կլինինք քրիստոնէութեան յառաջագիւծութեան համար, քան ուղղակի քարոզչութեամբ... Քանի որ հայկական գաւառների դրեթէ բոլոր կենտրոններում ամերիկական միսիոնարներ հաստատուած են, մի երկրորդ աւետարանական միսիոն պէտք է նոցա մրցակից դառնար և խանդարիչ. մեր պարտականութիւնը կարող է ուրեմն ամերիկական միսիոնի հետ շփուելիս միայն նորան օժանդակելը լինել, առաւել այնպիսի հանգամանքներում, ուր ամերիկական գործունէութեան եղանակը կաղում է: Ամերիկացուց ժողովրդական դպրոցների սքանչելի կազմակերպութիւնը, որ մասամբ արդէն լուսաւորչական համայնքներն ևս իւրացրել են՝ այն թոյլ կողմն ունի, որ նոցա ուսուցիչները ոչ ինչ կանոնաւոր պատրաստութիւն չեն ուսանում, որ առհասարակ բարձրագոյն կրթութիւնը ամերիկացիների մէջ զուրկ է կլասիքական հիմունքներից: Այդ պատճառաւ և ամերիկական դպրոցն անկարող է եղել բողոքական համայնքների մէջ առաջնորդող դրլուինների մի կրթութեամբ բարձր դաս յառաջ բերել: Ըրջապատող մահմեդական աշխարհի համար ամերիկացիք օտարականներ են ու միշտ կմնան: Նոցա կրթական եղանակը դադարիւր չտալով ամենին իսլամի և արեւելքի պատմական զարգացման մասին՝ օտարացնում է քրիստոնէաներին իրենց բնիկ երկրից և դուրս է քաշում սեփական ազգութեան միջից, առանց ուրիշ ազգերի համար պէտքական անգամներ ընծայելու:—Մահմեդական աշխարհում հին կամ նոր քրիստոնէայի եկեղեցիների միջոցաւ աւետարան քարոզել անհնարին բան է: Մէկին միւսից բաժանող վիհը շատ խոր է, և քանի քրիստոնէական եկեղեցիները յառաջագիւծում են, այնքան աւելի խորանում է: Քրիստոնէաների և մահմեդականների մէջ դարբնով հաստատուած բնածին կրօնական հակակրօթիւնը առաջիններին անընդունակ է դարձնում և միւսներին դժկամակ միմեանց մօտենալու: Մանաւանդ քրիստոնէական ուսման արեւմուտքում ընդունած ձեւակերպութիւնը անհասկանալի է ընդ միշտ մահմեդականների համար... Արեւելքում կատարելիք գործը, որ ամէնից առաջ աւետարանական Գերմանիան կարող է անել՝ թէ

նի, եթէ մենք չենք կամենում աւելի քանդել, քան շինել: Մենք պէտք է նոյնչափ անկեղծ և անկողմնակալ, նոյնչափ սիրալիւր և պատրաստակամ կերպով վերաբերուինք դէպի հին քրիստոնէայի եկեղեցիները, ուր որ կան, օրչափ դէպի բողոքական համայնքները: Որովհետեւ մենք բարոյապէս իրաւունք չունինք լուսաւորչական ծնօղների օրբացած որդոց ստոցներու իրենց եկեղեցուց, ուստի պէտք է բաւականանանք նոցա քրիստոնէական—բարոյական կրթութիւն և ուսում տալով, որով աւելի արած կլինինք քրիստոնէութեան յառաջագիւծութեան համար, քան ուղղակի քարոզչութեամբ... Քանի որ հայկական գաւառների դրեթէ բոլոր կենտրոններում ամերիկական միսիոնարներ հաստատուած են, մի երկրորդ աւետարանական միսիոն պէտք է նոցա մրցակից դառնար և խանդարիչ. մեր պարտականութիւնը կարող է ուրեմն ամերիկական միսիոնի հետ շփուելիս միայն նորան օժանդակելը լինել, առաւել այնպիսի հանգամանքներում, ուր ամերիկական գործունէութեան եղանակը կաղում է: Ամերիկացուց ժողովրդական դպրոցների սքանչելի կազմակերպութիւնը, որ մասամբ արդէն լուսաւորչական համայնքներն ևս իւրացրել են՝ այն թոյլ կողմն ունի, որ նոցա ուսուցիչները ոչ ինչ կանոնաւոր պատրաստութիւն չեն ուսանում, որ առհասարակ բարձրագոյն կրթութիւնը ամերիկացիների մէջ զուրկ է կլասիքական հիմունքներից: Այդ պատճառաւ և ամերիկական դպրոցն անկարող է եղել բողոքական համայնքների մէջ առաջնորդող դրլուինների մի կրթութեամբ բարձր դաս յառաջ բերել: Ըրջապատող մահմեդական աշխարհի համար ամերիկացիք օտարականներ են ու միշտ կմնան: Նոցա կրթական եղանակը դադարիւր չտալով ամենին իսլամի և արեւելքի պատմական զարգացման մասին՝ օտարացնում է քրիստոնէաներին իրենց բնիկ երկրից և դուրս է քաշում սեփական ազգութեան միջից, առանց ուրիշ ազգերի համար պէտքական անգամներ ընծայելու:—Մահմեդական աշխարհում հին կամ նոր քրիստոնէայի եկեղեցիների միջոցաւ աւետարան քարոզել անհնարին բան է: Մէկին միւսից բաժանող վիհը շատ խոր է, և քանի քրիստոնէական եկեղեցիները յառաջագիւծում են, այնքան աւելի խորանում է: Քրիստոնէաների և մահմեդականների մէջ դարբնով հաստատուած բնածին կրօնական հակակրօթիւնը առաջիններին անընդունակ է դարձնում և միւսներին դժկամակ միմեանց մօտենալու: Մանաւանդ քրիստոնէական ուսման արեւմուտքում ընդունած ձեւակերպութիւնը անհասկանալի է ընդ միշտ մահմեդականների համար... Արեւելքում կատարելիք գործը, որ ամէնից առաջ աւետարանական Գերմանիան կարող է անել՝ թէ

* Տես. Արարատ 1897 փետրուար, եր. 66:

քրիստոնեաների և թէ մահմեդականները նկատմամբ մի նոր դաւանութիւն քարոզելը չէ՛, այլ քաղմակողմանի կրթական—ուսումնասիրական մի աշխատութիւն, որով հին եկեղեցիների կրթութեան և քրիստոնէական ըմբռնման մակերևոյթը քարծրանայ, իսլամի կրօնական բովանդակութիւնը լաւ հասկացուի և մահմեդական աշխարհի համար մի առանձին քրիստոնէական առոտածաքանութիւն կազմուի:

Այնուհետև Լեւոնիս թախանձադին կոչումն է անում բարեկամներին եռանդով շարունակելու սկսած դործը և բազմաթիւ կարիքների, որոնց թուում անցեալ տարուանից մնացած 30 հազար մարդ պարտքը ծածկելու համար՝ դրամական օգնութիւն հասցնելու:—Այս տետրակի բովանդակութիւնը կազմում են՝ բացի առաջնորդողից, մի ոտանաւոր՝ «Յովհաննէսը Պաթմոս կղզում»։ Ուռհա քաղաքի և նորա պատմական յիշատակարանների մի հմուտ նկարագրութիւն, դերմ. Որբախնամ ընկերութեան գործերի վիճակը Պարսկաստանում. Պ. և Տ. Ռորբախների այցելութիւնը ու Էջմիածնում, որի մէջ բերուած է նաև «Մայր Արաքսի» մի հատուածի գերմաներէն թարգմանութիւնը. «Մոլլա Նասրեդին» մի տարօրինակ սուրբ» (թուրքերէնից փոխադրած զրոյց):

—Ազատամիտ և պահպանողական տարրերի մրցումը բողոքական Գերմանիայում նոր կենդանութիւն ստացաւ վերջերս ազատամիտ ուղղութեան ներկայացուցիչների դէմ գործ դրուած նորանոր ճնշումների շնորհիւ: Պատուր Աայնգարդի պաշտօնից արձակուելուն համար առաջացած աղմուկը դեռ չէր դադարել, որ Համբուրգի մի ազատ, իւր ներքին եկեղեցական կառավարութիւնն ունեցող՝ համայնք ստիպեց հրաժարական տալ երիտասարդ պատուր Հիլմանին, նորա ազատամտական քարոյները համար, և լրագիրներում ու եկեղեցական շրջաններում սաստկացաւ բանավեճը այն խնդրի շուրջը, թէ որչափ իրաւացի է արդեօք այսպիսի վարմունքը և նորա յաճախակի կրկնումներն ինչ ապագայ են գուշակում:

—Աւելի կարեւոր և ուշագործեան արժանի հանգամանք էր պրոֆ. Վէօնիգի Բոննում Հին կտակարանի ուսուցչապետ նշանակուելը, նոր ուսուցչապետ ընտրելու իրաւունքն իսկապէս պատկանում է իւրաքանչիւր բաժնի ուսուցչական խմբին, և Բոննի համալսարանի առօրեաժառանգական բաժնի ուսուցչապետները միաձայն ընտրել էին իրենց ընկերակից «արաբոյ կարգի» պրոֆեսսոր Մայնհոլցին. բայց որովհետև վերջինս յայտնի ազատամիտներէն է՝ նախարարութիւնը չհաստատեց այդ ընտրութիւնը և

հրաւիրեց Ռոստոկից յայտնի պահպանողական Վէօնիգին: Սակայն թէպէտ կառավարութիւնն այսպէս հովանաւորում էր մի կերպ պահպանողականներին, բայց նոցանից՝ այնչափ քիչ են աչքի ընկնող դիմանակներ, որ եղածներին ստիպուած են տեղից տեղ քաշել, և բաց մնացած տեղերն այնուամենայնիւ ազատամիտներն են բռնում: Այդպէս, Մարբուրգի նախկին ուսուցչապետ Կոմ Բաուդիստին երեք տեղից միաժամանակ հրաւէր ստացաւ և մայրաքաղաք Բերլինն ընտրեց. իսկ նորա տեղ հրաւիրուած է Ստրասբուրգից Հին կտակարանի գիտութեան առաջնակարգ և գլխաւոր ազատամիտ ներկայացուցիչներից մէկը՝ պրոֆ. Բուդդէ:

Հին ԿԱԹՈՒԼԻԿՆԵՐ.

Մարտի 30-ին վախճանուեցաւ Բոննում Դէօլինգերի գլխաւոր աշակիցներից և հին կաթոլիկ համայնքի հիմնադրներից մէկն ևս՝ նշանաւոր առօրեաժառանգ պրոֆ. Ռոյշ: Պապի անսխալականութեան դէմ բողոքելուց յետոյ նա 1870 թ.-ին իւր ընկերների հետ ուսուցչապետական աթոռից զրկուեցաւ, բայց շուտով գերմ. կառավարութիւնը հին կաթոլիկներին առանձին առօրեաժառանգական բաժին բաց արաւ Բոննում, ուր և նա դասախօսում էր մինչև իւր կեսնքի վերջին օրերը:—Այսպիսի հեղինակաւոր անձանց պակասելով կաթոլիկ համայնքը հարկաւ շատ բան է կորցնում, բայց չի տկարանում և իւր քայքայման չի մօտենում, ինչպէս օր աւուր փափագանք սպասում են հռոմէականները, այլ պապական եկեղեցու դէմ եղած և զօրացող առեւտրութիւնը նպաստում է ընդհակառակն նորա աճման և զարգացման, երբեմն գոգոհների ամբողջ խմբեր նորա գրիքը մղելով: Վերջին հախապապական շարժումն, օրինակ, Աւստրիայում տրամադրում է շատերին աւելի հեշտութեամբ հին կաթոլիկներին, քան բողոքականների մօտ ապաստան որոնել, որովհետև նոցա համար հեշտ չէ կտրուել այն բազմաթիւ եկեղեցական կարգերից, ծէսերից և սովորութիւններից, որոնց մէջ կրօնական մեծնք են դառնում մանկութիւնից ի վեր և որ ամբողջութեամբ պահել է հին կաթոլիկ համայնքը, մինչ բողոքական եկեղեցին իւր մերկութեամբ ամէն հրապոյր կորցնում է: Ուստի չնայելով հին կաթոլիկները շատ քիչ միջոցներ ունին և աւստ. կառավարութիւնը նոցա վերայ ծանր ճնշումներ է դործ դնում՝ այնուամենայնիւ նոցա բաւական թուով դաւանակիցներ վաստակեցին և շարունակում են վաստակել:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՎԵՋԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԺՆՆԴԵԱՆ

80-րդ տարեդարձը.

ՌԻԹՍՈՒՆԱՄԵԱՅ ՔԱՐՈՋԻՉՆ ՌԻ ՌԻՍՈՒՑԻՉԸ.

Ներկայ ապրիլ 4-ին լրացաւ Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի քաղմարտական կենաց ութսուն տարին. անցեալ թուականի հոկտեմբեր ամսին լրացել էր յիսուն տարի այն օրուանից, երբ լոյս է տեսել առաջին անգամ՝ Նորին Սրբութեան գրաւոր աշխատութիւնը: Ութսուն տարուայ կեանք, որ իւր ժողովրդի կեանքն է եղել. յիսուն տարի գործող գրիչ, որ «Զօդ ծրծեալ Հայաստանեայց շոյտ ըզգաց (քան այլք ամէն) զոգի նախնեացն» — եւ մինք այդ ժողովրդի զաւակներս, այդ ոգեշունչ գրչի արդիւնքներով դաստիարակուած համբաւներս թոյլ ենք տալիս, որ այսպիսի ամենանշանակալից օրեր անցնին անյիշատակ, մինչ յիշել նոցա մասին՝ Հայոց ալէգարդ Հայրիկին յիշել, եւ այս զատկական տօներին, մտքի ու սրտի հայեացքը դէպի ս. Լուսաւորչի աթոռը դարձնելով՝ տեսնել Նորան այնտեղ հովուապետական գաւազանը ձեռին, դեռ այնչափ կորովի, այնչափ պատրաստական, եթէ հնար էր, մի նոր ութսունամայ կեանք եւս դնելու Իւր սիրեցեալ հօտի համար՝ ոչ միայն որդիական երախտագիտութեան եւ սիրոյ պարտք էր, այլեւ մի մեծ դաս, կենդանի դասագրքով: Սակայն զուր ժամավաճառ չլինինք. աւելի լաւ է անենք, ինչ որ մեր տկար ուժերով եւ այս նեղ հանգամանքներում անել կարող ենք:

Եթէ մեր Աստուածընտիր Հովուապետի յիսունամայ գործունէութիւնը իւր բոլոր կողմերով չափել ու գնահատել կամենայինք՝ գրականը նորա մէջ մի փոքր, եւ ոչ առաջին տեղ

կրնէր. Հայոց Հայրիկն Իւր ժողովրդի հետ աւելի բերան առ բերան, կենդանի քարքառով է խօսել՝ քան գրով. ժողովրդի այն դասը, հազարաւորների այն անգոյն, աչքաթող, խաւարամած ամբոխը, որի հետ զխաւորապէս նա խօսել է կամեցել, եւ խօսել է այնպէս, ինչպէս ոչ որ ժամանակակիցներից՝ զիր չգիտէ, եկեղեցւոյ բեմի վերայ է տեսել Իւր Հայրիկին, ազգի տանը, իւր տանը՝ ամէնքի մօտ, ամէնքին մատչելի, ամէնքի համար խորատատու, մխիթարիչ, քարոզիչ եւ ուսուցիչ, եւ եթէ մենք մեր անգուգական Հայրապետի դարուչափ փառաւոր կենաց ամբողջ արդիւնքը գնահատել, այդ վեհ պատկերի բոլոր դիմագծերը մեր մտքում ամփոփել եւ նոցա մէջ արտափայլող հոգին ճանաչել ենք կամենում՝ պէտք է ամէնից առաջ Նորա խօսելը յիշենք:

Այն փոքրիկ հատորները, որ քաղմութիւ հրատարակութիւններով տարածուած են հայաքնակ տեղերի ամենահեռաւոր անկիւններում եւ իրենց ինքնուրոյն ոգւովն ու ոճով, իրենց ժողովրդական քնաւորութեամբ՝ սրտի ջերմութիւն, մտքի սնունդ, լեզուի դաս են տուել մի քանի սերունդների՝ առանձնայատուկ պատուաւոր տեղ են զբաւում յիրաւի մեր մանուկ գրականութեան մէջ. մեր ժողովրդական դպրոցների հիմնադիրներից, ուսման եւ կրթութեան առաջին կարապետներից մէկն է Հայոց Հայրիկը. իբրեւ եկեղեցական գործիչ վանահայրական եւ առաջնորդական ասպարէզներում, պատրիարքական եւ հայրապետական աթոռի վերայ, երոպական արքունիքներում եւ հայ գիւղական խրճիթներում՝ նա դեռ երկար ժամանակ զբաւում քնադատութեան եւ անգիր գրոյցների նիւթ կմատակարարէ. քայց այդ բոլորի մէջ Նորա հետ պէտք է յիշուին, եւ զուցէ աւելի երկար կ'յիշուին՝ ուրիշ անուններ. գործունէութեան այն ծիւղը, որի մէջ նա մրցակից չունի, որտեղ Նորա աստուածատուր հանձարն ամենագորեղ եւ քնական արտայայտութիւն է գտել՝ կենդանի խօսքն է:

Հնուց մնացած մի կարծիք կայ, թէ քանաստեղծները ծնունդ են, ծարտասանները աշխատելով դառնում. եթէ ուղիղ

իսկ համարենք այդ կարծիքը, որ շատ տարակուսական է — յամենայն դէպս՝ քանաստեղծ ծարտասանները ծնունդ են, եւ այդպէս ծնունդ է Հայոց Հայրիկը։ Այն անօրինակ հրապոյրը, որ ունեցել է Եօրա քերանում՝ կենդանի խօսքը՝ եկեղեցու բեմից հընչէր այն, թէ ուսուցչական ամբիոնից, իբրեւ ծառ խուռն հասարակութեան մէջ, թէ իբրեւ պարզ զրոյց մի հատիկ խօսակցի հետ — արուեստական ծարտարութեամբ յառաջ բերել անհնար է։ Հարկաւ լեզուի ծարտարութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի եւ վարժելով կարելի է շատ ձկուն, շատ համոզկեր, շատ տաւառորիչ դարձնել այն, ըրպէսպէս շշմեցնել դիմացնին եւ մինչեւ իսկ նորա համոզման հակառակն ընդունել տալ։ Բայց տեւական ազդեցութիւն գործելու, մարդոց հոգու խորքը թափոնցելու եւ այնտեղ մտքեր ու գգացումներ յեղաշրջելու համար քնատուր շնորհք պէտք է, աստուածապարգեւ շնորհք։ Այդ շնորհքն արտաքուստ երեւում է խօսքի պատկերաւորութեամբ, օրինակների քնական կենդանութեամբ, փոխաբերութիւնների անպաճոյճ պարզութեամբ եւլն եւլն։ Բայց դորա իսկական ոյժը մարդոց սիրտը կարդալու ընդունակութիւնն է։

Այդպիսի ընդունակութեան Հայոց Հայրիկը միացրել է մի զօրութիւն, որ այս աշխարհից չէ, որ աւետարանի իսկական պաշտօնեաներն իրենց Երկնաւոր վարդապետից են փոխ առնում եւ որ նոցա դրողով է խոսիչ հարցում մօտ իջնել, նորա ցաւին ցաւակից, ուրախութեանը ուրախակից լինել մօտենալ եւ հաւասարուիլ նորան, որպէս զի իրենց եւ իրենց զաղափարատիպին մօտեցնել կարողանան։ Եւ մեր Վեհափառ Հովուապետիութսունամեայ կենաց մեծագոյն մասը փոքր մարդոց հետ է անցել։ զորանով Եա այնչափ ժողովրդականութիւն է ստացել, զորանով «Հայրիկ» պանծալի անունը վաստակել։ «Ընդ ամենայնի ամենայն լինել» ըստ առաքելոյն եւ իւրաքանչիւրի հետ նորան յատուկ լեզուով խօսել՝ այդպիսի կարողութիւն դարերի ընթացքում հատ հատ առանձնաշնորհեալներ միայն ունենում են, եւ երբ մէկն այդ ընդունակութիւնը գործ է դնում՝ ամենաընդարձակ

չափով՝ դարաւոր քնի մէջ ընկղմած մի ժողովրդի երկիրը յիսուն տարի շրջում է, նորա ըլոր դասակարգերի մէջ մտնում, քնիկ հայրենիքի թէ զաղթավայրերի անկիւն չէ մտնում՝ գրեթէ, ուր չերեւայ կենդանի քարագր-քերանին՝ ո՞վ կարող է այդպիսի գործունէութեան ամբողջ պարունակութիւնը չափել եւ այդ եղանակով ցանաճ սերմերի ըլոր պտուղները հաշուել։ Իւրաքանչիւր խօսք մի սերմ է այստեղ, կայ խօսք, որ նոր չէ մեզ համար, քայց նոր է եղել մեզնից առաջ ապրողների եւ է մեզ հետ ապրողներից շատերի համար։ հնացած ճշմարտութիւններ կան, որ մինչեւ մի դասակարգից միւսն իջնեն տասնեակ տարիներ եւ դարեր են քաշում։ փառք եւ պատիւ այն հմուտ մշակին, որ խաւար հոգիների կորուսած երկիրը մշակել եւ այդպիսի սերմեր մէջը ցանել կարող է։

Ստորեւ դնում ենք իբրեւ նմուշ Վեհափառ Հայրիկի Վանում՝ պետութեան հրամանով այնտեղից մեկնելիս, խօսած մի քարոզի բեկորները, որոնք հարկաւ իսկականի ստուերն են միայն ներկայացնում։ Դնում ենք նաեւ Եօրա կենաց առաջին շրջանի մի համառօտ ստուերագիծը, համառօտ տեղեկութիւն Եօրա դպրոցական գործունէութեան արդիւնքների մասին եւ այն նամակը, որով Հ. Արսէն Բագրատունի իւր շնորհակալութիւնըն է յայտնում եւ դիտողութիւններն աւնում իրեն նուիրած ոտանաւորի համար։ Այս ոտանաւորը, «Խըրիմեան Վանեցի Մկրտիչ վարժապետին գովեստը մեր նախնեաց տաղաչափութիւնը նորոգող Բագրատունի Հ. Արսէն վարդապետին», Հայոց Հայրիկի առաջին տպագրեալ գրութեան է, ինչպէս յիշեցինք, Բագմավէպի 1849 հոկտեմբեր 9-ի մէջ, որ Եա գրել է նոյն այդ տաղաչափութեամբ, նորա գիւտովը ոգեւորուած, քայց որի մէջ արդէն, թէպէտ աշակերտ մի «մեծիմաստ եւ քաղմահմուտ մեծահոգեակ Հօր», հրաւէր է կարդում նորան։

«Հայր, առաւել արժան էր քեզ ոչ զօտարին քնար հարկանել
«Այլ զքոյդ, որ վեհ հոգւով քաջ եւս հնչի՝
հայրենոյն։

Խոնարհինք ապա պատկառանք այն «Մեծիմաստ եւ քաղաքամուտ մեծահոգակ չոր» առաջ, որ Ինքն այնչափ ներդաշնակ կերպով հնչեցրել է 50 տարի շարունակ, եւ տմար Աստուած դեռ շատ երկար տարիներ հնչեցնէր՝ հայրենի քնարը: Կ. Վ.

ՀԱՅՐԻԿԻ պատանեկութեան օրերն անցած են իւր հօրեղբայր Խաչատուրի առանձին գգումաց, սիրոյ եւ դաստիարակութեան ներքոյ: Հօրեղբայրն խիստ ջերմեանող եւ ս. Գրոց քաջամուտ մէկն եղած է. ամուսնացած չլինելով իւր քոյրը հոգածութիւն եւ խնամքը դարձուցած է իւր եղբորորդի Մկրտչին վրայ. աչքի առջեւէն չէր հեռացնէր, իբրեւ ջերմեանող եւ աղօթասէր անձն միշտ իւր հետն առած եկեղեցի կերթար, կրօնական գիտելեաց, եկեղեցական կարգաց եւ ս. Գրոց ուսման մէջ կը կրթէր զինք: Հօրեղբոր Խաչատուրի մահուանէն յետոյ նա այլ եւս որբացած էր. այնուհետեւ կսկսի ինքնօգնութեամբ յառաջ վարել իր ուսումը՝ յաճախակի ընթերցմամբ ս. Գրոց եւ եկեղեցական գրեանց, շարականաց՝ յորոց մեծ մասն քերան գիտէր:

22 տարեկան հասակում վանեցի երկու ընկերների հետ ուխտի եկած է ս. Էջմիածին, Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով. աստի ի Վան վերադառնալով ամուսնացած է 1846 թուին. մի կարճ ժամանակէ յետոյ առաջին անգամ պանդխտած է ի Կ. Պօլիս եւ ուսուցչութեան պաշտօն ստանձնած Օտեան եւ Այվատեան գերդաստանաց մէջ: 1849 թուականին առ Հ. Կոմիտաս Բագրատունին գրած յայտնի ուղերձէն առաջ մի քանի ընտիր ոտանաւորներ գրած է հայկական չափերով, որոնք դեռ եւս չեն հրատարակուած, օրինակ.

Նուագ ի յանդրանիկ դիւցազունն մեր
Հայկն քաջազանց պարագլուխ:

Նուագ ի Յովհաննէս Մկրտիչն՝ Մեծն
Ի ծնունդս կանանց:

Նուագ ի հրաշալի ծնունդ եւ յատուածայայտութիւն Յիսուսի Բրիտոսի Տեառն մերոյ:

Նուագ ի շարշարանս, ի թաղումս եւ ի յարութիւն Յիսուսի Տեառն մերոյ:

Նուագ ի Մեծն Սահակ եւ ի Մեսրոպը պանծալի թարգմանիչս մեր:

Այնուհետեւ 50—51 թուականին հրատարակած է իր երկու հրաւիրակներ. յետոյ մի տարիի չափ Սոյ վանքին մէջ ուսուցչական պաշտօն ստանձնած է Սսեցի Դուկաս եպիսկոպոսի հրաւիրանք: 1853 թուին այնտեղէն ի Պօլիս վերադառնալով հրատարակած է մի անստորագիր քոջիւր՝ «Բան առ Միխիթարեան միաբանութիւն». նոյն տարւոյ աշնան հայրենիք՝ Վան, դառնալով Աղթամարի վանքին մէջ վարդապետ ծեփադրուած է. 54 թուին դարձեալ ի Պօլիս, գալով այս անգամ իբրեւ վարդապետ, Իսկիւտարի ս. Խաչի եկեղեցւոյն քարոզիչ կը լինի. այնուհետեւ կսկսի «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակութիւնը, որն շարունակելով մի տարի, 1856 թուին Վանայ Վարագի վանքի վանահայրութիւնը ստանձնելով կը հաստատէ այն վանքին մէջ ժառանգաւորաց դպրոց, տպարան եւ գրադարան, եւ կը շարունակէ «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակութիւնը: Սոյն թուականէն յետոյ Հայրիկի գործունէութիւնն հրապարակի վրայ է եւ յայտնի ամէնուն:

Խօսած եմ ձեզ թէ մարդս երբ կուրծք չտայ աշխարհիս փորձութիւններուն, կը նմանի մետաղներու, որք երբ դուրս կը հանեն, բան մը չեն արժեր. ուստի պէտք է կրակ ձգել զայնս, որպէս զի ոսկերիչն անոնցմէ զտէ արծաթն. այնպէս ալ մարդու կեանք պէտք է քուրայէն անցունել:

Աշխարհիս վրայ դիպուածներ մէկ մէկ փորձանքներ են. այն փորձանք որ մարդոց կողմանէ կը դայ՝ այն է միայն դժուարիւն եւ վատ:

Յիսուս իւր աշխարհական աղօթքին մէջ ըսաւ. «Մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն»: Մենք ալ շատ անգամ կը բարեմաղթենք մէկ միւսի համար, որ բարեբաօտիկ լինինք. սակայն աշխարհիս փորձանքներ մարդոց համար է. թոյլ, մեղի, դասայիք, կնամարդի է այն, որ կը փախչէ փորձանքներէն. փորձանքներ կը կշռեն մարդուն, ինչպէս փորձաքարն արծաթն եւ ոսկին. աշխարհ փորձաքար մըն է որին

պէտք է դարձնեն մարդիկ, որպէս զի ճանաչեցուին: Այս օրինակներ յառաջ բերելով՝ երբեք ձեր մտքն մի անցուցէք, թէ Հայրիկ իւր Վանից հեռանալն փորձանք կը համարի. ոչ երբեք: Ես օրինակներ և ապացոյցներ ցոյց կուտամ՝ ձեզ որ քաջալերութիւն ունենաք: «Վանի Հայրիկ կը հեռանայ» կաւէք, այդ ինչ համար արժէք չունի, սիրելի ժողովուրդ, մարդ պէտք է գլորուի, դարձուի հոս հոն:

Մենք պէտք է ցաւինք որ մեր նախնիքներէն շատ ևս մնացեր ենք. անոնք Խուժաւտան, Թուռաւտան, Ասորեստան, երկրի զանազան ծայրեր գնացին՝ հետազօտեցին, տեսան, ամբարեցին ու յետ դարձան ի Հայաստան... աւաղ զի այժմ՝ շատ յեանեալ ժողովուրդ ենք, յետեալ՝ ուժի, զօրութեան, հանձարի, հայրենասիրութեան և ուսումնասիրութեան կողմանէ. նախնեաց արիական ոգին մարեր է մեր մէջ, այն որ կը վառէր ժամանակի մարդիկ թշնամիների դէմ. ուստի հայ աշխարհ, եթէ կշիռ գնենք նոյն իսկ 30—50 տարի առաջուայ աշխարհի հետ, կը տեսնենք, որ վերջինի նժար խիստ ծանր է, պատճառ որ մեր հոգիի արիութիւն այնչափ տկարացեր է, որ մի փոքր արկածի անգամ չենք կրնար տոկալ. վախ, վախ:

Ուրեմն մենք այնպէս կը կարծենք, թէ ներկայ աշխարհի մէջ մեր կեանքի ասպարէզ երկաթուղիի ճամբու պէս պէտք է հարթ լինի. ոչ ոչ, նա շատ ելեէջներ ունի, որոյ վրայ միշտ պիտի բարձրանանք, ելնենք, իջնանք, սայթաքենք և մերթ էլ պատառող դադանների հանդիպենք. վայ, հազար վայ անոր, որի գլխէն չեն անցներ աշխարհիս դիպուածներ: Երբ կը մտածես թէ քեզ համար փորձանք կայ պատրաստուած, զքեզ փրկելու հրնար կը մտածես, հնարիմաց կլինիս. անհոգ մարդ փորձանք եկած ասին կապշի, կը սոսկայ: Երբ փորձանք գայ, մարդ կը վարժուի նորա. աղեցնութիւններէն դործնական կերպով. հազար փոխադասութիւն, քարոզ և խրատ չեն կարող հասկացնել, թէ ինչ են փորձանքներ: Անհոգ և ազէտ նաւավար չի կրնար գիտնալ թէ երբ պիտի գայ փորձանք, ինչպէս շատ անգամ կը տեսնենք մեր Աւանցի նաւավարների վրայ. երբ կը տեսնեն մի

ղուարթապատ առաւօտ, երկինք երբեք ամպ չկայ, արեգակ գեղաճիծաղ կը փայլի և թէ մեղմ և առաջնորդող հով մը կայ, երեւոյթներէն խաբուելով իրենց համար պատրաստուած վտանգի վրայ չեն մտածեր երբեք, ծովի վրայ կեղեն: Եզրակացութիւնն յայտնի է...

... Կը ցաւիք աւելի այսպիսի օրերու մէջ, յորում ժողովուրդ իր ամենէն նուիրական տօներ՝ Յիսուսի չարչարանք, Զատիկան զառ և ս. Թարութիւն կը տօնէ, Հայրիկ կը յափըշտակուի... միթէ՞ Հայրիկ ելնելով Վանէն գեղջուկ ժողովրդի եկեղեցիների մէջ պիտի չլինայ լսել—Քրիստոս յարեալ: Ուրախ է Հայրիկ որ յիշատակներ կը թողու ի ձեզ, իսկ Ձեր յիշատակներ իւր սրտի վրայ կարճանազրէ. ևս այս վերջինների վրայ պիտի խորհիմ թերևս կարողանամ մի որեւիցէ դարման գտնել:

Եիսուս անգութ դատաւորի և զրկեալ այրիի առակով մեզ կը սփրեցնէ որ Աստուած ժողովրդի ձայն կը լսէ, երբ աղաղակենք առ ինքն: Ախ, ախ, մեր վարդապետներ այս գաղափար առած են ժողովրդին, որ Աստուած միմիայն հանդերձեալի մէջ կը պատժէ չարերին. ոչ, ոչ սխալ է, Աստուած աշխարհիս մէջ ալ կը պատժէ չարեր: Ինչո՞ւ չէք հաւատար որ կին ծով ձգող մարդ ինն տարի ետք կրնայ պատժուել. ես կը ճանչնամ մի մարդ, որ Վոսփորի ափունք պտտած ժամանակ իր թշուառ կին ծով ձգեց, ինն տարի ետք օր մը Թօփհանէի վրայ կը նստարկէր, սոսկալի ալէկոծում թի նաւը Զարդ փշուր կանէ, այս մարդ ծովի յատակ կը խորատուգուի. աշխարհ զարմացաւ այս բանի վրայ, ես գնացի զո՞հ եղողը տեսայ:

...Ահա սուրբ Թակորի ժողովուրդ, վերջացնելով խօսքս, այս է իմ վերջի կտակս Ձեզ, ուսում և զպրոց սիրէք: Մնաք բարեալ, կը փափաքեմ որ Ձեր աղօթք ինչ հետ լինի որպէս զի յաջողութիւն գտնամ. եթէ աղօթէք ինչ համար՝ Ձեր աղօթք Ձեզ վրայ կը դառնայ, զի Հայրիկ որչափ աշխատի՝ Ձեզ համար է: Հայրիկի կեանքն և շահ ժողովուրդին է. ուրեմն աղօթեցէք նոյն իսկ Ձեզ համար:

Իսկ ես կուխտեմ հայրենիքս, Վարդայ սար, իմ բարբառասիկ բնակավայր չմոռնալ

երբէք, անի, անի (լաց): Յոյնպէս չմոռանայ Ձեր բոլոր վիշակեր և աղէտներ: Այո, Հայրիկ Ձեր մէջ ապրած է, դիտե՛ք Ձեր բոլոր վշակեր և կը հոգայ Ձեզ համար: Կրկրկնեմ սիրելիք, քնքարեմ, և ես ձեզ կուտամ խաղաղութիւն՝ ոչ իմ, այլ անոր որ երկինքն է:

1850 թուականէն Խրմեան Հայրիկին հետեղ աշակերտներ, որոնք յետոյ կուտակրօն քահանայ ձեռնադրուելով Վարազայ վանքի միաբանական ուխտը կազմեցին, զանազան կարևոր պաշտօններ վարելով Վասպուրականի և Հայաստանի այլ և այլ գաւառաց մէջ, սոքա են.

1. Երեմիա եպիսկոպոս Տ. Սարգսեան, երբեմն այցելու հովիւ Հայաստանի, Խարբերդի, Մշոյ և Վանայ առաջնորդ, փոխ վանահայր Մշոյ սուրբ Կարապետի և Վարազայ վանքերի, հեղինակ «Հայրենասիրութիւն Հայոց» անուն ընտիր գրքին:
2. Գրեգորիոս եպիսկոպոս Աղուանեան, երբեմն փոխ վանահայր Վարազայ վանքին Վանայ, Մշոյ և Կարսի Առաջնորդ, Էջմիածնի Սինոդի անդամ:
3. Սահակ եպիսկոպոս Այվատեան, քարոզիչ ի Պօլիս, Պելէճեկի, Մարսէյի հովիւ և Դավթի արդի առաջնորդ:
4. Յուսիկ վարդապետ Դալիակճեան, քաջ անգղիագէտ, յայտնի քարոզիչ, երբեմն խմբագիր «Վասպուրական Արժւոյն» և «Սալնոյ ձոր» անուն ձեռագիր լրագրին, Վարազայ վարժարանի փոխ տեսուչ և ուսուցիչ մի քանի առարկայից:
5. Անոն վարդապետ Փիղղալէմեան Վանեցի, նշանաւոր է իր հաւաքած մեծահատոր յիշատակարաններով, հեղինակութիւններ ունի, երբեմն հոգևոր հովիւ էր Լոնդոնի Հայոց, քարոզիչ ի Պօլիս և անդամ Կ. Պօլսոյ Ազգային ժողովին:
6. Մատթէոս վարդապետ, փոխ վանահայր Վարազայ և Հոգեաց վանից, Վանեցի:
7. Մեսրոպ վարդապետ Փափաղեան Վանեցի, ուսուցչութեան պաշտօն վարած է Վանի և այլ գաւառաց մէջ, մի քանի փոքր գրութեաներ ունի հրատարակած:
8. Թադէոս վարդապետ Աստուածատրեան Վանեցի, երբեմն Լիմ և Կոտուց անապատաց վանահայր էր, Վարազայ վանքի փոխ տեսուչ, չորիցս Վանայ Առաջնորդական տեղապահ եղաւ:
9. Մելքիսեդէկ վարդապետ Վանեցի, յայտնի քարոզիչ, վանահայր սուրբ Խաչի վանից:

10. Կիւրեղ վարդապետ և Յակոբոս վարդապետ Շահպաղեան Վանեցի, Վանայ այլ և այլ գաւառաց և վանքերի մէջ պաշտօններ վարած են և Վարազայ մէջ ուսուցչութեամբ պարապած են, երկուքն էլ մանր գրութեաներ ունին:

11. Գրեգոր վարդապետ Չլինկերեան Վանեցի, երկար տարիներ վանահայրական պաշտօն վարեց Աքանչեւագործու վանից, յայտնի քարոզիչ էր:

12. Յարութիւն վարդապետ, Վրթանէս վարդապետ, Հմայեակ, Ստեփան, Մարկոս վարդապետներ, իբրև Վարազայ վանքի միաբաններ, զանազան պաշտօններ վարած են վանքի և շրջակայ գաւառաց մէջ:

Վարազայ վանքի ընթացաւարտ աշակերտներ, որոնք կուտակրօն քահանայ ձեռնադրուելով անցան ի շարս միաբանական ուխտին և յայտնի ծառայութիւններ մատուցին ազգին զանազան ժամանակներում:

1. Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեան, փոխ խմբագիր «Վասպուրական Արժւոյն», խմբագիր «Արժուիկ Տարօնոյ», թերթին. յայտնի հեղինակութիւններ ունի, վանահայրական և առաջնորդական պաշտօններ վարած է ի Վան, ի Մուշ, յԱնի, ի Տրապիզոն, ի Տիգրանակերտ. Հայաստանի այցելու հովիւ եղած է. վերջի տարիներ Պօլսոյ կետրոնական դպրոցին ուսուցիչ էր և քարոզիչ Բերայի սուրբ Երրորդութեան եկեղեցւոյն:

2. Արսէն վարդապետ Թօխմախեան, հրապարակաօտ, գրութեաներ ունի, մի տարի էլ «Արժւոյ» խմբագրութիւն ստանձնեց:

3. Մեսրոպ վարդապետ Մոկացեան, Վարազայ վանքի փոխ-վանահայրութիւն արաւ երկար տարիներ, դպրոցին էլ տեսուչ էր մի ժամանակ:

4. Եղիշէ վարդապետ Տէր Մեսրոպեան, Բաղէշի առաջնորդ եղաւ, յայտնի քարոզիչ էր, գրութեաներ ունի:

5. Ստեփան վարդապետ Աղաղատեան, Վանայ Առաջնորդ էր, այժմ Լիմ անապատի վանահայր է:

6. Դանիէլ վարդապետ Թօսուսեան, Վարազայ վանքի տեսուչ, յայտնի գործիչ Վանայ վերջին դէպքերում:

7. Արիստակէս վարդապետ Տէր Սարգսեան, Տրապիզոնի և Բաղէշի առաջնորդ եղաւ, ժողովրդական կեանքէն ընտիր գրութեաներ ունի հրատարակուած:

8. Եզնիկ վարդապետ, Յարութիւն վարդապետ, Աւետիս վարդապետ, Ստեփան, Ամբրոսիոս, Մովսէս և Կիրակոս վարդապետներ, իբրև

Վարադայ վանքի միաբաններ օգտակար ծառայութիւններ մատուցած են վանքի և շրջակայ գաւառների մէջ:

Վարադայ վանքի դպրոցէն ելած քահանաներ, որոնք թէ քաղաքի և թէ շրջակայ գիւղերի մէջ օգտակար եղած են իրենց հովուութեան յանձնեալ ժողովրդին:

Ղևոնդ քահանայ Շիրոյեան, Գէորգ Տէր Աբրահամեան, Երեմիա քահանայ, Վահան քահանայ, Խաչատուր, Սահակ, Միրտիչ, Եգնիկ, Մարտիրոս, Լևոն, Մարգար, Յովհաննէս, Սողոմոն և Մեսրոպ քահանաներ:

Աւելի քան յիսուն ուսուցիչներ ելած են Վարադայ վանքի վարժարանէն, որոց երեքը խմբագիր եղած են, մե քանիսն էլ ընտիր գրուածներ ունին հրատարակած, ինչպէս է Տիգրան Ամիրճանեան, Մանուէլ Անանեան, Նշան Շիրուանեան ևլն:

Արդոյ եւ սիրելի պարոն.

Զգիր քո առաքեալ առ իս ի 15 ամսոյս հանդերձ քերթուածովքդ ընկալայ, ընդ ներողամիտ գովութիւնսդ յոյժ ամաչեցի, իսկ խնդութիւն միայն այն եղև ինձ, զի զայդպիսի աննախանձ բարեխնդիր ոգի ծանեայ յԱզգիս և միանգամայն այդչափ սիրատենչ և փոյթ քաջ աշակերտեալ բուն հին նախնեացն գեղեցիկ ակորժանաց, և գոհութիւն վասն այսորիկ մատուցի նախ Աստուծոյ և ապա սովին գրովք պարտ վարկանիմ մատուցանել քում Սիրելութեանդ և աղաչեմ սիրողաբար ընդունել զսերտ սրտիւ շնորհակալութիւնս, նա և զգարմանս իմ ընդ այդ քաջութիւն գրչիդ, որով ճշմարտես յանձին և ի գիր զասացեալդ ի քէն, թէ՛

«Զօդ ծծեալ Հայաստանեայց շոյտ զգացի զոգի նախնեացն» • վասն որոյ և ոչինչ ունիմ ասել յուղղութիւն գրելոցդ, բայց ի գեղջելոյ անտի զգովեստոյ զինէն: Դսկ ընդ համեստ և ծանր բանիցն ոչ սակաւ և զուարճութիւն համարիմ ես տեսանել ի նոսա, եթէ նախնեացն գովութիւնք և նոցին վաղեմի չափոյ ակորժակք հարկաւ և զուարճալիք իցեն հայրենասէր ոգւոյ, վասն որոյ և առաջին պատեհաւ առաքեցի զամենայն տառադ ի վանս մեր յեռուլ ի Բաղմալէպն, եթէ՛ որպէս ինձ, և նոցա հաճոյ թուեսցի:

Ներեալիր ինձ զայս և եթ յուշ առնել իմաստութեան քում, թերևս յօգուտ առ յապա փափաղելի երգոցդ ի նոյն չափս, զի քո կարի յաճախեալ է և անխտիր յայս տաղ գիւցաղնական եռափանկ զնել զչորրորդ անգամն, զոր իմ պատշաճագոյն դատեալ ի թատերական աշխոյժ զրուցատրութեան չափս, կամ յայլ նման օրինակն (յոջքն, էջ 91 ծան. Որատ. քերթ. ծան. 80). վասն որոյ և դուն ուրեք խառն վարեալ է ընդ քառափանկ չորրորդ անգամն զիւցաղնական տաղից:

Ողջ լինել ըղձանամ քում Ազնուութեանդ,

Ն. Յ. Ա. Կ. Բագրատունի

Իմասե Խոբոսար

Ի Խուրուչեմէ 20 Ապրել, 1849.

Առ ազնիւ պ. Մկրտիչ Խրիմեան

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Յորին Վեհափառութիւնը, վատ եղանակների պատճառաւ Դուր վաղուց մտադրած ուղեւորութիւնը դէպի Տփլիս բաւական ժամանակ յետաձգելուց յետոյ՝ բարեհաճեց մեկնել Մայր Աթոռից շաբաթ մարտ 11-ին: Մինչև Երևան Հոգեւոր Տիրոջ ուղեկցում էին Տեղապահ Գեր. Արիստակէս արքեպիսկոպոսը, Գեր. Մակար եպիսկոպոս և Տ. Ղևոնդ, Կարապետ և Գարեգին Յովսէփեան վարդապետներ. իսկ մինչև Տփլիս՝ Տ. Գարեգին Սաթուրեան, Աշոտ և Կորիւն վարդապետներ: Երևանում Յորին Վեհափառութեան յայտնեցին, որ ճանապարհը բոլորովին խանգարուած է և անցուղարձը գրեթէ անհնարին դարձած. կարծում էին, թէ հարկաւոր կլինի մինչև տասն օր սպասել, բայց պ. Նահանգապետի մասնաւոր կարգադրութեամբ փութացրին աշխատանքը խանգարուած տեղերը կարգի բերելու համար, և Հոգեւոր Տէրը 14-ին կարողացաւ շարունակել ուղեւորութիւնը, ապա անփորձ և ապահով Տփլիս հասաւ մարտի 17-ին: Տփլիսի Գեր.

Առաջնորդը զիմաւորել էր Յորին Սրբութեան ԱզատաՔա կայարանում, իսկ Տփլիսի երկաթուղու կայարանում և Մայր եկեղեցու գաւթում խուռն բազմութիւն է ժողովուել Հոգեւոր Տիրոջ օրհնութիւնն առնելու: Առաջնորդարանում հանդստանալուց յետոյ Յորին Սրբութեան ներկայացել են պատուաւոր քաղաքացիներէց շատերը և Տփլիսի պ. Նահանգապետը: Յաջորդ կիւրակէ օրը Յորին Վեհափառութիւնը այցելել է Կառավարչապետի օգնական Գեներալ Փրէյդէին, Սրբ. Էկզարխ Փլաւեանին և այլ բարձրաստիճան անձանց, և ընդունել է նոցա փոխադարձ այցելութիւնը:

Վեհափառ Հայրապետի յանձնարարութեամբ Տփլիսից հիւս. Կովկաս է գնացել Տ. Գարեգին վարդապետ Սաթմունեան, և Շուշի՝ Տ. Աշոտ վարդապետ:

Թերթիս խմբագիր Տ. Գարեգին վարդապետ Յովսէփեան տկարացած լինելով՝ անհրաժեշտ պէտք ունէր բժշկութեան և երկարատե կազմուման. Վեհափառ Հայրապետը հրամայեց Ճեմարանի Հ. Տեսչին ազատ կացուցանել նորան դասերից և ստանձնել առ ժամանակ Արարատի խմբագրութիւնը, և Տ. Գարեգին վարդապետ ուղևորուեցաւ մարտ 31-ին դէպի Տփլիս, մինչ ներկայ համարի նիւթերն ըստ մեծի մասին արդէն պատրաստ էին:

Նախօրօք եղած որոշման համաձայն Մեծ պահոց առաջին կիւրակէին Մայր տաճարում քարոզեց Բարձր. Յուսիկ վարդապետ, երկրորդ կիւրակէին Գեր. Գրիգոր եպիսկոպոս և երրորդ կիւրակէին Գեր. Մակար եպիսկոպոս, իսկ Դ. և Ծ. կիւրակէներին խօսեց Տ. Կարապետ վարդապետ: Երջակայքի համար նշանակուած քարոզիչներէց միայն Տ. Եղիա վարդապետ կարողացաւ այցելել Աշտարակի և Սուրմալուի վիճակները և Տ. Կարապետ վ. ու Տ. Գարեգին վ. Յովսէփեան այցելեցին շրջակայ մի քանի գիւղեր:

ՃԵՄԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ.

Ճեմարանում այս տարի ընդունուած կարգի համաձայն, որով զանազան առարկաների ուսուցիչներ իրենց պարապմունքներին վերաբերեալ նիւթերով գրական երեկոյթներ պէտք է կազմէին՝ մարտի 11-ին տեղի ունեցաւ վերջին երեկոյթը բնագիտական-բնապատմական առարկաներից: Աշակերտների շարադրութեան և ընթերցման համար ընարուած էին աւելի այնպիսի նիւթեր, որոնք բնական ոյժերի օգտակարութիւնն ու արդիւնաւէտ գործադրութիւնն էին բացատրում. իսկ երեկոյթի վերջում՝ մոզական լապտերով ցոյց տրուեցան բազմաթիւ տեսարաններ հեռադիտակային և մանրադիտակային աշխարհներից, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն յառաջ բերին և շատ բաւականութիւն պատճառեցին:—Մարտի 25-ին կատարուեցաւ ըստ սովորականին գրական հանդէս ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Մուսնի ի Վիրապն տօնի առթիւ: Բ. լսարանի 3 ուսանողներ բանախօսութիւններ կարդացին նիւթ ունենալով՝ Հայոց դարձն ի քրիստոնէութիւն, պատմական աղբիւրների քննադատական ուսումնասիրութեամբ. Բարեգործութիւնը Հայոց մէջ Դ. և Ծ. վարերում և Բազրատունեաց ժամանակ:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԾՆՆԴԵԱՆ 80-ԱՄԵԱՅ
ՑԱՐԵԴԱՐՁԻ ՏՕՆԸ Գ. ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ.

Ամսոյս 4-ին լրացաւ ազգիս Վեհափառ Հայրապետի ծննդեան 80-ամեակը, մի փառաւոր հասակ, որ աւելի դին է ստանում ամէն մի հայի աչքում այն հանգամանքի շնորհիւ, որ բազմաբովանդակ, սխրալի, դործերով, անձնանուէր ծառայութեան և առաքինութեան փաստակներով հարուստ մի կեանք է եղել այդ: Ո՞ր հային քաջաճանօթ չէ ծերունազարդ Հայրապետի, իւր ազգի Հայրիկի կեանքն ու դործունէութիւնը. ո՞րքան խրատական է այդ կեանքի ու դործունէութեան ուսումնասիրութիւնը. ի՞նչ ղեղեցիկ, կենդանի օրինակ է այն ճշմարիտ հայրենասիրութեան, եկեղեցականի ճշմարիտ խոնար-

Հոլթեան, վսեմ՝ պարզութեան, խիական ժողովրդասիրութեան, և ինչպէս զարդարում է այդ բոլոր առաքինութիւններն այն անկեղծ, ջերմեւանդ կրօնական ոգին, որով այնպէս զօրաւոր է հանդիսանում Հայրիկը:

Մայր Աթոռի հոգեւոր ճեմարանը, որ առատապէս վայելում է Հայոց Հայրիկի առանձին խնամքն ու հովանաւորութիւնը, անշուշտ հրձուանօք պիտի ուղծուեն իւր Հոգեւոր Տիրոջ ու հայրական Հովանաւորի ծննդեան տարեւարձը, ոգեւորուելով այն ըզգացմունքներովն ու սկզբունքներով, որ այդ ութսունամեայ բազմաբեղուն կեանքի առաջնորդն են եղել: Եւ ահա կապելով այդ ուրախաթիթ օրուան հետ և Հայրիկի գրականական դործունէսութեան յիսնամեակի տօնը, Գեորգեան Ճեմարանի վարչութիւնը ապրիլ 4-ի երեկոյեան պատրաստեց մի զբաղման հանդէս ուսուցիչների և ուսանողների մասնակցութեամբ և ներկայութեամբ Մայր Աթոռի Միաբանութեան մի քանի անդամների: Զ. դասատան մի աշակերտ, Վանեցի, համառօտ կենսագրական տեղեկութիւններ հաղորդելով՝ նկարագրեց Հայրիկի դործունէսութիւնը Վարազում. Բ. շարանի ուսանողներից մէկը կարդաց մի աշխատութիւն հայկական տաղաչափութեան մասին, ցոյց տալով թիւ ինչպէս է դործադրել Վեհափառ բանաստեղծըն այդ չափն իւր երկու «Հրաւիրականների» մէջ և օրինակ բերեց վերջում՝ այդ չափով գրած Հայոց Հայրիկի առաջին ոտանավորը, որ նուիրել է չափը յօրինող Հ. Ա. Բազրատունուն: Կարգացին ապա մի ընտիր հատուած «Վանդոյժ»ից և մի քանի պատշաճ ոտանավորներ: Դոցանից յետոյ ամբիոն բարձրացաւ Ճեմարանի ուսուցիչ պ. Մ. Աբեղեանը և կարդաց մի մանրամասն ուսումնասիրութիւն Հայրիկի «Հրաւիրականների» մասին, որոնց բովանդակութիւնը, զաղափարները և զբանական արժէքը բացատրեց: Հ. Կովտաս վ. առաջնորդսութեամբ երգեցիկ խումբը ներդաշնակ կերպով երգեց Հայրիկին նուիրուած երգեր:

Հանդէսը փակեց Ճեմարանի տեսուչ հ.

Կարապետ վարդապետը, մի քանի սրտաւուչ խօսքերով յորդորելով Ճեմ. սաներին միշտ ձգտել օրինակ առնելու իրենց առաջ պատկերացրած փառաւոր կեանքից ու դործունէսութիւնից, բարեմաղթեց երկար օրեր ծերունաւարդ Հայրապետին և կատարումն իւր բարի ըզներին:

Միահամուռ «կեցցէի» թնդիւնը պատասխան եղաւ այդ բարեմաղթութեանց:

Յոյն օրը Ճեմարանի հայր Տեսուչը հեռագրով շնորհաւորեց Վեհափառ Հայրիկի ծննդեան տօնը Ճեմարանի ուսուցչական խումբի և աշակերտների կողմից:

ՏԱԺԱՀԱՅԲ.

Խաբեբեղէն շատ տարօրինակ լուր մը կը հասնի մեզի. Պետրոս Պօղոսեան անուն միսիոնար մը հրաժարեցուցուեց է իր պաշտօնէն՝ հետեւեալ ծանր (°) յանցանքները դործած ըլլալուն համար: Ա.—Լուսաւորչականներու հետ մտերմօրէն կը տեսնուի եղբւր: Բ.—Երբեմն երբեմն Լուսաւորչականներու եկեղեցին կերթայ եղբւր: Գ.—Տօն ու կերակի օրերը, առտու իրիկուն, իր խնամքին յանձնուած որբերը իրենց մայրենի եկեղեցին կը տանի եղբւր աղօթելու: Դ.—Օրին մէկը որբերէն երկուքը մեռել են հիւանդութեան հետեւեալով, ու Պ. Պետրոս Պօղոսեան անոնց ծնողքին կամ ազգականին կամքը հարցնելէ ետքը արտօսեց է որ թաղման կարգը քահանան կատարէ: Բոլոր ասոնց հետեւեալով Պ. Պօղոսեան պաշտօնանկ կըլլայ առանց այլեայլի:

—Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնը. Խապայեան Տ. Սահակ եպիսկոպոսէ հեռագիր մը հասած է Պատրիարքարան, որ կը ծանուցանէ թէ իր պաշտօնին վերաբերեալ հրահանգները ոտացած է: Խապայեան Սրբազան նոյն հեռագրով կը ծանուցանէ թէ Սիսի Պաթոզ. Տեղապահ Տ. Պիւրափոս եպիսկ. իրմէ առաջ ընտրութեան նախնական գործողութեանց ձեռնարկել է և պատգամաւորները հրաւիրել է մարտ 10 յառաջեկայ ուրբաթ օրը Ատանա գտնուել ընտրական գործողութեանց ձեռնարկուելու համար: Խապայեան Սրբազան այս տեղեկութիւնները հաղորդելով, նոր հրահանգ խնդրած է Ս. Պատրիարք Հօրմէն: Ս. Պատրիարք Հայրը անմիջապէս հեռագրեց թէ ընտրութեան հսկելու պաշտօնը ին է (Խապայեան Սրբազանին) հետեւապէս պէտք է ընտրա-

* Բազմապէս, 1849 հոկտեմբ. եր. 309:

կան հրահանգին համաձայն ուշադիր ըլլայ ընտրողները ամբողջովին հրաւիրելու: Ս. Պատրիարք Հայրը հեռագրաւ հրահանգ տուաւ նաև ընտրողական ժողովը գումարել ոչ թէ մարտ 10-ին, այլ 14-ին. այդ օրը կերակի ըլլալով ալ աւելի յարմար պիտի գայ գումարման:

— Երուսաղէմի Ս. Աթոռոյն Միաբանութիւնը կորուստ մըն ալ ունեցաւ յանձին Տ. Աստուածատուր եպո. Տէր Յովհաննէսեանի: Նա հեռացաւ թողլով յեշտառակ իր բարի անունը և իր երկհատոր ժամանակագրական Երուսաղէմի Պատմութիւնը: Աստուածատուր եպիսկոպոս Խարբերդի Քէսէրէի գիւղը ծնած է 1830-ին, հողագործ բարեկեցիկ ընտանիքի մը զաւակն էր, անած ու ապրած չարքաշ կեանքի մը մէջ. Ի տղայ տիոց մեծ սէր ու փափաք ունենալով եկեղեցականութեան, 1852 ին Երեմիա եպիսկոպոսին հետ կուգայ Ս. Աթոռ և կընդունուի ի շարք միաբանութեան: Աստուածատուր Սրբազան ի բնէ աշխատասէր ու ուշիմ, քիչ ժամանակուան մէջ կը գրաւէ Ս. Պատրիարքի համակրութիւնը: Մէկ տարիէն կը ձեռնադրուի սարկաւազ բազմերախտ Յովհաննէս Պատրիարքէն, ինչպէս վարդապետական կոչում կընդունի նոյն Պատրիարքէն 1857-ին՝ տասն ընկերներով, որոնց մեծ մասը եպիսկոպոսանալով իրմէ առաջ վախճանած են: Հանգուցեալ Աստուածատուր Սրբազան իր օժակեցներուն մէջ էն աշխատասէրն ու զարգացեալն էր, ինքնօգնութեան ախպար: Իր մենակեացի խցիկին մէջ աշխատելով ձեռք բերած էր, բացի իր մայրենի լեզուէն, Թուրքերէն, Արաբերէն և Քրանսերէն լեզուները: Աւելի հմուտ էր ու կը սիրէր առաջին երկու լեզուները, որոնցմէ ունի ապեալ և անտիպ թարգմանութիւններ: Հայերէնը ուսած էր միայն դասառութեամբ ժամանակին ծանօթ հայկաւան Սիմէոն վրդպէն: Հանգուցեալ Սրբազանը վարած է Ս. Աթոռոյս մէջ զանազան պաշտօններ, օրինակի համար Յոպպէի ժամարարութիւն, Պէյրութի և Յոպպէի վանքերուն տեսչութիւն, Թարգմանութիւն, կալուածոց տեսչութիւն յԵգիպտոս: Քանիցս անդամակցած է Տնօրէն Ժողովոյ, որու մէջ կըքեց Սրբազանը իր երկրաւոր կեանքը 70 տարեկան հասակին մէջ: Ժամանակի վարչութիւնը դնահատելով հանգուցեալ Սրբազանին ձերքերն ու կատարած աշխատութիւնները, 1876-ին կը զրկէ եպիսկոպոսութեան, և կձեռնադրուի Տ. Գէորգ Դ. բազմադիրէն հայրապետէն: Աստուածատուր Սրբազան կը թողու Ս. Աթոռին տուն մը և երկու խանութ, որոնցմէ կը գոյանայ տարեկան մօտաւորապէս հարիւր ոսկի:

Հանգուցեալ Սրբազանին օժումը կատարեր է Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքը, որ իսկապէս

զգածուած զամբանական մըն ալ խօսեր է:

— Խաւն ժողովի 3 մարտ նիստին մէջ, որ գումարուեցաւ Վալաթիոյ Խորհրդարանը, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր և առեւտրապետութեամբ Ասլանեան Ստեփան փաշայի, նկատողութեան առնուեցան հետեւեալ խնդիրները:

Էրզրումի առաջն. տեղապահ Տ. Զաւէն Ծ. վարդապետ իր կրկին տեղեկագրիւններով յայտնած էր տեղւոյն մէկ քանի զիւղերու ժողովրդեան օրթոտոքութեան յարած ըլլալը և այդ դաւանաւորութեան շարժառիթը: Տ. Զաւէն Ծ. Վ. երբորդ տեղեկագրով մըն ալ յայտնած էր թէ դաւառային Վարչութեան և տեղւոյն Վոեմ. կուսակալին ձեռք առած միջոցներուն շնորհիւ այդ դաւանաւորութեան հոտանքին առաջը առնուած է: Ժողովը դո՛ւ եղաւ ձեռք բերուած այդ յաջողութիւններուն համար և որոշեց գոհունակութեան և քաջալերական գիր մը ուղղել Էրզրումի գաւառային վարչութեան:

Տ. Զաւէն Ծ. Վ. գիր մըն ալ ուղղած էր Պատրիարքարան՝ որով յայտնելով Էրզրումի բազմապահանջ վիճակ մը ըլլալը, կըսէր թէ ինքզինքը անկարող կը զգայ վիճակին ամէն կարգի գործերուն համեմուտ և պէտք եղած կերպով իր հովուական պաշտօնը լիովին կատարելու. այս առթիւ խնդրած էր որ իր հրաժարականը ընդունուի և իրեն աւելի փոքր վիճակ մը յանձնուի: Տ. Զաւէն Ծ. վարդապետ խնդրած էր նաև որ եթէ կարելի է, Էրզրումի առաջնորդի ընտրութեան հրահանգ զրկուի: Ժողովը նկատելով որ Տ. Զաւէն Ծ. վարդապետի պաշտօնավարութիւնը ամէն կերպով օգտակար եղած է վիճակին, որոշեց մերժել անոր հրաժարականը և միւս կողմէ առաջնորդական ընտրութեան հրահանգ առլ:

— Բալուի գաւառ. Ընդհ. Ժողովը, Մշոյ Տ. Վարդան Վրդ.-ը Առաջնորդ ընտրած և ընտրութեան տեղեկագիրը զրկած էր Պատրիարքարան. Ժողովը յետ քննութեան, եղած ընտրութիւնը օրինաւոր դատեց և որոշեց հաստատել կատարուած ընտրութիւնը:

— Ամերիկայի Հոգ. Հովիւ Տ. Յովնէի եպիսկոպոս Սարաճեան հիմա Առողքի եկեղեցւոյն քովի տունը վարձած և կահաւորելով Առաջնորդարանի վերածած է: Նիւ Եորքի հայերն ալ տարեկան 1200 թաւէր վարձքով եկեղեցի մը վարձեցին՝ խոյցերուն հետ մէկտեղ. այդ շէնքը շատ յարմար պիտի գայ եկեղեցական արարողութեանց համար. բաւական ալ ընդարձակ ըլլալով՝ կընայ շատ մարդ պարունակել. և սակայն ո՛ր հաւատացեալ, և ո՛ւր ժամ եկող, ժողովուրդը պաղած

է իր եկեղեցիէն և չունինք շնորհքով քահանաներ որոնք կարենան փարախ վերադարձնել բոլոր այդ մոլորեալ ոչխարները:

— Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ գիւր մը զրկած է Ս. Պատրիարք Հօր, Ռուսմանիոյ Հայոց հոգեւոր հովուութեան նկատմամբ: Ինչպէս յայտնի է, Եւրոպիոյ հովիւը զանազան պատճառներով չէ կրցած ցարդ Ռուսմանիա մտնել: Ս. պատրիարք Հայրը Խառն Ժողովոյ որոշմամբ այս մասին հարկ եղած միջոցները գործադրելէ յետոյ, արդիւնքը պիտի հաղորդէ Ն. Ս. Օթուլթեան, որ արամադելը է Ռուսմանիոյ Վիճակը, հակառակ պարագային, Պոլսոյ Պատրիարքութեան իրաւասութեան ենթարկել, ինչպէս կը գտնուի արդէն Պուլկարիոյ հովուութիւնը:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԱՆԳԼԻՍԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՆԵԼՈՒԹԻՒՆԸ:

(Edm. Demolius).

«Արարատ»-ի անցեալ համարում յիշատակած Ֆրանսիացի Դէմոլէնը իւր «Նոր դաստիարակութիւնը» հիմնում է անգլիական կրթութեան վերայ, որի առաւելութիւնը հետեւեալ կերպով է նկարագրում:

Անգլուսաքսերի գերազանցութիւնը անհերքելի իրողութիւն է: Եթէ և այս բանը ամէն տեղ չեն խոստովանում յայտնապէս, այնու ամենայնիւ հաստատուում է այն երկիւղով, կասկածով, իսկ երբեմն նաեւ ատեւութեամբ, որ անգլիացիների դէմ ամէն տեղ երեւում է:

Մենք չենք կարող ոչ մի քայլ գործել, որ անգլիացիներին չհանդիպինք, չենք կարող մեր հայեացքը դարձնել մեր վաղեմի երկիրների վերայ, որ այն տեղերում չոտենք անգլիական ծածանող զրոշակը:

Անգլուսաքսը մեզ դուրս վռնտեց Հիւսիսային Ամերիկայից, որ մեր ձեռքն էր:

Կոնագոյից մինչև Լուիզիանայի սահմանները, Հնդկաստանից, Մաւրիկիա կղզուց նախկին Իլ-դը-Ֆրանսից, և Եգիպտոսից: Անգլուսաքսը իշխում է Ամերիկայի վերայ, տիրելով Կոնագա և Հիւսիսային Նահանգներին, Ափրիկէի վերայ—Հնդկաստանի և Բերմանի միջոցաւ, Ուլկէանիայի վերայ—Աւստրալիայի և Նոր Զելանդիայի միջոցաւ, Եւրոպայի և ամբողջ աշխարհի վերայ—իւր վաճառականութեամբ, արգիւնագործութեամբ և քաղաքականութեամբ:

Աշխարհագրական քարտէզը շատ պարզ ցոյց է տալիս, թէ ինչ ընդարձակութեամբ տարածուել է անգլուսաքսոնեան ցեղը, կարծես թէ տիեզերքը կառավարելու նկատմամբ Հռովմէական կայսրութեան ժառանգորդ հանգիստալով:

Միւս ազգերը, զարօր Գրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան, Սպանիան, Նոյնպէս գաղութներ ունին, բայց առաւելապէս տաշտակալների գաղութներ: Նոքա երկիրը տիրում են միայն զինուորական ուժով, չեն մտնում երկրի մէջ, չեն կազմակերպում, չեն վերանորոգում, արմատ չեն ձգում այնտեղ անգլուսաքսոնեան գաղթականի պէս: Ռուսաստանն ու Զինատանը բռնում են ահագին տարածութիւններ, բայց մեծ մասով անապատ մնացած և քաղաքակրթութեան համար ընդ երկար փակուած:

Իսկ ընդհակառակ ներկայ ժամանակում անգլուսաքսերը կանգնել են խիստ յառաջագէմ, գործունեայ և եռանդալին քաղաքակրթութեան գլխին: Բաւական է որ նոքա բնակութիւն հաստատեն երկրագնդի որ և է խորշի վերայ, որ իսկոյն կերպարանափոխեն այն վայրը, զարմանալի արագութեամբ մէջը մտցնելով արեւմտեան մշակութեանց նորագոյն կատարելագործութիւնները: Այս մանուկ համայնքները շատ անգամ յառաջագիմութեան ճանապարհում մեզանից առաջ են կտրում և գրեթէ արհամարհանօք մեզ կոչում են—Հի՛ս Խաբհ: Եւ իրօք պէտք է խոստովանենք, որ մենք հնացել ենք այդ նորաբողբոջների համեմատութեամբ: Մի տեսէք, թէ մենք ինչ

ենք արեւ Նոր Կալեդոնիայում և Ուլիս-
նիայի մեր միւս երկիրներում, իսկ նոքա
ինչեր են ստեղծել Աւստրալիայում և Նոր
Ջելանդիայում: Նոյն իսկ Ալժիրիայում, որ
մեր քթի տակն է և արդէն 60 տարի տի-
րում ենք, ընդ ամէն 300,000 ֆրանսիա-
ցիք կան, մինչդեռ 250,000 միւս եւրոպա-
ցիք գրեթէ մեզ հաւասարուել են և սպառ-
նում են շուտով կուլ տալ մեզ:

Նայեցէք, թէ Իսպանիան և Պորտու-
գալիան ինչ բան շինեցին Հարաւային Ամերի-
կայից, իսկ անգլոսաքսոններն ինչ գործ-
րեցին Հիւսիսային Ամերիկան: Զանազանու-
թիւնը սար ու ձոր է: Հետեւեալ երեք
թուանշանները շոշափելի ցոյց կուտան այդ
անժխտելի գերազանցութիւնը: Պաշտօնա-
կան վիճակագրութեան նայելով, մի տա-
րուայ ընթացքում Սուէդեան ջրանցքով
անցել են՝ 160 ֆրանսիական, 260 գերմա-
նական և 2,262 անգլիական նաւեր:

Սակայն բաւական չէ միայն վիայել այս
գերազանցութիւնը, բեմի բարձրութիւնից
կամ մամուլի մէջ այդ բանը խոստովանել
և նախանձի բարկութիւնից բռնեցքներ
ցոյց տալ անգլիացիներին: Այլ պէտք է
արիւրար նայել գործի գրութեան և այդ-
բան բարձրութեան հասնելու ցանկութիւն
ստանալ: Ի՞նչ է արդեօք այսպէս տարած-
ուելու զարմանալի ընդունակութեան և
անօրինակ քաղաքակրթող զօրութեան գաղտ-
նիքը: Որո՞նք են այդ կէտին հասուցանող
միջոցները: Մեր զաւակների կենաց և մա-
հու ինդիրն այդ է:

Ինչպէս են կրթում նոքա իրանց զա-
ւակներին: Ահա թէ ինչպէս.

1. Նախ և առաջ հայրերը չեն կարծում,
թէ զաւակները կազմում են իրանց «եպիսկոպոս-
թիւն» իրանց պատկանող իր, կամ իրանց
անձի օտակ շարունակութիւն, որ պէտք է
ապրեն իբր թէ միայն ծնողների զուար-
ճութեան համար: Այլ ընդհակառակ, նոքա
լաւ գիտեն, որ այդ էակները շուտ պէտք է
սկսեն ապրել անկախ իրանց ծնողներից:
Ուստի և ամէն ջանք գործ են դնում, որ
ամենալաւ պայմաններով արագացնեն այդ
անխուսափելի ազատագործութիւնը: Այդ է

իրանց փայլայած միակ նպատակը, այդ-
յատուկ ձեռք է յայտնվում իրանց ծնո-
ղական մտերմութիւնը, որ ամենն ին ուղն-
ձգութիւն չունի զաւակներից ազատութիւ-
նը խլել, նոքա իրանց գերի համարել, կամ
իրանց կեանքին պատշաճեցնել, աւելի իրանց
անձնական զուարճութեան ու յարմարու-
թեան բանեցնելով: Իսկ մեր ծնողական
մտերմութեան մէջ բաւական չափով անձ-
նապաշտութիւն կայ, որ ի հարկէ պարտու-
պատշաճ կերպով դիմաւոր տակ ենք պա-
հում: Մենք թոյլ չենք տալիս, որ մեր պա-
տանիները չէ թէ արտասահման, այլ նոյն
իսկ մի այլ քաղաք գնան, վասն զի մենք
շատ ենք սիրում մեր զաւակներին: Բայց
նձմ օգուտ պիտի բերէ այդպիսի սէրը.
մանուկներին, թէ ծնողներին:

2. Ծնողները իրանց զաւակներին հէօ լաւ-
լաւ են սրբէս հասուն մարդկանց հէօ, որպէս
անջատած անհատականութիւնների հետ:

Այս ընթացքով նոքա իրօք հասունա-
ցնում են նոքա անկախ անձնաւորութիւն-
ներ են կրթում նոցանից: Ինչպէս որ վա-
րուիք մարդկանց հետ, նոքա այնպէս էլ
կը լինին: Մենք ընդհակառակ մեր զաւակ-
ների հետ միշտ աշխատում ենք վարուել
որպէս մանուկների հետ, և ոչ միայն իրանց
մանկութեան ժամանակ, այլ մինչև իրանց
չափահասութիւնը, կամ աւելի ևս ուշ հա-
սակը: Մենք երբէք չենք կարողանում հաշ-
տուել այն գաղափարի հետ, թէ դոքա այլ
ևս մանուկ չեն . . . միայն այն պատճա-
ռով . . . որ դոքա մեր զաւակներն են:

3. Ծնողները զաւակներին այնպէս են դաս-
տարակոմ, որ ի նկատի ունին կենսի ապագայ
պահանջները, և ոչ թէ անցեալ պայմանները,
որով որ ապրել են նախկին սերունդները:
Նոքա զաւակների համար օրինակ չեն հա-
մարում իրանց ծնողական անձը, ինչպէս
որ իրանք երբեմն եղել են, և ոչ այն մի-
ջավայրը, ուր որ իրանք կենցաղավարել են:
Իսկ մենք վարվում ենք մեր անցեալ դարու
վերջին ազնուականների պէս, որ այս դա-
րու սկզբներում դեռ դարձեալ իրանց զա-
ւակներին կրթում էին հին պապենական
ժամանակների համար, ծննդեան այն ար-

տօնութիւնները վայելելու որ այլ ևս գոյութիւն չունէին, այն պերճութեան համար, որի համեմատ հարստութիւն չունէին, պաշտօնական կենաց համար, արգէն նշանակութիւն կորուսած հին աւանդութիւնների համար, անգարձ գնացած անցեալի ցնորքների համար:

4. Մնողները մէջ ի մէջ «նին» զաւակների ոչ միայն առողջութեան մասին, որ մենք էլ անփոյթ չենք թողնում (թէպէտ չենք խղճում նոյնը զոհել հարցաքննութիւնների, ուսման, քաղաքի կեանք վարելու համար), այլ մեծապէս հոգս են քաշում, որ այժմ «ֆիզիկական արհեստները կապարէլապէս» զարգացնեն նոյա մէջ: Եւ նոքա տոկոսները են զարգացնում ոչ թէ աւելորդ մարմնական վարժութիւններով, կամ մարզական աչքակապութիւններով, որոնք վերջիվերջոյ մարմինն աւելի յոգնեցնում և թուլացնում են. այլ ընդհակառակ նոքա զարմանալի կերպով ուղիղ գաղափարներ են կազմել ֆիզիքական կենաց հասարակ պայմանների մասին:

Մենք էլ այժմ աշխատում ենք մեր կեանքում մոցնել անգլիական ձեւի ֆիզիքական վարժութիւնները, փոխարէն մեր զարհուրելի կանոնաշատ մարմնամարզութեան, որ ոչ այլ ինչ է, բայց մի աւելորդ մանկավարժութիւն, այնչափ անինքնօրինի և անհետաքրքրական, ինչպէս և մանկավարժութեան միւս բաժինները: Մենք այժմ ընդօրինակում ենք անգլիական խաղերը, գիտեմ, որ այս բանն էլ միշտ չի յաջողւում, այս բանումն էլ ինչպէս և ուրիշ բաներում չափազանց յափշտակութեամբ ենք գործում, որ այս կրթութիւններում ևս խառնում ենք աւհասարակ շատ կաշկանդող կարգադրութիւններ, որ մեր աշակերտներից շատերն աւելի ուրախութեամբ կուզենային ազատ մնալ այդպիսի պարտամունքից, քան իրանց մարմինը մարզել այդպիսի կրթութիւններով: Բայց և այնպէս գէթ այս տկար պատճէնից փոքր ինչ գաղափար կարող ենք կազմել նոյն իսկ օրինակի պատուականութեան մասին: Տարակոյս չկայ, որ այս կարգի խաղերը բաւա-

կան չափով նպաստում են ֆիզիքական զարգացման. բաց յայտմանէ անոնք լաւ օժանդակութիւն են վստահութիւն, աներկեանութիւն և հանգստութիւն ստանալու համար, որ այնպէս կարեւոր են կեանքի մէջ:

5. Այս հերիք չէ. այդ թնոյնները իրանց լայնութիւնը շատ լայն ծանօթացնում են նիւթական կենաց գործնական խոյժ հէպ: Տակաւին մատաղ հասակում թոյլ են տալիս նոցա շրջել մէն մէնակ, տալիս են նոցա զանազան յանձնարարութիւններ իրանց հասկացողութեան համեմատ, կամ նաև փոքր ինչ աւելի գոռարագոյն գործ: Անգլիա, Միացեալ Նահանգներ, յաճախող ֆրանսիացիները զարմանում են, տեսնելով այդպիսի բաներ. իսկ անգլիացիք զարմացման վերայ են զարմանում, քանի որ այդպիսի վարմունքը խիստ բնական են համարում և իրանց գաստիարակութեան մէջ էական օղակ են դարձրել, որոնք մեզ պէս ոչ թէ մատենագիրներ կամ պաշտօնեաներ են պատրաստում, այլ կրթում և ազնուացնում են նախ և առաջ մարդուն, որ կատարեալ մարդ դառնայ:

Եթէ ես չվախենայի, թէ ընթերցողը կը գայթակղի, ես կաւելացնէի, թէ նոքա ուղիներին հետ էլ նոյնպէս են վարվում, ինչպէս և պատանիների հետ, այն ևս մի և նոյն շարժառիթներն և գիտումներն ունենալով. բայց այն ժամանակ հարկ կը լինէր բացատրել, թէ ինչու այդ կարգը, որ մեր մէջ փոքր ինչ վտանգաւոր կը լինի, այնտեղ աւելի օգտաւէտ է, քան անյարմար. իսկ այս բանով հեռու կը շեղուէի:

6. Այնտեղ թնոյնները իրանց լայնութիւնը շատ լայն ծանօթացնում են նիւթական կենաց գործնական խոյժ հէպ: Տակաւին մատաղ հասակում թոյլ են տալիս նոցա շրջել մէն մէնակ, տալիս են նոցա զանազան յանձնարարութիւններ իրանց հասկացողութեան համեմատ, կամ նաև փոքր ինչ աւելի գոռարագոյն գործ: Անգլիա, Միացեալ Նահանգներ, յաճախող ֆրանսիացիները զարմանում են, տեսնելով այդպիսի բաներ. իսկ անգլիացիք զարմացման վերայ են զարմանում, քանի որ այդպիսի վարմունքը խիստ բնական են համարում և իրանց գաստիարակութեան մէջ էական օղակ են դարձրել, որոնք մեզ պէս ոչ թէ մատենագիրներ կամ պաշտօնեաներ են պատրաստում, այլ կրթում և ազնուացնում են նախ և առաջ մարդուն, որ կատարեալ մարդ դառնայ:

նում է ագարակատէր, կամ գործատան մէջ աշխատող, կամ վտճառական, բնաւ իւր արժանիքը չնսեմացնելով: Եւ այդ բանը կեանքի մշտական կանոն է դարձել: Սակայն կոյ մի պարապմունք, որ միւսներին աւելի սուսը են համարում նոքա, այն է պաշտօնէութիւնն ու քաղաքականութեամբ զբաղուելը: Նոքա երկու արատ են տեսնում այդ պարապմունքի վերայ. նախ այն, որ ինչպէս նոքա ասում են՝ «ինքն իրաժախը չի համում», վասն զի արդիւնաւոր եկամուտ է բերում միայն բարձրագոյն պաշտօններում. երկրորդ՝ որ մարդու ազատութիւնն է իւրում, ստրկացնում է: Մինչդեռ անգլիոսաքսոնեան դաստիարակութիւնը զարգացնում է անկախութեան ծայրագոյն հակում: Մանաւանդ որ այդ կարգի բարձր պաշտօնները սակաւաթիւ են. այն ևս Անգլիայում վարչական պաշտօնները յանձնվում են առհասարակ կեղտեան ցեղի մարդկանց — իրլանդացիներին, շոտլանդացիներին, վալիսցիներին, իսկ Միացեալ Նահանգներում — իրլանդացիներին և գերմանացիներին: Այս իրողութիւնը խիստ շօշափելի կերպով պարզուած է իմ բարեկամ Պօլ դը Բուզիէի *La vie americaine* նշանաւոր գրքի մէջ:

Մանուկներին արհեստներ ուսուցանելու ձգտումը այն ատիճան մեծ ծաւալ է ստանում, որ այնտեղ գործնական կեանքում գործնական կերպով են սովորում այն արհեստները, ինչ որ մեզ մօտ ուսումնարաններում են աւանդում: Զոր օր. պիւնտրական ճարտարապետութեան (ինժե-նիօրի) արուեստը ոչ թէ բարձրագոյն գրգռողն են ուսումնասիրում, այլ հանապազօրեայ պարապմունքներով — տեսակա-նութիւնը լոկ միայն լրումն է գտնում ամէն վիճակի պարապմունքներում: Իսկ մեզ մօտ, ընդհակառակ, գործնականու-թիւնը առ ոչինչ են դնում յօգուտ տեսա-կանութեան: Այս բանի ապացոյց է մեր երկրագործական ձեմարանը, որ կանգնե-ցրել են Փարիզում և որ առաւելագէտ պաշտօնեաներ է պատրաստում երկրագոր-ծական նախարարութեան համար: Մենք

մեծ փափագ ունինք նոյնպէս Փարիզում կազմել . . . մեր Մովագնացութեան գրգռողը:

7. Մի հանգամանք ևս նկատենք. Զնու-նէրը ամէն ջանք գործ էն դնում, որ զաւանիւրը անյապաղ ունենան Բուրս օգտաւէտ գիտելի Զանգութիւնը: Եւ այլպէս չի կարող լինել մի հասարակութեան մէջ, ուր որ մարդ-կանց մտածութիւնները ուղղուած են աւելի դէպի ապագան, քան անցեալը: աւելի այն-պիսի պարապմունքներին, որոնք անդադար կատարելագործող են, քան վարչական պաշտօնէութեանց. և այս վերջինները միշտ անշարժ անփոփոխ պիտի մնան և հրապոյր չպէտք է ունենան մեր նկարագրած հասա-րակութեան մէջ, ուր որ յաջողութիւնը վիճակվում է ոչ թէ ոտի տակ հաստատ պատուանդան ունեցողին և ամուր չըջա-նակի մէջ բաղմած մարդուն, այլ ով որ ձեռներէց է և անձնական արժանաւորու-թիւններ ունի: Այս բանից է ծագում անգ-լոսաքսի մշտական փոյթն ու հոգսը, որ հաւաքէ և յարմարաւորապէս գործադրէ լաւ ստուգած և ճշմարտացած իրողութիւն-ները: Այս ժողովածոյքը շատ անգամ յօ-րինվում է առանց կարգաբանութեան, գրեթէ զիջվում է խառնիխուռն, միայն պէտք եղած ժամանակ ձեռքի տակ լինի իրողութիւնների մեծ պաշարը: Այս պատ-ճառով անգլիական լրագիրներն ևս պէտք է համապատասխանեն այնպիսի պահանջնե-րին, որով անոնք մերկններին այնչափ ան-նրման են հանդիսանում, ինչպէս ցերեկը գիշերին: Մեր լրագիրների նպատակն է առաջընթացուցիչ ընթերցանութիւն, կամ աւելի լրջմիտների մէջ նաեւ քաղաքական կրքեր գրգռել (որ նոյնպէս զուարճութիւն և ժամավաճառութիւն է): Իսկ նոցա լրա-գիրների գլխաւոր նպատակն է, որ ընթեր-ցողին արագ և ճիշտ տեղեկութիւն տան իրողութիւնների մասին: Անոնց մէջ տե-սականութիւն քիչ կայ, ընդհանուր ճապաղ դատողութիւններ քիչ են. այլ միայն իրո-ղութիւններ և իրողութիւններ են, աւելի ոչինչ: Լրագրութեան այս երկու զանազան տեսակներն արդէն ինքնին կարող էին բա-

ւական հասկացնել, թէ որքան տարբեր բաներ են այդ երկու հասարակութիւնները:

Հիմա չգարմանանք, որ հօր խօսակցութիւնները զաւակներին հետ այնտեղ միշտ լուրջ նշանակութիւն և իրական կշիռ ունին: Այդ գէպերում չեն գովաբանում նորաձեւութեան և նորասիրութեան աշխարհը (ինչ նորեղուկ հագուստներ կան Անգլիայում), Փարիզի բամբաստասիրութիւնը, կամ պապեական հին ժամանակները, երբ որ կեանքն այնպէս դիւրին, հանգիստ և դրօսալի էր: Նոքա գովում են ապրելու համար պայքարը — struggle for life և ինքնօգնութիւնը — self help.

8. Ծնողներն իրանց քննական իշխանութիւնն ու հեղինակութիւնը շատ նախընտրեալն են գործածում: Նոքա այդ իրաւունքը պահում են բացառիկ և անսովոր գէպերի համար: Մենք արդէն մի անգամ ասացինք, որ նոքա իրանց զաւակներին վերայ նայում են, իբրեւ թէ իրանցից անկախ էակների և իբրեւ թէ հասունացածների վերայ: Անկարելի է դաստիարակել մարդը, միշտ լծի տակ պահելով, մինչև անգամ եթէ լուծը ծնողական լինի: Այստի և նոքա համոզուած են, թէ իսկական զարգացուցիչ դաստիարակութիւնը յաջողվում է ոչ թէ բնական դատութեամբ, այլ քաջալերութեամբ: Նոքա ազգում են ոչ թէ հրամաններով, այլ թելադրութեամբ, բարի սագրանքով, խորհուրդ յայտնելով, միշտ ձեռնալով, թէ իրանք անձամբ շահ չունին այդ խորհուրդների կատարումից, և այդ բոլոր բաների մէջ չեն խառնում իւրեանց հեղինակութեան վճիռը: Նոքա ժամանակ են տալիս մեծուկին, որ լաւ մտածէ, համոզուի և ինքնուրոյն գործէ:

9. Բայց ամէնից հիմնական և վրձնական միջոց, որ ես թողեցի վերջը յիշատակելու համար, այս է. զաւակները գիտեն, որ քննողները յանդէս են առնում իրանց որդոց վերահսկումը, այլ որդիք իրանք պէտք է գիտենան ապրել կեանքի մէջ: Ֆրանսիայում ընտանիքի մեծից առհասարակ հարցնում ենք. «Ի՞նչ բանի էք պատրաստում ձեր որդուն»: Ուր նա ամենալուրջ կերպով պատասխանում է. «Ես նորան պատրաս-

տում եմ, որ լինի պաշտօնեայ, կամ դատաւոր», կամ մի ուրիշ բան: Եւ իրօք, ինքն իրան լաւ հայր չի համարի, եթէ իւր որդու ապագայի մասին չհոգայ, եթէ չաշխատէ նորա համար մի այնպիսի դիրք բաց անել աշխարհքում, ինչ որ ինքը, հայրը, լաւագոյն է համարում: Այդպիսի հայրը իւր հոգացողութեամբ այնչափ հեռու է գնում, որ իւր բերանից հացը կտրում է, որպէս զի օժիտ և ոգեպահիկ պարգև է իւր զաւակներին: Անգլիացի կամ ամերիկացի հայրը օժիտի փոխ չունի. ամենայն սերունդ պարտաւոր է յուսալ միայն իւր սեպհական ոյժերի վերայ:

Մեր մէջ — հակառակ ուղղութիւն է տիրում, նախկին սերունդը պէտք է հոգայ հետեւեալ սերնդեան վիճակի մասին: Հետեւանք էլ այս է լինում: Ասենք թէ դուք ունիք երեք, չորս, կամ հինգ զաւակ, որպէս զի ձեր դիրքը չնուստանայ, որպէս զի ձեր զաւակները նոյն բարձրութեան մէջ մնան, դուք պէտք է, բացի ձեր կարողութիւնից, երեք, չորս, հինգ ուրիշ կարողութիւն ևս դիզէք, այն ևս աւելի վաղ, քան ձեր զաւակները չափահաս դառնան, ուրեմն մօտաւորապէս 20 տարուայ ընթացքում: Ապա թէ ոչ դուք չէք կարողանայ նոցա ամուսնացնել, քանի որ նոքա առաւելապէս դրամի քանակութեան համեմատ պահանջած ապրանք են դառնում:

Իսկ յայտնի է, որ այս տշխատութիւնը այնչափ տաժանելի է, որ մարդ պատրաստ է դառնում հրաժարուիլ շատ բանից: Եւ ֆրանսիական գերդաստանի գլուխը հրաժարվում է ամէն բանից, բաւական համարելով մէկ կամ երկու զաւակ ունենալը, որպէս զի գէթ դոցա համար աշխատել կարողանայ:

Շատ ժամանակ չէ, որ մի անգամ էլ կարգացի ֆրանկլինի նամակագրութիւնը, նա մօրը գրում է իւր որդիներանցից մէկի մասին, որ ցանկութիւն չի ունեցել անձամբ ինքնուրոյն կերպով հոգալու իւր վիճակը և կարծես թէ բոլոր յոյսը դրել էր հօր հարստութեան վերայ, «Ես նորա աչքերը բաց կանեմ», — գրում է ֆրանկլինը, — վասն զի

ես այնչափ դրամ եմ ծախսում, որ նա պէտք է համոզուի թէ իրան ոչինչ թողնելու չեմ»:

Բայց ի հարկէ դուք սարսափում էք այն մտածութիւնից, թէ ձեր զաւակներին կարելի է թողնել առանց Ժառանգութեան: Զեր հայրական սէրը զարհուրում է: Բայց դուք մոռանում էք, որ անգլուսաքրտնեան գերդաստանի հայրը, զաւակներին ոչ մի գրոշ չթողնելով, իսկապէս անհամեմատ աւելի է ընձեռում նոցա, քան ֆրանսիացի հայրը: Նա հէնց այն է տալիս, ինչ որ մենք ամէնքս երազում ենք, և ինչ որ ոչ ես, ոչ դուք երբէք չենք տալիս: Նա տալիս է ձեռներեցութեան այն սքանչելի ոգին, ամէն պատահարներում անձամբ անձին օգնելու այն ընդունակութիւնը, որ մենք ամենայն սիրով ոսկու գնով ձեռք կը բերէինք և որ հէնց մեր դիզած՝ այն ևս այնպէս չարաչար և անարգար կերպով դիզած ոսկով ենք ուզանում իւր սողմի մէջ: Եւ իրօք մենք ապրում ենք գծուծ մոլորացիկի պէս: մենք մեզ դատապարտում ենք անզաւակութեան, որպէս զի հնարաւորութիւն տանք մեր զաւակներին ոչինչ չանելու, կամ շատ քիչ բան անելու: Մենք կարծում ենք, թէ այս հնարով ապահովեցնում ենք նոցա ապագայ վիճակը: Բայց տեսէք, թէ ձեր շուրջը ինչեր է կատարվում. աշխարհքում ո՞վ է առաջ գնում, ո՞վ է բարձրանում, ո՞վ է հասնում մեծագոյն յաջողութիւնների ամենայն գործերում և ամէն տեղ լաւագոյն տեղեր գտնում: Տասից ինը գէպքում — հէնց աղքատութիւնից դուրս եկած և չարքաշ կեանք վարած մարդիկ են գոքա, որ ամէն բան իրանց ջանքերով են ձեռք բերել, որ առաւելութեամբ գիմացել են և՛ ցրտին, և՛ սովին, և որ ապրուստ հայթայթելու համար՝ պէտք է անձնական մեծ ձեռներեցութեան շնորհք ցոյց տային: Իսկ միւս կողմից նայեցէք ուրիշների վերայ, որոնք իրանց յոյսը դրել են առաւելապէս իրանց գերդաստանի, քան իրանց անձի վերայ, որոնց ապաւէնը աւելի ծնողական դրամներ են, աւելի ամուսնու օժիտն է, քան անձնական աշխատութիւնը: Դոքա

ընկնում են աւելի և աւելի ցած, մինչև խոնարհագոյն աստիճանը, անյաջողութեան են հանգիստում ամէն բանում և ամէնի համեմատութեամբ, թէպէտ և խիստ «խնամով» կրթութիւն են ստացել: Դոքա կորցրել են ամենայն ազգեցութիւն իրանց երկրում: Դոքա իրանց ինքնապետութիւնը անհնարին դարձուցին, անձնական աշխատութեամբ բարձրանալու շնորհ չունենալով, գոքա կարող են շունչ քաշել միայն այն գէպքում, երբ որ իրանք միահատիկ որդի լինին, կամ եթէ մեծ օժիտով ամուսնադած են լինում: Բայց այս բախտը շատերին չի վիճակվում:

Իսկ այն երիտասարդները, որոնց մասին որ առաջ խօսեցի, մարմնով ուժեղ, իրական կենաց ընտել, միշտ նիւթական իրողութիւններին մերձաւոր, միշտ հասուն մարդ ճանաչուած, միայն անձի վերայ յենուելու և վստահ լինելու սովոր, կեանքի վերայ նայող՝ որպէս մաքառման վերայ (ինչպէս որ քրիստոնէութիւնն էլ վարդապետում է) — այսպիսի երիտասարդները, իրանց կատարեալ մատաղ ոյժերով, չեն երկնչում կեանքի ոչ մի դժուարութիւնից: մինչև իսկ սիրում, վիտուում են արգելքներն ու խոչընդոտները և յաղթում: Եւ այն լուրջ պատրաստութեամբ, որ իրանք վաշելել են, նոքա այս մաքառման մէջ իրանց անձը զգում են հեշտ և գիւր, և այդպէս էլ աճում ու զօրանում են:

Արդ համեմատեցէք, դատեցէք և վրձնեցէք: Ես աշխատեցի ցոյց տալ այն ճախարակներն ու զսպանակներն, որով շարժվում է մի ցեղ, որ հնացած հասարակութիւնների համար աւելի վտանգաւոր է դառնում և ամենուրեք ընդարձակուելով տարածվում է: Նա յաղթահարում է աշխարհը, և աւելի հրաշալին այն է, որ այդ քաջութիւնը կատարում է, իւր ձեռին ունենալով պետական իշխանութեան նուագագոյն չափը: Հապա ի՞նչ է նորա զօրութիւնը: Այդ ցեղը ընկերական և մշակութեան ուժի մեծագոյն քանակն ունի, իսկ ընկերական ոյժը հարիւր անգամ աւելի հզօր է բոլոր զօրքերից և ամենայն վար-

չական իշխանութիւնից:

Մեր մեծագոյն վտանգը, մեր մեծագոյն ախոյեանը ոչ թէ յայնկոյս Հռենոսի է, ինչպէս որ մենք կարծում ենք (այս թշնամու դէմ կարելի է զինուորական ոյժ կանգնեցնել), այլ գլխաւոր չարիքը, գլխաւոր հակառակորդը յայնկոյս Աւ-Մանշի և յայնկոյս Ատլանտեան Ովկիանու է, ուրեմն ամենուրեք, ուր որ անգլուսաքսը ոտք է հաստատուում — որպէս ռազմիրայ կամ ագարակատէր: Նորան արհամարհելով առ ոչինչ են դնում, որովհետեւ նա լոյս է ընկնում ոչ այնպէս, ինչպէս գերմանացիին, բողմաթիւ բանակով և կատարելագործած զէնքով, այլ մէկ մէկ և գութանը ձեռքին, արհամարհում են նորան, որովհետեւ չգիտեն, թէ ինչ է նշանակում գութանը, և ինչ է նշանակում այգալիսի մարդը: Երբ որ այս յայտնի դառնայ, այն ժամանակ միայն կը հասկանան, թէ ինչ է վտանգը և թէ ինչով պէտք է պաշտպանուիլ այն վտանգից:

Ս. Մ.

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԸ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՍՊԱՐԻՋՈՒՄ.

Մեր դարի ազգային պատմութեան մէջ Հայոց Հայրիկի անունը իրաւամբ մեծ տեղ է բռնում. դեռ հայրապետական աթոռ բարձրանալուց առաջ՝ Հայրիկ գրեթէ միակ եկեղեցականն է եղել, որի անունը պաշտելի է դարձել գաւառական ամենախուլ անկիւններում անգամ: Նա ճշմարտութեան, լուսոյ, քրիստոնէական անսահման սիրոյ և գթասրտութեան առաքելի տիպար է հանդիսացել:

Յիսուս տարի շարունակ մեր Վեհափառ Հայրապետը ազգային եկեղեցական զանազան ասպարէզներում այնպիսի բազմակողմանի դործունէութիւն է ունեցել, որ այդ դործունէութեան համառօտ պատմութիւնն իսկ հատոր կը կազմէ: Իմ խնդիրը սակայն յշատ հա-

մեա է. ես կը փորձեմ միայն նրա գրուածքների մասին մի հարեանցի ծանօթութիւն տալ:

Ստուար չեն այն հատորները, որ Հայրիկը նուիրել է իր սիրած ժողովրդին. հարիւր, երկու հարիւր երեսներէից բաղկացած գրքոյկներ են նրա գրչի արդիւնքը, և եթէ մենք քանակով չափելու լինինք, հայ գրականութեան մէջ Նա ոչ միայն մրցակիցների, այլ և գերազանցողներ շատ ունի. սակայն Նրա գրուածքների արժէքը նրանց բովանդակութեան առաջնորդող գաղափարների և հեղինակի բեղմնաւոր տաղանդի մէջ է, և այդ կողմից առանձին տեղ են բռնում նոքա: Հայրիկ գրականութեան այն մշակներից է, որոնք ասպարէզ են իջնում առանց որոշ ծրագրի, որոնց գրչին ուղղութիւն են տալիս առօրեայ սրտահարները, որոնք լողում են հոսանքի հետ, վարակուած են նորասիրութեան ակտով: Նրա բոլոր գրուածքների մէջ մենք տեսնում ենք որոշ ծրագրի, մի և նոյն առաջնորդող գաղափարները. Նրա բոլոր գրուածքները նոյն գաղափարների տարբեր կողմերն են պարզաբանում: Ո՞րն է արդեօք այդ ծրագիրը և որոնք նրա չիմնական գաղափարները, ինչպիսի միջավայրի մէջ են նոքա զարգացել:

Պատմականութեան և երիտասարդութեան տարիները ապագայ Հայրապետը անց է կացրել Վանում, շրջել ու զիտել է նրա շրջակայքը մի աշխարհ, ուր ամեն քայլափոխում աչքի են ընկնում կիսաւեր շէնքեր, տաճարների, բուրգերի, պալատների ու պարիսպների մնացորդներ, որոնք հայրենի նախնի փառքի անխօս վկաններ են, որ կողմը դառնում էր, աւերակների կոյտեր, աւերակ շէնքեր ու աւաններ, աւերակ բերդեր ու աշտարակներ, աւերակ պալատներ ու տաճարներ, աւերակների տակ ծածկուած մի ամբողջ քաղաքակրթութիւն: Փառաւոր աւերակների խղճուկ մնացորդների կողքին ողորմելի խրճիթների մէջ ապրում է հայ ժողովուրդը դարաւոր ստրկութեամբ բխցած, անցեալի պատմութեան անտեղեակ, իւր շուրջը սփռուած բեկորների նստկիւն վիճակով հետաքրքրուելու անընդունակ, ազգային ինքնաճանաչութեան նշոյլն

անգամ կորցրած: Պատանի Խրիմեանը իւր շուրջը տեսնում էր մի ժողովուրդ, որի կեանքն ամենօրեայ հարստահարութիւնների, տառապանքների տեսարան է: Հազարաւոր ընտանիքներ, որոնք զրկուած են աշխատող ձեռքից, տան կտրիճ տղամարդը վաղուց պանդխտութեան գաւազանը ձեռքն առած Պոնտոսի ու Ռսկեղջիւրի ավերին է դեգերում: Յա սոսկում է, տեսնելով աշխարհի բաղդաւորների և ի պաշտօնէ ժողովուրդի ցաւերը ամոքելու կոչուած հոգեւոր հարց անտարբերութիւնը դէպի թշուառ շինականի սև օրը: Յա տեսնում էր մի ժողովուրդ, քաղաքացի և շինական անխաբի, առօրեայ նիւթական հոգսերի ու տառապանքների մէջ, հոգեւոր կեանքով ապրելուց զազարած, աւետարանի պատուէրն իսպառ մոռացած, ժողովուրդ, որի սրտի մէջ ջերմեռանդութիւնն ու հաւատը տեղի էին տուել անտիապաշտութեան, ճշմարիտ բարոյականութիւնը՝ նախապաշարումների, ժողովուրդ, որ միայն հաց էր խնդրում: Աստուծոյ Բանի կարօտն զգալու ընդունակութիւն չունէր:

Այս պատկերն էր տեսնում զգայուն պատանին բուն հայրենիքում:

Երիտասարդ հասակում Յա արդէն Կ. Պոլսումն է, ինչ է տեսնում Յա այդ հրաշալիւ քաղաքում, որ մագնիսի նման քաշում իւր գիրկն էր ձգում Վասպուրականցի ու Տարօնցի ջլապինդ երիտասարդին: Վոսփօրի ու Մարմարայի գեղադուարձ ավերի շքեղ ապարանքների մէջ Արծուի հայեացքը նկատում է նոյնպիսի աւերակներ, ինչ որ հայրենի երկրում՝ աւերակներ, որոնք աւելի խոր են խոցում զգայուն երիտասարդի սիրտը. այստեղ նա գտնում է աւերակ սրտեր: Հայրենիքից հեռացած, խորթացած հայերի մէջ նա տեսնում է հայրենիքի յիշատակը մոռացուած, անցեալի յիշատակը մոռացուած, Ս. Էջմիածնի, Ս. Կարապետի, Վարդայ և այլ Սրբութեանց յիշատակը մոռացուած:

Մայրաքաղաքի կրթութեամբ դասակարգն անգամ, եթէ կային հատ հատ կրթութեամբներ՝ հայաստանցի մշակին իրան ազգակից և արեւելից չէր համարում. հայաստանը նրա համար մի անծանօթ աշխարհ էր, և հայ գիւ-

ղացիք կոշտ ու կոպիտ կիսավայրենիներ, որոնց իրանց շքեղազարդ ապարանքների ծառայ ընդունելու պատուին անգամ չէին արժանացնում: Օտարամոլութիւնը քայքայում էր մայրաքաղաքացի հայի ընտանիքը, որդւոց դաստիարակութիւնը նա յանձնում էր բախտախնդիրների, որոնց եւրոպական աշխարհը դուրս էր վանել իր միջից. վերանում էր ճակատի քրտինքով հաց ճարելու առաքինունութիւնը: Պօլսեցին սովորել էր բաղդի խաղերով և խարդախ միջոցներով արագ հարըստանալ. կրօն, եկեղեցասիրութիւն, քրիստոնէական առաքինութիւններ հեռզհեռէ աւելորդ ծանրութիւններ էին դառնում Պօլսեցու համար՝ եւրոպական այլանդակ վարդապետութիւնների ազդեցութեան տակ. մի խօսքով կեանքը, թէ ազգային և թէ կրօնական ու բարոյական տեսակէտից՝ քայքայուելու վրայ էր:—Այսպէս ուրեմն, թէ հայրենիքում և թէ գաղթական հայերի մէջ Խրիմեանը ցաւելով տեսնում է, որ հայը չի ճանաչում իր երկերն ու իր նախնիքներին, որ նա ազգային ինքնամոռացութեան անդունդին մօտ է, որ հայի ընտանեկան ու ընկերական կեանքը քայքայուելու վտանգի մէջ է, տեսնում է, որ հայը հեռզհեռէ հեռանում է իր կրօնից ու եկեղեցուց, որ նրա համար աւետարանի էջերը փակուած են: Տեսնում է Յա հայութեան մարմնի վրայ այդ վերքերը և ուխտում է իր խօսքն ու գրիչը նուիրել այդ վերքերին դեղ ու զարման անելու: Ծանաչել տալ հային իր հայրենիքը, ծանօթացնել նախնեաց գործերին, ազգային ինքնաճանաչութիւնը զարգացնել, բարեփոխել նրա անհատական և ընտանեկան կեանքը, աւետարանի պատուէրների համաձայն, նպաստել նրա անտեսական բարօրութեանը՝ ահա Խրիմեանի գրական ծրագիրը, նրա գրուածքների առաջնորդող գաղափարները:

Իւր ծրագիրն իրագործելու համար նա փոքր իշատէ կանոնաւոր կրթութիւն անգամ չէր ստացել. Նրա ընդարդս տաղանդը զարգացել էր, ինչպէս ինքն է յիշում՝ Հրաւիրակ Արարատեանի մէջ, Վանայ գեղածիծաղ այգեստաններում, ուր ուռնեռ ստուերի տակ, աղբիւրի լակն մօտ «Մատենալ եր-

բեմն աշակերտին աշխատութեան, քաղցրախօս քնարին հայկեան զհարկանելն ուսանէր, և հարեալ զայն լի յուսով և անձանձիր զտիւն և զգիշեր, ուսանէր իւրովի մատամբ հոգեղն ամենարուեստ»։ Պատանու մտաւոր և բարոյական դաստիարակութեան վրայ հայրաբար խնամք է տարել իր հօրեղբայր Խաչատուր Խրիմեան, որ ոչ ոսկի և ոչ արծաթ է թողնում պատանի եղբորորդուն ժառանգութիւն, այլ մի Աստուածաշունչ և մեր Սուրբ նախնեաց մի քանի մատենաներ, զորս յաճախ կարդալ տալով բացատրում էր նրան ընտանի լեզուով։ Իւր հօրեղբոր մասին Հայրիկ երախտագիտութեամբ յիշում է «Խաչի ծառ» ոգեշունչ գրուածքի յառաջաբանում։ Այստեղ ուրեմն հայրենական յարկի տակ է ստանում տաղանդաւոր պատանին կրօնական և ազգային կրթութիւն, ծառերի սոսափիւնն ու աղբիւրների կարկաչներ հրաշալի բնութեան զրկում սովորեցնում են Նրան քնարի լարերը մեղմանայն հնչեցնել, սրտեր շարժել և արտասուք հոսեցնել։

Համաձայն իր հիմնական գաղափարների Նրա գրուածքները երկու կարգի են բաժանուում՝ ըստ բովանդակութեան. գրուածքների որոնք ազգի անցեալ ու ներկայ կեանքին են վերաբերում և ծանօթացնում են հայրենի երկրի և հայրենական յիշատակների հետ, և այնպիսիները, որոնց մէջ արծարծուում են կրօնական, բարոյական և կենցաղագիտական խնդիրներ, սոսափիւններից են—«Հրաւիրակ Արարատեանը, Հայ-գոյժ, Վան-գոյժ, և Արծուի Վասպուրականի յօդուածների մեծ մասը,— երկրորդ տեսակի են Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց, Մարգարիտ արքայութեան երկնից, Յիսուսի վերջին շաքաթ եւ Խաչի ծառ, Դրախտի ընտանիք, Սիրաք եւ Սամուէլ, Պապիկ եւ Թոռնիկ. սառնձին տեղ է բռնում ժամանակ եւ Խորհուրդը իւր տեսարակը։—

Հրաւիրակ Արարատեանը խանդավառ երիտասարդի հայրենասիրական ոգիւր, հստաշանաց ձայնն է, իր գրչի այն անգբանիկ վաստակը Խրիմեան գրել է պանդխտութեան մէջ, Կ. Պոլսում։ Այն բուռն սէրը, պանդխտի բուռն կարօտը դէպի իր հայրենիքը, որ մղել է նոյն այդ ողբերգը գրելու, ամփոփուած ենք գտնում

հեղինակի հեռեւալ խօսքերի մէջ. «Զօրութիւն սիրոյ հայրենեաց այնչափ բռնացաւ յիմ վերայ, մինչև հան և յափշտակեաց յինչն ի պանդխտելոյս զոգիս իմ և սիրտ և տարաւ ի հայրենին, և անդ ի ցանկալի վայրս նորին ճեմեցուցեալ զիս շատ լացոյց»։ Բայց նա չի ուզում հայրենիքի տեսութեամբ միայն իր սրտի կարօտը յագեցնել. Նա ուզում է, որ սէրն իրան միայնակ չլսուէ, «այլ և զհամբէն մանկունս Արարատեան աշխարհին, որ դատեալք ի մայրենի ծոցոյն, ցան և ցիր կան ընդ քառանկիւն կողմանս տիեզերաց, և կարօտ են դիմաց հայրենւոյն»։ Հեղինակն ինքը ուրեմն հանդէս է զալիս իբրեւ հրաւիրակ, որ փոխանակ երկար բացատրութիւններով և ստուար հատորներով տեղեկութիւններ տալու, տարաբնակ հայ մանուկների ձեռքից բռնած, տանում շրջեցնում է Հայաստան աշխարհի նուիրական վայրերը, աշխատում է նոցա մէջ զգացումներ արծարծել և նոցա սիրտը կապել այդ վայրերի ու նոցա արծարծած յիշատակների հետ։— Սքանչելի բանաստեղծական տողերով հրաւիրակը ներկայացնում է ուղեկիցներին եղեմական զրախտը, Նախամարդոյ երանաւէտ անմեղ կեանքը, կուսական աշխարհի ջինջ օդը, պարզ քաղցրահամ ջրերը, յորգորում է խմել քաղցրախօս աղբերակների ջուրը, ծծել Հայոց զովաշունչ ծաղկազարդ լեռների անոյշ գեպիւսը, որպէս զի երակների մէջ խաղան «Թեթև օդոյն քաղցրութիւնք»։ այնտեղից դուրս բերելով ցոյց է տալիս Ադամի և իր որդոց պանդխտութեան վայրերը, նկարագրում է դառն աշխատանքի շրջանը, տալ բերում է Այրաբատ, Արշակունեաց բնագաւառը, զբօսեցնում է եղեմաբուրդ Նրափա ափերին, անմշակ ու խոպան դաշտերի վերայ, նկարագրում է Արարատեան դաշտի նախկին զրախտանման գեղեցկութիւնը, բնակիչների երջանիկ յիշակը աշխարհաշէն Արաաշէսների օրով, բարձրացնում է ազատ Մասիսի վերայ, նկարագրում է Նոյեան Ոսկեղէն դարը, երբ երկաթից սուր չէր ձուլում, այլ խոփ ու գերանդի, որ բում է Ակոռի գիւղի կործանումը, որ նոր աւերակներ աւերացրեց հազարաւոր հնրի վերայ։

Մասիսից իջնելով հայ մանուկներին բերում է Վաղարշապատ, ողբում է նախկին փայլթամ մայրաքաղաքի անշքանալը, բայց և մխիթարւում է, տեսնելով «Վեհադոյն երկնանման կաթնուղիկէ եկեղեցին»:

«Ոյք անխախտ եգին հիմունս ձեռք Տրդատայ և Գրեգորին»:

«Յաւելտեան անդրդուելն կալ է հոգմոցն տառակաշունչ»:

Առ վայր մի մանուկների սիրտը մխիթարելուց յետոյ տանում է դէպի Անի քաղաք, տխուր յիշատակարանների տեսարանով նոր նոր արատուք թափելու և թափել տալու քնարի լարերը «ի ձայն ողբոց պնդելով»: Վերին աստիճանի սրտառուչ պատկեր է նկարւում. Հրաւիրակը նստած է աւերակների հողաբլրի վրայ, շուրջը բոլորուած են հրաւիրեալներն ձեռն ի ծնօտի. Յա անձանձրոյթ իբր աղաւնի մրմունջ է հանում, արտասուում, և մանկաւոյն ի լաց շարժում՝ նշխարեալ Անի քաղաքի վերայ. պատկերին աւելի կենդանութիւն տալու համար Յա խօսեցնում է վեց հարիւր տարուայ մեռելութեան ենթարկուած անխօս աւերակներին. քաղաքը լեզու է առնում, պատմում է իր փառքն ու ճոխութիւնը, հարապատ Աշոտների, Սմբատների ու Շահնշահների շինարար ձեռքի տակ, հաղար ու մէկ եկեղեցեաց պայծառութիւնը՝ արդիւնք բարեպաշտ իշխանների ու ժողովրդի ջերմեռանդութեան: Սակայն չի մոռանում և փարթամ քաղաքի յատուկ անօրէնութիւնները խոտոտվանելու, նկարագրում է նորա բնակիչների աղէտալի վախճանը, հարադատ դաւաճների գերութիւնն ու գաղթը, իւր սգաւոր ու անտէր վիճակը. դեռ յոյս է տաժում, թէ Աստուած մի նոր Զորարարէլ կուղարկէ, իւր պանդուխտ ու թափառական ողիւք ցնծալից կը դառնան մօր դիրքը: Ոսկի տողերով պատկերացնում է զաղթականի խղճուկ վիճակն օտար հողի վերայ և ծննդավայրի կարօտը. հրաւիրում է շտապել այց ելնել այրիացեալ մօրը, քանի դեռ գիտնացած և հողի տակ անյայտացած չէ: Քաղաքն ընկնում է դարձեալ իր դարաւոր լուսթեան մէջ, հրաւիրակն արժանանում է նրան աւետելով:

«Առաւօտ նոր արեւով ծագեսցի քեզ լուսանորոգ, Մերժեսցէ զգեշերդ է քէն և զուարճացնի դու առ լուսով»:

Ժանր վիշաք փոքր ինչ թեթեւցնելու համար հայ մանուկներին հրաւիրակը նորից բերում է Վաղարշապատ, համբուրել է տալիս իջման Ս. տեղը, պատմելով Ս. Էջմիածնի հիմնարկութիւնը, Ս. Նուսաւորչի աւետիլը. ուխտ է տանում Ս. Հռիփսիմէի շիրմին. հրաւիրում է Արտաշատ, իջնում է խոր վիրապը. արդատա՛հ Արաքսի ափերից հեռացնում՝ տանում է Եփրատի ափերը, նկարագրում է հայ ժողովրդի և զօրքի հանդիսաւոր մկրտութիւնը, հանում է Սեպուհ լեռան դագաթը, զարթեցնում է Յովհաննէս Պլուզ վարդապետին՝ նուիրական լեռան խորհուրդը բացատրելու, մտցնում է Նուսաւորչի, Տրդատի և Մանի կուսի ճգնարանները, բերում է դարձեալ Այրարատ, Օշական գիւղը, ուր մոռացել էր բազմեբախտ Ս. Մեսրոպի շիրմին ուխտ տանելու, Ս. Մեսրոպի բերանով հայ մանուկներին հայրական խրատ է տալիս:

«Մի լեցն ձեզ մեայնոյ լու գիտութեան լնել սիւրդ»:

Զգործոց առաքելն և զանարատ վարուց անփոյթ. ... Հայրենի կրօնից շաւղաց և աւանդից փոյթ լեցն ձեզ»:

Հետեւեալ նախնի Ս. հարց ուղեղ հետոց լուսաշաւեղ»:

Եւ իբրեւ վերջին կտակ՝ աւանդում է.

«Քան և մի լեցն երբէք զտառք իմ թողեալ տիրապարգև

Եւ զպերճ հայկեան բարբառ նախամեծարն և և անդրանիկն»:

Եւ ձերում լեալ անհմուտ, ակորժեցէք այլում լեզուին»:

Օշականից ուղեկիցներին առաջնորդում է Մասիսի այն կողմը, Աւարայրի դաշտը, ուր աղաւնեակ Եղիշէ հրաւիրակի խնդրանքը բռնած մանուկների ձեռքից, շրջեցնում է արիւնյաների Տղմուտ գետի եղերքը, կենդանացնում է նոցա առաջ Վարդանանց նահատակներին: Հրաւիրակը և հրաւիրեալները կարօտակէզ շրթունքներով համբուրում են Աւարայրի արիւնաշաղթի հողը և թախծալից սրտով ուղղւում դէպի Վասպուրական, Վան քաղաքը, հանգիստ առնելու նոյն ուռննու

ստուերի տակ, նոյն աղբիւրի գլխին, որտեղ Հրաւիրակը պատանեկութեան ժամանակ հայկեան քնարի լարերն հնչեցնել էր սովորել:— Վանից հրաւիրում է Վարազ, վերին ու ներքին Վարազայ մենաստանները ցոյց տալիս, իջեցնում տանում է Արտամետ, կարմիր խոնձորի ակնախտիդ տեսքով հրձուում, ուղեկիցների հետ մանում են Հայոց ձոր, որտեղ ճշմարտութեան և արատութեան առաջին յաղթանակն էր կանգնել դուռը ամբարտաւանութեան դէմ. քայլերն ուղղում են արեւմուտք դէպի Ռշտունեաց ծովահայեաց աշխարհը, դէպի Ռշտունեաց մայրաքաղաքը՝ Ոստան. անցնում են Արտոսի ստորոտներով, մօտենում են Տիգրիսի ափերին, Հոգեաց վանքում Բարդուղիմէոսի ձեռքով բերուած Ս. Կոյսի պատկերը համբուրելու. դառնում են Նարեկ, բարձրանում են այն քարայրը, ուր ձգնել, աղօթել և աղօթել է սովորեցրել երկնախօսիկ Դրիգոր Նարեկացին. նաւում են Աղթամար, ձայն են տալիս Թովմա Արծրունուն, որ զարթնի ու Գագիկ թագաւորի աշխարհաշինութիւնը գովաբանէ. հասնում են Կտուց և Լիմ, աղօթասէր միաբանութեանց կենցաղը տեսնելու:

Այս երկար շրջադայութիւնից յետոյ Հրաւիրակը Մայր Հայաստանի կողմից վերջին յորդորն է տալիս.

«Թէս» ո՞վ մանկունք, յիս դարձ առէք նախնոյն նման.

Ոչ ասեմ տամբք և դարմօք, շատ է մեայն սրտին սիրով:

Հայրենագիտակ և պատմական յօդուածները կազմում են Արծուի Վասպուրական և Արծուիկ ծարոնոց հանդէսների գլխաւոր նիւթը. իբրեւ նմուշ այդ նիւթերի, կը բերենք մի քանի յօդուածների վերնագիրները. «Օրորան հայրենի», «Տեսարան հայրենի աշխարհաց», «Բողոք մօրս մերոյ Հայաստանի առ Ս. Լուսաւորիչն և առ Հայկ Նահապետ», «Շինական Հայոց կեանք ի Հայաստան», «Խորհրդաճոխութիւն ի վերայ աղգային բանաստեղծութեանց», և այլն: Այսպիսի գրուածքներ պարզ աշխարհաբառ լեզուով հրատարակում էին Հայրիկի և Ծորա աշակերտների զբոյս այն ժամանակ, երբ Ռուսահայերս դեռ աշխար-

հիկ լեզու չունէինք, և Պօլսի նոր սկսուող գրականութիւնը տաճիւրէնի և զրաբարի աղեցութեան տակ էր: Արծուի Վասպուրականին հրատարակում էր մօտ 40 տարի առաջ, Վարազայ տպարանից, խմբագրութեամբ: Մկրտիչ Խրիմեանի հայրենասիրտ վարդապետ» և աշխատակցութեամբ Վարազայ Ժառանգաւորաց սաների: Իւր ժամանակին Տաճկահայաստանում այդ հանդէսը մի զարմանալի նորութիւն էր, և այնպիսի ընդունելութիւն էր գտել, որ բացի Տաճկահայաստանի գաւառներից, իր գործակալներն ունէր Կ. Պօլսում, Տիֆլիսում, Գանձակում, Ղարաբաղում, Ալեքսանդրապօլում, Թավրիզում Սալմաստում և ուրիշ տեղեր:

Մինչ վերոյիշեալ գրուածքներով ու հրատարակութիւններով աղբի անցեալն էր ուսումնասիրութեան և ողբի նիւթ դառնում Հայ-գոյժ և Վան-գոյժ տետրակների կրակոտ տողերով Հայրիկը ողբացել է իւր հայրենակիցների ներկայ թշուառ վիճակը բարբարոս բռնակալութեան լուծի տակ:

Սակայն Հայրիկի գրչից աւելի շատ կրօնական և բարոյական դաստիարակութեան նուիրուած գրուածքներ են ելել: Դրա պատճառը մի կողմից իր եկեղեցական կոչումն է, միւս կողմից այն համոզումը, որ առանց քրիստոնէական և բարոյական դաստիարակութեան չի կարող լինել ճշմարիտ աղգային դաստիարակութիւն. լաւ հայ լինելու համար պէտք է բարի քրիստոնեայ մարդ լինել: Այդ համոզմունքից մղուած, Հրաւիրակ Արարատեանի լոյս տեսնելուց յետոյ, նա ճանապարհորդում է դէպի Ս. երկիրը, և այդ ճանապարհորդութեան մասնակից է անում մտքով հայ մանուկներին: Մի նոր Հրաւիրակով Աւետեաց երկրի հրաւիրակով, հայ մանուկներին տանում է Ս. տեղերը համբուրել տալու, և զրա անհրաժեշտութիւնը ցոյց է տալիս յառաջաբանի մէջ հետեւեալ խօսքերով. «զի վասն այն սրաիւ սիրեմ զԾրկիրն Սուրբ և զԱյն, որ ի նմա պատարագեցաւ, որ այսու և զցանկալին իմ Այրարատ և զորդիս նորին, զհայրենակից եղբարսն իմ՝ սիրեցից: Զի չէ և չէ հնար առանց միոյն սիրել զմիւսն, որպէս և ոչ առանց միւսոյն, իմա դու եղբայրսիրու-

թեան՝ սիրել զմինն, այսինքն զԱստուած, ըստ սիրաբարոյ աւետարանին Յովհաննու» :

Հայ մանուկների սրտի միջ կրօնական ոգի, քրիստոնէական զգացում՝ ներշնչելու համար Յա դաւանաբանական քարոզների չի դիմում. հեղինակը նոյն եղանակն է ընտրում, ինչ որ Արարատեան աշխարհ հրաւիրելիս: Մանուկների ձեռքից բռնած տանում է Յազարէթ, Բեթղէհէմ, Թորդանանի ավերը, տանում է անապատ, ուր Հաւատոյ Զօրագլուխն առաջին յաղթանակը տարաւ փորձութեան և աշխարհի գալթակողութեանց դէմ, բերում է ապա Գալիլիայի ծովակի շուրջը, բարձրացնում է Թափօր լեռը, հրաւիրում է Բեթանիա գիւղը, ականատես վկայ անելու Ղազարու յարութեանը, տանում է Երուսաղէմ, արքայական ընդունելութիւնը տեսնելու, առաջնորդում է գէպի Սիօնի վերնատունը, Գեթսեմանի պարտէզը, ցոյց է տալիս Յիսուսին քահանայապետների առաջ, քղամիտն ուսին, փշայ պսակը ճակատին. հանում է մանուկներին խաչակիր Յիսուսի հետ միասին Գողգոթայի գլուխը, իջեցնում է Յովսէփ Արեմաթացու պարտէզը, Դաւաբեր կանանց հետ բերում է գերեզմանի վերայ խուկն ծխելու, մոմ վառելու, արժանացնում է հրեշտակի աւետաւոր ձայնը լսելու, և տանում է ի վերջոյ Զիթենեաց լեռը, առժամանակ օտարեցնում՝ սիրելի Փրկչի բաժանմամբ, բայց շուտով բերում է Սիօնի վերնատունը, լքեալ աշակերտների յանկարծական հրաշալի փոփոխութեան ականատես վկայ դարձնում: Եւ այս շրջագայութեան ժամանակ Յա կենդանի գոյնելով նկարում է Փրկչի տնօրինական ընթացքի բոլոր տեսարանները:

Բովանդակութեամբ Աւետեաց երկրի հրաւիրակի շարունակութիւնն է կազմում մի փաբրիկ դրքոյկ՝ «Յիսուսի Վերջին Շաբաթ, Խաչի Ճառ և Կորուսելոյ յիմարութիւն» վերնագրով, գրուած աշխարհիկ գողտրիկ լեզուով, ինչպէս և հեղինակի յետագայ բոլոր գրուածքները: Այս դրքոյկը հեղինակը նուիրում է Խաչի զինուորներին, աւետարանի պաշտօնականներին, առաջնորդում է նոցա Սիօնի վերնատունը, «ուր աւետարանի Ուսուցիչն՝ երկնից Վարդապետը կը խոնարհի մինչև աշակեր-

տաց ոտքը, կենդանի և գործնական օրինակ կաւանդէ, որպէս զի իր ճշմարիտ աշակերտներն էլ նոյնն անեն»: Զատկական ընթրիքի սեղանի վրայ Յիսուս իր աշակերտներին իբրև վերջին կտակ թողնում է բազմիցս կրկնած սիրոյ և խաղաղութեան դասերը. հեղինակը ցաւելով խոստովանում է իր պաշտօնակիցների կողմից, որ երկնաւոր Վարդապետի կտակի հաւատարիմ աւանդապահներ չեն, 1800 տարուայ ընթացքում սիրոյ և և խաղաղութեան պատուէրները չեն թագաւորել աշխարհի վերայ: Գեթսեմանի պարտիզում, գիշերային խաղաղ մթութեան մէջ աղօթող Յիսուսի մօտ է տանում ընթերցողին. այդպէս մենք պարզ տեսնում ենք Յիսուսին աղօթելիս, տեսնում ենք նրա այտերի վրայով գլորուող քրտնքի կաթիլները, տեսնում ենք մեղաւոր մարդկութեան վիշտը նրա աստուածային դէմքի վրայ դրոշմուած, լսում ենք նրա ձայնը. «Հայր, եթէ հնար է, անցն՝ զբաժակս զայս յինէն» . հեղինակն այս պահանջի պատկերը նկարելով, իր պաշտօնակիցներին հարցնում է. «Եւ մեք, որ Յիսուսի հետեւող խաչակիրներ եմք, արդեօք այս բաժակէն մեզ բաժինք չկայ»: Այնուհետև ներկայացնելով Յիսուսին դատաւորաց առաջ և նրա հեզութեան օրինակով իր ընկերներին հեզութեան դասեր տալուց յետոյ՝ յորդորում է, եթէ ոչ խաչով, գէթ առանց խաչի բարձրանալ Գողգոթայի գլուխը, զօրանալ Խաչի ճառի զօրութեամբ, զօրացնել տկարամիտներին, որոնց դէմ՝ կռիւ ելած են աշխարհ և նիւթապաշա փիլիսոփայութիւն: Հետեւեալ մասերը, Յիսուսի թաղման յարութեան և համբարձման նկարագիրն՝ այնքան բանաստեղծական ու կենդանի են, որ նոցա գեղեցկութիւնները ցոյց տալու համար ամբողջապէս պէտք է արտադրէինք:

Գրքի վերջին հատուածը՝ «Հանդէս աշխարհամարտ» վերնագրով, 4 գլուխ է պարունակում. «Աշխարհ Յիսուսի դէմ», «Մամոնայն Աստուծոյ դէմ», «Նիւթապաշտք նախախնամութեան դէմ» և «Թաղմանակ ճշմարտութեան»: Այստեղ բանաստեղծ հեղինակը հանդէս է գալիս նաև իբրև փիլիսոփայ, որ պարզում է իր հայեացքները համաշ-

խարհային մեծ կռուի, բարեւոյ և չարի, ճշմարտութեան և մոլորութեան մարտաման մասին: Յա ցաւ է յայտնում, որ աշխարհը ճշմարտութեան առաքեալի և նորահետեւների արիւնով չյարեցաւ, և մինչև այժմ կատաղի կռիւ է մղում սիրոյ, խաղաղութեան, եղբայրութեան, հեղութեան, ըսկըզբունքների դէմ: Մամոնան, մանաւանդ մեր փառաբանուած դարում՝ զինուել է Աստուծոյ դէմ և դարուս վաւակների սրտում առաջին տեղն է բռնում. նիւթապաշտական վարդապետութիւնները, որոնք համաճարակի նման վարակում են թերակիրթ մարքերը, չեն ուզում ճանաչել նախախնամութեան ամենակարող ձեռքի ղեկավարութիւնը. ճշմարտութիւնն արհամարհուած, ոտնատակ է արուած. դառն վիշտ է յայտնում այս մասին հեղինակը, բայց և ամենեւին չի կասկածում, որ նա վերջիվերջոյ պիտի յաղթանակէ, որովհետեւ ճշմարտութեան վարդապետը յաղթել է աշխարհին:

Աւետարանական քարոզութեան մի փոքրիկ հատորն ևս «Մարդարիտ արքայութեան երկնից» գրքոյն է, որ Հայաստանցի նժդէհ վարդապետը նուիրում է Պօլսի հասարակութեանը: Մայրաքաղաքի խառնափնդոր կեանքի մոլութիւններն արմատախիլ անելու ամենազօրաւոր զէնքը նժդէհ Վարդապետը գըտնում է միմիայն աւետարանի մէջ, որովհետեւ Յա համոզուած է. «Ինչ որ աւետարան գործեց, կարող չեղան գործել հին և արդի աշխարհին մէջ ոչ իշխանութեանց զէնք, ոչ խնաստասիրաց զիւտք»: Գրքոյի նիւթը կադմում են Մատթէոսի աւետարանի Ծ. Զ. և Է. գլուխների լերան քարոզի, պարզ, դիւրըմբռնելի և միանգամայն մարդու մոքին ու սրտին լիութի գոհացում՝ տուող բացատրութիւնը: Այս գրքոյի մի թանկագին մարգարիտ է յերաւի, որ հեղինակն ի վաճառ է հանում մայրաքաղաքի հրապարակի վրայ, և այդ մարգարիտը գնել ցանկացողներից միմիայն հաւատ ու սիրտ է պահանջում: Մայրաքաղաքի խլացուցիչ աղմուկի ու ժխորի մէջ, անց ու դարձ անողներին՝ նա կանչում է իր ազգու ձայնով. «Միայն Յիսուսի մարգարիտն ստացէք, որուն հետ բնաւ նմանութիւն չու-

նին բոլոր աշխարհիս թագաւորութեան դանձեռ. ինչ կը ինդրէ հապա այս մարգարտին տէր. ուրիշ ոչինչ, սիրտ միայն. տո՛ւր ուրեմն քո սիրտ, որդեակի և ահա կստանաս մարգարիտն»:

Ժողովրդի հովութեան գործում ընդհանուր բարոյագիտական դասերը բաւական չեն. հովիւը ուշադրութիւն պէտք է դարձնէ իր հօտի կեանքի զանազան երեւոյթների վրայ և խօսքով ու գրով արմատախիլ անէ չարիքը: Իւր չորսամեայ պատրիարքութեան ժամանակ, ինչպէս ինքը խոստովանում է, Հայոց Հայրիկ հայ ժողովրդի ընտանեկան կեանքի բազմապատիկ աղէտների նորանոր օրինակներ է տեսնում. այդ աղէտների մէջ ամենից աղէտաւորը ամուսնական խնդիրներն էին, և ահա պատրիարքութիւնից յետոյ Հայրիկը տալիս է իր սիրեցեալ և բարեկամ հայ ժողովրդին «Դրախտի Ընտանիքը», որն իբրեւ հայելի դնում է նրա հանգիստ, որպէս զի նայէ և տեսնի իւր հիւանդ և հիւծեալ կերպարանքը: Ընտանեկան կեանքի թերութիւնների և դորանից յառաջացած վեղճումների վերայ խիստ շատ է գրուել. բայց գրողները մեծ մասամբ գիտեն միայն մտրակել տգեղ, վնասակար, կամ այդպէս կարծուած երեւոյթները՝ հարուածել և քանդել, առանց նորը շինելու. նոքա կըտրում են մարմնի պալարներն ու վէրքերն առանց նախապէս սպեղանի պատրաստելու: Այդպէս չի վարուում սակայն Դրախտի ընտանիքի հեղինակը, որովհետեւ Յա հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամն է, սիրում է նրան, և չափազանց զգուշութեամբ է մտնում նրա վէրքերին դարման անելու:

Յա գիտէ, որ ընտանեկան կեանքի քայքայումը այն համաճարակ ու մահաբեր ախտն է, որ վաղ թէ ուշ նրան թշուառութեան զերեզման կտանէ. այդ զգում է ինքը՝ ժողովուրդը, և կարծես աղաղակում է. «ահաւասիկ կորնչիմք». զգում է, բայց ուշքի չի գալիս, ինչո՞ւ. «որովհետեւ թողել է իրան արեւմտեան հովին և հոսանքին առաջ»: Ժողովրդի հովիւը տեսնում է որ՝ մեր «հարուստ ընտանիքների ցուցամոլ շուայութիւնը կըշրջի նազելով իբրեւ Անդլիացի լօրդ». հայը հետեւում է եւրոպացուն, առանց մտածելու որ «եւրո-

պական կեանքը, յառաջադիմութիւնը ճակատի անխոնջ քրտինքով, բազմակերպ արեան զոհերով, հարիւրաւոր տաքինների մէջ հազիւ հազ կազմուած է, իսկ ինքը դեռ երէկ է սկսել նոր երեխայի պէս քերական կարգալ: Ընտանիքի նշանակութիւնը շատ բարձր է հեղինակի աչքում. նա համոզուած է, որ «եթէ ժողովուրդը կը լուսաւորի, իր լոյսն ընտանեկան ճրագէն է. եթէ կը միանայ, իր ոգին ու կապն ընտանիքն է. եթէ իւր զաւակները բարեկիրթ քաղաքացի պատրաստել կուզէ, առաջին համալսարան ընտանիքն է. եթէ երկրէս յետոյ երկինքն ևս ժառանգել կուզէ, պահելով իւր հայրենի կրօն, հաւատ և եկեղեցին՝ այդ սուրբ աւանդները պահելու խորան ընտանիքն է, զի այդ զանձը, աւետարանի անգիւտ մարգարիտը, աշխարհիս շահափառութեան հրապարակին մէջ, կառավարութեանց դահլիճներու մէջ, զիտութեանց ճեմարաններու մէջ անկորուստ չի պահուիր, այլ միայն դրա հաւատարիմ՝ աւանդապահն ընտանիքն է»:

Երբ այդքան մեծ ու կենսական է ընտանիքի նշանակութիւնը, որքան ուրեմն զգուշաւորութեամբ պէտք է վարուել նրա պակասութիւնները հրապարակ հանելիս: Ժողովրդագէտը հեղինակը ոչ այնքան պակասութիւններն է հարուածում, որքան Ս. Գրքի օրինակներէ կազմում է երջանիկ, գաղտնիարական ընտանիքի մի պատկեր, նման Դրախտաբնակ Յախամարդոյ և նախնի նահապետների ընտանիքներին, և դնում իրբեւ կատարեալ ընտանիքի տիպար հայ հասարակութեան առաջ. այս է ահա «Դրախտի ընտանիքը:— «Այսպիսի ընտանիքի մէջ կը տիրէ փոխադարձ սէր ու հաւատարմութիւն, ծնողների քնքոյշ հոգատարութիւն զաւակաց վրայ, զաւակների բարեկիրթ վարք ու բարք, ընտանեկան սէր ու խաղաղութիւն»:

Ընտանեկան կեանքի նպատակը որդիների դաստիարակութիւնն է, սերունդը կրթելու նուիրական գործը. զաւակների դաստիարակութեան ձեռնարկն էլ խնամոտ ձեռքերով պատրաստել և Հայոց հայրերի ձեռքն է տուել ժողովրդի ընդհանուր Հայրիկը. «Սիրաք և Սամուէլ» երկասիրութիւնը պարունակում է

մի շարք իմաստայից դասեր, որ տալիս է բարի հայր Սիրաքը իւր Սամուէլ որդուն: Սիրաք խրատում է իւր Սամուէլ որդուն աշխատութիւն սիրել՝ ոչ միայն նիւթական, այլ և բարոյական անունը ձեռք բերելու համար. յոյս չդնել ուրիշի աշխատութեան արդիւնքը վաշելելու վրայ, այլ ինքնաշխատութեամբ յառաջադիմել: Երա դասերը պարունակում են իմաստուն խորհրդածութիւններ ընկերական համերաշխ գործունեութեան, երջանիկ և ապերջանիկ կեանքի, մարդկային ընկերութեան անհաւասարութեան, օրէնքի և իշխանութեան անհրաժեշտութեան, ազգերի բարդաւաճման և նուազման պատճառների մասին: Այդ խորհրդածութեանց եղբակացութիւնն այն է, որ մեր աշխարհը հիւանդ ու թշուառ է. նա կարող է ազատուել իւր ցաւերից միմիայն աւետարանի քարոզած սիրոյ շնորհով:

Հայրիկի երկերի մէջ առանձին տեղ է բռնում «Ժամանակ և խորհուրդք իւր» գրքուածքը. 46 երեսից բաղկացած այս տետրակը մի ներքող է Տաճկաց ամբողջ կայսրութեան մէջ մոծուելիք սահմանադրական օրէնքի, որ ժամանակը առնելով արեւմտեան նոր աշխարհից, տալիս է արեւելեան զառամեալ աշխարհին, որ մի ժամանակ ինքն էր օրէնք և իրաւունք տալիս աշխարհին. քաղաքակրթութեան որրան էր հանդիսանում: Ժողովրդագէտը Հայրիկ մեծ յոյսեր ունի սահմանադրութեան վրայ, որ պէտք է անպայման հաւաստութիւն շնորհէ իրաւանց և պարտուց մէջ, օրինաց առաջ փառքի և պատուի մէջ, ուսման և յառաջադիմութեան մէջ: Մա հաւատում է, որ ժամանակը պէտք է բերէ գուշակեալ ոսկեդարը՝ «յորում գոռոզ առիւծն աշխատաւոր եղին հետ բնակի»: Սակայն նրա առողջապատ մտքի համար կասկածելի է, թէ արդեօք սահմանադրութիւնը արմատ պէտք է բռնէ՞ արեւելեան մութ աշխարհի մէջ, քանի որ մանում է այդ աշխարհը առանց կարապետների լուսոյ, դաստիարակութեան, դիտութեան: Մա կասկածում է նոյնպէս, թէ սահմանադրութիւնը կարողանայ երջանկացնել մարդու կեանքը, քանի որ հաւաստութեան և խաղաղութեան թաղաւորելուն խոչընդոտ են մարդու սրտի մէջ խոր արմատներ ձգած

բնական հպարտութիւնը՝ «գորս գիտութիւնը չի կարող մեռցնել առանց աւետարանի գերազանժ սիրոյն»։ Այս կարծիքն ունին սահմանադրական կառավարութեան վրայ եւրոպական մտքի ամենահեղինակաւոր ներկայացուցիչներէց շատերը։

Վեհափառ Հայրիկը իւր գրչի վերջին վատակը նուիրել է իւր սիրելի ժողովրդի առնաեսական կեանքի բարեօրոյն, առանց որի բոլոր բարոյագիտական և ազգային հայրենագիտական գրուածքներն ու քարոզները իրական արդիւնք չեն կարող ունենայ։ «Պապիկ և Թոռնիկ» գրուածքը պարունակում է փորձառական, անտեսագիտական խրատների մի ամբողջ շարք։

Հայրիկի բոլոր գրուածքների մէջ փայլում են Նրա տաղանդի զանազան յատկանիշները՝ մարդկային բնաւորութիւնները և բնկերական յարաբերութիւնները գիտելու զարմանալի շնորհք, առողջ, նախապաշարունակութիւն և աւանդական կաշկանդումնորից ազատ, ինքնուրոյն խելք, լայն աշխարհայեացք, հակումն փիլիսոփայական խորհրդածութիւնների, բազմակնիժիւ հանգամանքների մէջ ճշմարտան, արդարն ու օգտակարը որոշելու սրատես աչք, թշուառին ցաւակցելու զգայուն սիրտ և բանաստեղծական քանքար։ Իբրև բանաստեղծ Նա քնարերգու է, ախուր մեղեդիներ ու ողբեր է երգում Նրա քնարը, մեղեդիների ու ողբերի ձայն է լսում Նրա բոլոր գրուածքների մէջ՝ լինի պատմողական, նկարագրական, բարոյագիտական խորհրդածութիւն թէ կրօնական քարոյ։ Եւ այդ բոլորի իսկական ներշնչողը Նրա անսահման հաւատն է, որ և հաւատ է զարթեցնում ընթերցողների մէջ՝ գործել ի բարին, ոգևորուած այն զաւաթարով, որ ճշմարիտ գործը, եթէ մի մանանեխի հասի չափ անգամ լինի՝ կաճի և մեծ ծառ կդառնայ, շատ վաստակաւորների պատսպարելով իւր հովանու ներքոյ։

Մ. Ղ.

ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՄԱՍԻՆ.

Ա. Հին Հայոց տիպարն ու ծաշակն ըստ Խորենացու.

Յայտնի է, որ մարդաբանութեան համար մեծ կարեւորութիւն ունին բացի դանգի չափերից՝ մարդու կաշուի, աչքերի և մազերի գոյնը, մարդու հասակը և նոյն իսկ մազերի ձևն ու նրանց յատկութիւնը։ Այս վերջին նշանների համաձայն է կատարել Հէկկելը մարդկային ցեղերի բաժանումն իր հռչակաւոր գրքի մէջ,¹ այն ինչ, մի այլ յայտնի գիտնական, Վիրխովը, նոյնն ուզում է անել մարդկանց աչքերի և մազի գոյների համեմատ։

Այս տեսակէտով վերին աստիճանի հարցասիրական, թէև հատուկտոր, տեղեկութիւններ կան Խորենացու մէջ մեր պատմութեան մի քանի հերոսների մասին։ Այսպէս՝ Հայկի մասին ասւում է, որ կապոյտ աշուի, սաստիկ գոռզ մազերով (քաջադանգուր), յաղթանդամ և ըարեկազմ մի մարդ էր։

Հրաչեան պայծառ երես (սպիտակ) և հրափայլ աչքեր ունէր։ Տիգրանը շէկ էր, մազերի ծայրը գոռզ, կարմիր երեսով և մեղուամման աչքերով. նա ամբողջովին մի բարեկազմ և գեղեցիկ տղամարդ էր և նրա մասին մեզ հասած նկարագիրը սկսած «մազերի ծայրից «մինչև» գեղեցիկ ոտները—հասնում է լուսանկարչի կատարելութեան։—Վահագնը իւր հօր նման շէկ էր,² մազերը կրակի պէս վառվռուն, մօրուքը քոցազոյն, իսկ աշուին արևի նման (հրացայտ)։ Տուհաց մանկան մակդիրը, Վարդ-գէս, վարդազոյն մազ ունեցող, բռնել է նրա յատուկ անուան տեղը, որ տարօրինակ բան չէ վէպի կամ առասպելի մէջ։ Սա մեզ յիշեցնում է ներկայիս ժողովրդական սուրբը, Վարդնհեր, որի իսկական անունն անծանօթ է ինչպէս ինձ, այնպէս էլ ժողովրդին, քանի որ մակդիրը լիովին բռնել է յատուկ անուան տեղը, ինչպէս որ նոյնն էլ պատահել է Հրաչեայ անուան հետ։

¹ Haeckel. Natürliche Schöpfungsgechichte.

² «խաւսաշ».

Այս ամեն մակդիրներն ու ածականները, որ մի զարմանալի հետեւականութեամբ կրկնուում են մեր պատմութեան հնադոյն շրջանի հերոսների մասին, մոռացածին և խորենացու երեւակայութեան արդիւնք չենք կարող համարել, որքան էլ կասկածով նայենք նրա տուած տեղեկութիւններին:—Ոչ էլ մի պատահական զուգադիպութիւն կարող է լինել այս ամէնը: Ընդհակառակը մեծ խելք և հմտութիւն հարկաւոր չէ նկատելու համար, որ այդ հերոսների մէջ մի օրդանական կապ, մի բնական յաջորդականութիւն կայ, մի տիպային ամբողջութիւն, որի մէջ երեւան են գալիս մի որոշ և կազմակերպուած ցեղի տոհմական յատկանիշներն իբրեւ հաստատուն տիպ:—Ժառանգականութեան օրէնքն այստեղ պահուած է զարմանալի հետեւականութեամբ, և բնագէտի հայեացքով այդ տիպերն անհրաժեշտօրէն մի և նոյն ցեղի հարազատներն են:

Ջարմանալին ու տարօրինակն այն է, որ այդ հերոսներն իրանց արտաքինով յիշեցնում են Նիբելունգների դիւցազուններին, նրանց ոսկէփայլ ու գուռզ մազերը, կապոյտ աչուին, անձնեայ հասակը . . . Մի խօսքով, Հայկի, Տիգրանի, կամ Վահագնի տիպը գրեթէ նոյնանում է գերմանական Վոթանի ու նրա սերունդի հետ: Այնպէս որ, եթէ այս յատկանիշներով որոշել կամենանք մեր դիւցազունների մարդաբանական տիպը, անպայման նրանց պիտի համարենք մի հիւսիսային շէկ ու զանգրահեր ազգի սերունդ:

Շատ լաւ, կառարկէ մեզ ընթերցողը, եթէ ընդունենք անգամ, որ խորհրդանշան օգտուել է ազգային վէպից, որ Հայկի, Տիգրան ու Վահագն այդ վէպի հերոսներն են, դա մեզ իրաւունք չի տայ մարդաբանական հետեւութիւնների, քանի որ դրանք իրական անհատներ չեն, այլ երեւակայական հերոսներ, ու ժողովրդի բանաստեղծական աւելնի արդիւնք: Իսկ այդպիսի ցնորքից զիտական եզրակացութիւններ հանելը ներելի չէ ոչ մի լուրջ գիտնի: Այս դէպքում սակայն, անգնահատելի նշանակութիւն է ստանում խնդրի հոգեբանական կողմը և մեր եզրակացութիւնը ոչ միայն չի հերքուում, այլ ամրապնդում

է մի նոր և հիմնաւոր նեցուկով:

Եայտնի է, որ ամեն մի ժողովուրդ իդէալացնում, աստուածացանում է ինքն իրան, նրա հերոսներն ու դիւցազունները ժողովրդական ազգային յատկանիշների մարմնացում են դերադանց կատարելութեամբ: Ուստի, երբ մենք մի դիւցազնի կամ հերոսի նկարագիրն ենք կարդում այդ հերոսի վրայ անմիջապէս զիտում ենք ստեղծող ժողովրդի յատկանիշները:—Շվէդի հերոսները շէկ են, Դալանացուները թուխ, Նեգրինը-սեր՝ սա մի պարզ հոգեբանական օրէնք է:

Այս երեւոյթն այնքան խոր և արմատական է, որ ամեն մի ժողովուրդ վերստեղծում և իրան է նմանեցնում նոյն իսկ այնպիսի անձնաւորութիւնների, որոնք ոչ մի ցեղական առնչութիւն չունեն նրա հետ, ուստի ու գերմանացին Քրիստոսին և նրա աշակերտներին շէկ են երեւակայում, և այդպէս էլ նրկարում են, հակառակ պատմական իրողութեան. իսկ յոյնն ու իսպանացին նոյնը նկարում են թուխ՝ ոչ թէ պատմական հաշիւներով, այլ որովհետեւ իրանք էլ թուխ են: Կարծի մի ազգի գաղափարը, մարդկային գեղեցկութեան իդէալականի ինչպէս և տգեղի մասին, փոփոխական է տեղի, կլիմայի, միջավայրի և ժողովրդի ցեղական յատկանիշների համաձայն: Ուստի, երբ մի ազգ իւր հերոսներին հետեւօրէն տալիս է որոշ Ֆիզիքական կամ բարոյական յատկութիւններ, դա իր սեփական հոգու կամ մարմնի յատկութիւններն են, որ բանաստեղծօրէն արտացոլում են նրա հերոսների մէջ: Այնպէս որ շէկը, գուռը, խաժակը, ոչ թէ Հայկի, Տիգրան ու Վահագն են, որոնք գուցէ երբեք գոյութիւն էլ չեն ունեցել, այլ նրանց ստեղծող ժողովուրդը, որ իւր ունեցածն ու իր սիրածը խտացրել, բերեղացրել և ամփոփել է իր հերոսների մէջ, անմահացնելով հենց ինքն իրան:...

Եթէ այս ամէնի վրայ նայենք արուեստի ու ճաշակի կողմից, դա մեր առաջ բաց է անում դարձեալ մի հիւսիսային սիրտ և հիւսիսային երեւակայութիւն իր բնորոշ գծերով, քանի որ ոսկէփայլ ու զանգուր մազեր, կապոյտ կամ մեղուանման աչուի, միայն հիւ-

սիսի զաւակն է երեւակայում: Այնպէս որ, Ֆիզիքական այս յատկանիշների մէջ անմահացած են ոչ միայն ստեղծող ժողովրդի տիպարն ու կազմուածքը, այլ և նրա ճաշակն ու իդէալը գեղեցկի մասին, որ մի հիւսիսային ազգի իդէալ է:

Այս ամէնը կարող էր գուցէ շատերին կասկածելի ու ձգձգուած երեւար, քանի որ մենք հարաւի զաւակ ենք և հարաւային տիպ ու ճաշակ ունինք այսօր, կարելի էր մինչև անգամ կարծել, որ դա մի կեղծիք է, որ դա մի հայի ստեղծագործութիւն չէ, եթէ դրա համար այլ բոլորովին կողմնակի վկայութիւն չունենայինք:

Գանգուր կամ ալիքաւոր մազերն, ինչպէս երեւում է, այնքան սովորական ու սիրելի են եղել հին հայերի մէջ և իրանց դրոշմն այնքան խոր է եղել նրանց մտապատկերների վրայ, որ դա արձանացել է մեր լեզուի մէջ և հասել է մինչև մեր օրերը և մենք դեռ այսօր էլ, ծերունի ասելու փոխանակ, գործ ենք ածում ալեւոր, որի իսկական իմաստն է ալէձե (գանգուր) մազ ունեցող: Որ սա մի բռնագրօս կարկատան չէ, վկայ խորհրդային, որ նոյն բառն իր բուն և նախնական իմաստին համեմատ տալիս է Տիգրանի մազերին՝ «աղէքեկ (ալէքեկ) ծայրիւ հերաց» — մազերի ծայրը ալիքի նման բեկուն: Այդ վկայութիւնն էլ աւելի ծանրակշիռ է նրանով, որ նրա մէջ պահուած է այդ բառի հնագոյն ձէն իբրև հնագոյն ժամանակի արդիւնք:

Այսքանը դեռ բաւական չէ, մազերի ալիք յատկութիւնն այնքան սիրելի և զուրեկան է եղել հայերին, որ մեզանից շատերը, դեռ այսօր էլ, գեղեցիկ կամ սիրուն ասելու փոխանակ գործ են ածում աղէւոր (ալեւոր) «աղւոր»: Ինչ որ ալիքաւոր կամ ալէձե էր, նա ուրիմն և գեղեցիկ էր:

Սա մի այնպիսի վկայութիւն է, այնքան ակներև ու անկախ, որ ոչ մի կասկած չի թողնում, թէ այս լեզուն խօսողն անպայման այնպիսի տիպեր ու հերոսներ պիտի ունենար, ինչպէս մեզ հաղորդում է խորհրդային և այն, ինչ որ այս ժողովուրդը, սիրելի ու պահել է լեզուի մէջ, նոյնն էլ նա երգել ու գովել և իւր վէպերում:

Մօտիւնների նոյնութիւնն ու ներդաշնակութիւնը մեր լեզուի և վիպական անձերի մէջ մի բացատրութիւն կարող է վերջինի, որ դրանք երկուսն էլ մի և նոյն հոգու, մի և նոյն երեւակայութեան ծնունդ են¹, ուստի և խորհրդացու նկարագրածը վեր է ամէն կասկածից, և Գարագաշեանը, որ չէ կամեցել քար քարի վրայ թողնել խորհրդացու մէջ, ստիպուած է եղել խոստովանելու, որ Տիգրանի նկարագիրն անհասկանալի կլինի, եթէ մենք չընդունենք, որ դա մի ժամանակակից է գրել:—Մեզ համար դա զուրկ է կարեւորութիւնից. ընդհանուրն այդտեղ աւելի մի նրբաճաշակ և երեւակայող ժողովրդի Ֆանտազիան է երեւում, քան մի ժամանակակից պատմագրի գիտողութիւնը:—մի հոմերական Ֆանտազիա, որ չի բաւականանում նկարագրելու Տիգրանի մագները, երեսը, աշուին, հասակը, թիկունքը, քարձերը, այլ և

¹ Այս ամենը քաց է տեսնում մեր առաջ մի գուրգուրակ է և իդէալ մագերի գոյնի մանաւանդ ձեռք մասին. ազգային ոգու մի հիւն է և մասնական շրջան, երբ սոսալին պարզ նմանութիւնը քիւրեղանում է բանաստեղծական մեթոդների մէջ, ինչպիսին է Վարդգես, Հրաչեայ, Յոշակ եւ այլն . . . եւ կամ մանկական պարզութեամբ նոյնացնում է աղիք, աղիք եւ ալեւոր, դրանից ապա վերացական գաղափարներ համեմատ գեղեցկի ու շաւի մասին:

Այդ հնարքան յայտնի ապացոյց են քացի յիշատակների Վանագն ու Տիգրան տեղանուններ: Առաջինը բոլորովին չի յիշում Քրիստոսեանից յետոյ, որովհետեւ վաղուց արդէն տեղի էր տուել ժողովրդական ու քերեւ Վանան ձեռք առաջ. իսկ երկրորդն, որ վերջին անգամ պատահում է միայն Ա. դարում Քրիստոսից յետոյ, այնուհետեւ նոյնպէս տեղի է տալիս գործածական Տիգրան ձեռք առաջ, եւ ըստ երեւոյթի միայն վիպական հաստատումներն էին, որ իրանց չափական կազմութեան շնորհիւ անսրտապահպանել էին այդ տեղանունները:—Հասկանալի է, որ մեզ պիտի էր բնութագրում. Հիւրքմանի կարծիքը, թէ «Statt Tigran, man bei so einem alten Namen Tigran erwarten sollte, wenn der Name in lebendigem Gebrauche geblieben wäre», ինչպէս որ տեղանունների է եւ նրա երկարորութիւնը Տիգրան, Տիգրան տեղանունների մասին, որ թէ հայերեն տեղանուններից է ուղում ծագած տեղանուն էր պարսկերենից է հանում, առանց իր սովորական ապացոյցները բերելու (Arm. Gramm. I. Theil): Հայտնաւոր հայագիտը մոռացած է երեւում, որ մեր լեզում Գրիգորը դառնում է Գրիգոր-Գրիգան, չիսեւ-ը-չիսեւ, չիսեւ, ուստի եւ Տիգրան-ի մէջ աւելի հաւանականութիւն կար գծանք քաղաճայնի, քան ի. քերեւ ձայնաւորի կորստեան:

կարևոր է համարում յիշել նաև նրա «գեղեցիկ ոտները»։ այնուհետև անցնում է նրա ներքին յատկութիւններին. կերակուրների և ըմպելիքի մէջ պարկեշտ, ուրախութիւնների մէջ օրինաւոր, «որի մասին մեր նախնիք ըամբիռով երգում եւ պատմում էին» որ մարմնական ցանկութիւնների մէջ չափաւոր էր սա և մեծիմաստ ու պերճաբան այն ամէնի մէջ, ինչ որ մարդկութեանը պիտանի էր . . . և ինչ կայ ինձ համար աւելի սիրելի բան, քան թէ շարունակել այս գրքի մէջ, ստում է յորենացին, այն զովեստներն ու պատմութիւնները, որ կային սրա (Տիգրանի) մասին . . . արդարադատ ու հաւասարասէր, կշիռ ունենալով ամեն բանի մէջ, . . . որ ոչ լաւագունին էր նախանձում ոչ էլ նուաստին արհամարհում, այլ ամէնքի վրայ հաւասարապէս տարածում էր իր խնամքի զգեստը . . .

Իբրև մի անհատ Տիգրանը շատ չնչին ու փոքր կերևար իմ աչքին. այս հիանալի նկարագիրն անպայման վիպական է և Տիգրանը մի ամբողջ տիպ է, որի մէջ բիւրեղացել են հայ ժողովրդի իղձերն ու ցանկութիւնները, ճաշակն ու արուեստը. սա մի իդէալ է՝ սիրեցեալ իշխանի մասին, որ անհուսապէս գեղեցիկ է մարմնով, «չափաւոր և օրինաւոր» իր վայելքների մէջ և մի անզուգական իշխող, ամենքին հաւասար աչքով նայող, ամենքին խնամող, հայրենիքի փառքը բարձրացնող, թշնամիների աչքը հանող . . .

Եւ որենային իր հակայական տաղանդով ըմբռնել ու տեսել է այն, ինչ որ մեզանից շատերն հիմա դժուարութեամբ են տեսնում, և նա պարզ ու բացորոշ ստում է, որ Տիգրանի նկարագիրը վեր է առել. «բամբիռի նուագածութեամբ երգող ժողովրդի գլխին» ու պատմութիւններից։ Մի քանի դար շարունակ երգուած ու պատմուած զովեստներն հարկաւ մինչև յորենացու ժամանակը չէին կարող նախնական ճշտութիւնն ունենալ. բայց որ ընդհակառակը նրանք վիպական զրոշմ պիտի ստանային, որ ժողովուրդը իւր մարմինն ու հոգին, իւր իղձերն ու ճաշակը պիտի դնէր այդ զովեստների մէջ, այդ անտարակուսելի է։ Եւ իրաւ Տիգրանի մէջ մենք անմահացած ենք տեսնում մի զարմու-

նալի լրութեամբ հայ մարդու հայեացքը ընտիր ու գեղեցիկ իշխանի և կարգին ու օրինաւոր մարդու մասին։ Դա մի հոմերական տիպար է։

Եթէ անհերքելի փաստերով ապացուցուի անգամ, որ այդ հերոսները վիպա-ժողովրդական չեն, այլ հնարովի, արդիւնք մի յորենացու կամ Մարաբասի երևակայութեան, խնդիրը դարձեալ չի կորցնում իր արժէքը. որովհետև, ինչ վերաբերում է Ֆիլիքական յատկանիշներին, դա էլի մնում է մի հիւսիսային մարդու ստեղծագործութիւն, մի գործ, որ լիովին կրում է հիւսիսային զրոշմ։ Մի ասորի Մարաբաս՝ ուրեմն հարաւի և սեմիտի զաւակ, այդպիսի երևակայութիւն չէր կարող ունենալ, դա մի հոգեբանական անկարելութիւն է։ Ով էլ լինի այդ կեղծող տաղանդն, ակներև է, որ նա մի շիւկահեր եւ կապոյտ աչուի ժողովրդի զաւակ է, որովհետև սա նոյնպէս մի հոգեբանական օրէնք է. ամեն մի տաղանդի ճաշակն ու իդէալը հիմնագծերով նոյնն է, ինչ որ իր ազգինը. քանի որ մինը միւսի ցոլապատկերն է։ Ուստի՝ եթէ այս բաներն հնարողը մի հայ լինի, օրինակ մի յորենացի, դա այնու ամենայնիւ կմնայ մի անգնահատելի դոկումենտ ժամանակակից հայ տիպարի ու ճաշակի . . .

Այսպէս թէ այնպէս վերոյիշեալ հիւսուները կարող են լինել կամ պատմական անձեր կամ ժողովրդի ստեղծած դիւցազուններ և կամ մի ուրիշ անձի երևակայութեան ծնունդ ու կեղծիք. ամէնից հաւանականն այն է, որ զրանք պատմավիպական հերոսներ են։ Սակայն այս երեք դէպքումն էլ, հոգեբանօրէն անկասկածելի և ճիշտ կէտն այն է, որ զրանք հիւսիսային տիպարներ են, ուրեմն մի հիւսիսային ազգի պատկանեալ։

Բայց այն ժամանակ մեր վէպը ողբալի կերպով հակասում է ինքն իրան, քանի որ նրա հերոսները, հակառակ իրանց Ֆիլիքական կազմուածքին, դուրս են բերուած հարաւից։

Միւր վէպի մէջ նշոյլն անգամ չկայ, թէ հայերը հիւսիսից լինին եկած, կամ մի հիւսիսային ծագումն ունենային, այն ինչ, յոր-

բննացին պարզ ասում է, որ Հայկը Բաբելոնցի էր և Բելին ընկերակից: Այս, ինչպէս և յետոյ ցոյց կտանք ուրիշները՝ ապացոյց են, որ մեր վէպը եղծուած ու ղիտաւորեալ փոփոխութիւնների է ենթարկուած: Ո՞րն է հիմայ կեղծն այս երկուսից, կամ Հայկի տիպը և կամ նրա բաբելոնցի լինելը:— Տիպը կեղծելու ոչ կարիք կար ոչ հաշիւ: Բայց նոյն անձը Բաբելոնից հանելու, սեմիտացնելու, մեր վէպի հերոսն Աստուածաշունչի պատմածին հետ կապելու, ոչ միայն կարիք այլ և անհրաժեշտ պահանջ կար, քրիստոնեայ հայերի զգացումները շոյելու, նրանց ծագումը Ս. զրքի հեղինակաւոր վկայութեամբ հաստատելու և ազգային հին ու կասկածելի աւանդութիւնը սրբազործելու համար:

Ահա թէ որն է կեղծիքը. տիպերն հին են և անարատ, միայն նրանց զործողութեան ու ծագման հանգամանքներն են եղծած ի հաճոյս կրօնական մօտիւնների, և արդիւնքն այն է եղել, որ մի զուտարիւն գերմանական տիպ դուրս է եկել սեմիտի դերում, առանց սակայն այս վերջինի ֆիզիքական յատկանիշները գէթ կեղծումներով իր վրայ առնելու... Եղծելով Հայկի մասին եղած աւանդութիւնը, կարիք կար նա և կեղծելու նրա սերնդեան ծագումը. Բագրատունիք Հայկի սերունդ էին համարուում (Խոր. Ա. ԻԲ.). Խորենացին կարեւոր է համարում հերքել այդ աւանդութիւնը՝ «յիմար և անոճ» անուանելով եղածը, որովհետեւ ինքը մտադիր էր նոյնը յետոյ «ոճով» պատմելու... ո՞՞ր ստեղծուած էր Ս. զրքի պատմածները խնկարկելու և ազգայինը սեմիտացնելու ցանկութեամբ...: Բագրատունիների հետ մեր մեծ իշխանական առհմերից որին չի գուրգուրել սեմիտանալու տենչանքը, Ամատունիներին յիշենք արդեօք, թէ Արծրունիներին:

Մենակ հայ վէպը եղծողն ու հայ իշխանները չեն որ աշխատում են սեմիտանալ: Այդ ամէնը կատարուած է գիտակցական հա-

¹ Վրացի, ինչպէս երեւում է, այնքան ճշտու ևն գնացել այդ ասպարիզում, որ Բագրատունիներին հանել ևն ցանկացել ուղղակի Դարիս սերնդից...

շիւներով: Տարօրինակն այն է, որ մենք ինքներս, ներկայում, առանց այդպիսի նպատակների ու դրդումների սեմիտացնում ենք մեր հերոսներին, հակառակ մեզ հասած պատմական աեղեկութիւններին. «խարտեաշ և զանգրահեր» Հայկը, մեր տներում սովորական դարձած պատկերների մէջ, երևան է գալիս որպէս մի սեմիտ, այդ ցեղին յատուկ հազգին քթով... Եթէ Խորենացին յարուլթիւն առնէր, անտարակոյս պիտի զարմանար, Հայկի տեղ մի Արբահամի թոռ տեսնելով: Այդ դեռ բաւական չէ. մենք եղծել ու սեմիտացրել ենք ոչ միայն Հայկի նման տուտսպիլական, այլ և բուն պատմական անհայտներ, հակառակ մեզ հասած ստոյգ ցեղաբանութեան: Աւարայրի հերոսը, յայտնի է, որ մօր կողմից պարթև էր, իսկ հօր կողմից, եթէ հաւատանք Խորենացուն, չինացի, — ուրեմն մի մօնգօլ արիական խառնուրդ. բայց և այնպէս, նրա պատկերն էլ, այսօր նկարուած է սեմիտի քթով: — Մենք այսօր այդ ասպարիզում այնքան հեռու ենք գնացել, որ սեմիտ կերպարանքի այդ բնորոշ տարրը ճանաչում ենք «Հայկական քիթ» անունով, այն ինչ մենք արիական ժողովուրդ ենք համարում:

Ինչպէս ամեն բան, հարկաւ, սա էլ ունի իր խորին պատճառները, որոնք ծնունդ են մարդա հոգեբանական հիմունքների... Առաջիկայում պիտի ջանանք, մեր ուժերը ներածին չափ, բացատրել այս ամէնը...

Գր. Վանցեան

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՂԱՐԱՅԱՂԻ ԲԱՐՔԱՌԻ

(Շարունակութիւն) *

Ո Լ Օ

Ե և Կ ձայներուն նման՝ գլաբուրի ու օ հնչիւններն ալ ենթակայ եղած լինելով գրեթէ

* Տես Աւարտ 1900 թ. համար Բ. եր 13:

նոյն փոփոխութիւններուն, երկուքը կը միացնենք այստեղ՝ դասաւորելով մեր քննութիւնը ճիշտ այն ձևով, ինչպէս եւ է:

Ա. ու և օ շեշտի տեսակէտով.

1. Գրաբարի միալանի բառերուն մէջ ու և օ ձայներուն շեշտն անփոփոխ մնացած, մինչև իսկ երբ նոյն բառը Ղարաբաղի բարբառին մէջ բազմալանի է վերածուած: Օր. փօցի՝ փոցի. տօնի՝ տոնի (աղաւնի). վրէժ՝ սրտ. վրէժնը կամ վրէժնը՝ սրտն. հնա՛յն՝ ու՛ր. խեղ՝ խող. մօտ՝ մօտ. ճիւղ՝ օձ. օճի՛ յօնք:

2. Բազմալանի բառերու մէջ շեշտեալ ու և օ վերածուած անշեշտի: Օր. բխլիկ՝ Թաղաւոր. փշկոտ՝ քաջք—ոտ (գիւհաւոր). ուշուց՝ յիշոց. անդամը՝ աղօն. հանկիտ՝ ամաչկոտ. անդրի՝ աղօթք:

3. Վերջալանի շեշտը տեղափոխուած վերջնութիւն ու և օ ձայներուն վրայ: Օր. մօխար՝ մոխր. մօրթ՝ մօթի. անօթի. հեծի՛ հոգի. ածողի՛ յաջողի. տօնա՛ն տորոն. կիսկմը կամ կիսկմը՝ կտակմն. լոթի՛ աղօթել. կերթնուլ՝ գորանուլ:

4. Գրաբարի վերջնութիւն վանիէն առաջ դանդաղ բոլոր ու և օ ձայներն լրբ անշեշտ՝ ը-ի վերածուած: Օրինակներն են. կծկիտ՝ կոծկուր. բռնուց՝ օրորոց. սրվրէ՛ն՝ սովորել. յիւշիկի՛ չորեքշաբաթի. բրիւլի՛ սրբալոր. խաւա՛ծ խորոված. խաւի՛ խորովել. շնորհաւոր՝ շնորհաւոր. տօնոյ՛ն գողգողալ. յիւնալ՝ լողանալ. բո՛ստ ռոտալ. լոթի՛ն ողորմել. լոթի՛ն ողորմել. հրկծօր՛ն սլորել. խօսքովանալ՝ խոստովանուել:

5. Փոխանակ յարաշեշտի բառերը մնացած շեշտուր, բայց դարձեալ անշեշտ ու և օ ընկած: Օր. փռուծո՛ղ փորսող. մո՛թ մօրուք. ուրիշ՝ օրինակ չկայ:

6. Հոլովման և անանգման ժամանակ շեշտէ առաջ դանդաղ օ ձայնը հակառակ շեշտադրութեան ընդհանուր օրէնքներուն, հակառակ նոյն իսկ վերելի 4-րդ պայմանին, կը վերածուի ու-ի, փոխանակ ջնջուելու. այսպէս կօրե՛ղ կորե՛ղ. սեռ. կուրե՛ղ. հօրե՛ն, հուրե՛ն՝ ուրազ:

7. Բոլորովին ջնջուած անշեշտ ու և օ ձայներու մասին օրինակ չկայ. միայն «պողոյստ» և «կոտորել» բառերուն միջին ու ձայնն ընկած է բոլորովին. որով բառերն ստացած են անկանոն պօղպօս, կօրե՛ղ՝ ձեւերը, փիւ.* պօղպօս, կօրե՛ղ՝ ձեւերուն:—Գործի բարբառն ունի սակայն ընդհանուր «առաւօտուն» ձեւ՝ որ այստեղ կը պատկանի. նոյն բառը բուն Ղարաբաղի բարբառին մէջ աւելի ձեւափոխուելով ստացած է ընդհանուր անանգման ձեւը:

8. Բացառութիւններ՝ որոնց մէջ անշեշտ ո կամ օ ընկած չեն: Օր. խօրոքորք՝ հմ. խօսք-

ովանկալ՝ խոստովանուել. շնորհաւոր (կայ նաեւ ուղիղ ձևը շնորհաւոր)՝ շնորհաւոր. կյուղանալ՝ գողա նալ. պիւրիտե՛ն՝ բոլորել:

Բ. ու և օ բառի մէջ.

Ու և օ բառի մէջ կը կրեն հետեւեալ ձայնափոխութիւնները.

1. Առհասարակ կը վերածուին օ ձայնին. խիստ բազմաթիւ օրինակներուն մէջէն յիշենք միայն մի քանի հատը. մօխար՝ մոխր. տօնա՛ն տորոն. մօթ՝ մօթի. մօտ՝ մօտ. պօնա՛ն պորոն. փօխե՛ն՝ փոխել. հանօթ՝ ամօթ և լին և լին:

Այս օ ձայնը հետզհետէ աւելի գոցուելով եւ ու շրջաններէն կ'անցնի և կը բարձրանայ մինչև իւր առօրինակը. ուր իր երանգը փոխելով՝ ետ կը դառնայ և հետզհետէ բացուելով իւր լի և մինչև ա ձեւին կը հասնի: Այս փոփոխութիւնները տեղի կ'ունենան հետեւեալ պայմաններուն մէջ.

2. — եւ. Այս փոփոխութիւնը տեղի կ'ունենայ գոց վանկերու մէջ և միայն ու, ու, ու իւ ձայներէն առաջ. այսպէս են հետեւեալ օրինակները. շիկօ՛ր շիւր, սալոր. պրօկօ՛ն պլոր (շրջեալ փիւ. պրօկօր). շիկօ՛ր շիւր. ծիկօ՛ր ծիւր. խիկօ՛ր խիւր. խիկօ՛ր խիւր. խիկօ՛ր խիւր (Գործի բարբառով կ'ըսուի խիւր). շիկօ՛ր խիւր. շիկօ՛ր խիւր (նմանապէս Գործի և Թաղաւոր գիւղի բարբառով կ'ըսուի շիւր). բայց Գործի բարբառով պիւրիկօ՛ր բոլոր (բոլորակ, կոլոր), որ բուն Ղարաբաղի բարբառին մէջ պիւրիկօ՛ր ձեւն ունի, ձայնաւորներու համաբանութեամբ. — հիւրիկօ՛ր ոլորն (Գործի բարբառով. իսկ բուն Ղարաբաղի մէջ հիւրիկօ՛ր). — կիկօ՛ր (կ'ըսուի նաեւ կիկօ՛ր)՝ գող. տօն (բուն Ղարաբաղի մէջ և Գործի. իսկ Թաղաւոր գիւղի բարբառով տօն)՝ գող. տօնէ տօն. տօն. գողգողալ. — գիկօ՛ր աղօթ. կիկօ՛ր (Գործի և Թաղաւոր գիւղի մէջ կիկօ՛ր)՝ գիկօ՛ր լորամարգի (գրաբարի դիւր՝ աղաւնի բառէն):

Վերի կանոնին հակառակ բաց վանկի մէջ կը դանդաղ անօրե՛ն ջնջի. հրիկօ՛ր սլորել. կծկօ՛ր կոծկուր. իսկ գ, գ ձայներուն առջև կը դանդաղ հիկօ՛ր հոգի, կիկօ՛ր գող, գիկօ՛ր և խիկօ՛ր խող ձեւերը. Սակայն ասոնք ալ այնքան գործածական և ընդհանուր ձեւեր չեն. անօրե՛ն ձեւն ունի Թաղաւոր գիւղի բարբառը. բուն Ղարաբաղի բարբառը կը գործածէ անօրե՛ն, իսկ Գործի ունի անօրե՛ն. — կծկօ՛ր բուն Ղարաբաղի ձեւն է թէև, սակայն ասոր հետ գործածական է նաեւ կծկօ՛ր. Թաղաւոր գիւղը կը գործածէ կծկօ՛ր, իսկ Գործի բարբառը վերածած է ձայն կծկօ՛ր ձեւին: Գալով հիկօ՛ր, կիկօ՛ր և խիկօ՛ր բառերուն, ասոնցմէ առաջինը Թաղաւոր գիւղի բարբառին յատուկ ձեւն է, որուն տեղ բուն Ղարաբաղի ունի հիկօ՛ր, իսկ Գործի՝ հիկօ՛ր. — երկրորդը յատուկ է Գործի, իսկ

ՎԵՐՋԻՆԸ ԳՈՐԻՍԻ ԲԱՐՔԱՈՒԼԻՆ ՄԷՋ ՈՒՆԻ ԽՈԳ ՃԼԸ:

3.—ու. այս ձայնաշրջութեան համար առանձին կանոն մը կարելի չեղաւ դնել. եղած օրէնակաները հետեւեալներն են. նղումնը կամ նղուն՝ աղօն. հմնութ. ամօթ. նխում. ախոռ. հիկիւր կամ հիկիօր՝ ալեւոր. նղորք կամ նղօրք՝ հմ. հնղունղ՝ խաղող. պնծութ կամ պծօծ՝ շերամի բժոժ. կյնւնաշ կամ կիւնոշ՝ գոմէշ. կյուն կամ կիւն՝ գոմ. կյունանաշ՝ գողանալ. քնւում (շրջեալ * քունւոր) կամ քոնըր՝ թոնիք. հունց՝ ոնց. շնկոս՝ լախոտ. շնուհնկիւր՝ շնորհաւոր. մում՝ մոմ. կնրկուս՝ կորկոտ. կնսեւնը կամ կիսեւնը՝ կոտեմն. կծնիւր ալեւի կծոխուր. ծուպ կամ ծօպ՝ ծուպ. ծում՝ ծոմ. խկումնի՝ խկօք. տնւում կամ տնօն՝ տորոն. ուշունց կամ խշիւնց՝ յեշոց. կնւում կամ կնւօս՝ հմ. խուփ կամ խօփ՝ խոփ. նւում կամ նւօն՝ ննկ՝ որոճալ. մրեւում. միււն. այսպէս նաև—ոց,—ոս մասնիկները. ինչպէս յիշուօ՝ աղտոտ. հմնկիւր՝ ամաչկոտ. փնշկուօ՝ լուսնոտ (քաջքոտ, քաջք կամ քաջեր ունեցող). խնւում կամ խնւօց՝ խաբտոց. քոնւում կամ քոնւում, քոնկ՝ օրօրոց. մնննկիւր՝ մատանոց, մատնոց ալն:

4.—Իւ. այս ծայնախորհուրթիւնն ալ առանձին օրէնքի մը ենթակայ չ'իծուիւր. եղած սակաւութիւ օրինակներն են. կիւզ՝ գող, մէկ՝ հիւսիս՝ հոգի. պիշիւր՝ բռնոր, բռնորակի, կտոր. կիւմ՝ գոմ և իշշիւնց՝ յեշոց; Դիսեւիւ կէտն այն է որ ասոնք բռնորն ալ բացի առաջինէն ունին նաև ուռով կտմ եռով ձկներն ալ, ինչպէս որ վերը իրենց կարգին տեսանք:

5. — Ի. այս ձևն օտարացած էն միայն երկու բառ, այն է. կիճեմը՝ կոտեմն (որ Թաղոտ գիւղէ բարբառով է՝ բսուի կոճեմը, իսկ Գորիսի մէջ՝ կոճեմը) և կիմոշ (Գորիսի բարբառով. բուն Ղաւրաբաղ և Թաղոտ գիւղ կ'ընտանայ):

6.—րէ. այս ձայնաշրջութիւնը տեղի կ'ու-
նենայ ամէն անգամ որ ո յաջորդէ վ ձայնին,
ինչ որ ալ ըլլայ այս վ-ին ծագումը. այսպէս
հայերէն «կեղծաւոր, թագաւոր, շնորհաւոր» սո-
վորել, թէ որ» բառերը բուն Ղարաբաղի բարբա-
ռին մէջ վերածուած են կեղծավոր, քփավոր, շըր-
հավոր, արվորիլ, քսվոր ձևերուն:

Մի քանի բառերու մէջ յաջորդական *ո ու նեցող նախատառ* և ձայնը ղերածուած է Վ-ի և ասոր իբր հետեանք յաջորդ *ո* ձայնն ալ դարձած եղած է ը. այս բառերն են վրէժ՝ հոտ. վրէժ՝ հոր, ջրհոր. վրէժ՝ հող:

Այս օրէնքին հպատակ են և իբր օրէնակի կը ծառայեն նաև նախատառ ուռնեցող բառերը, որոնց մասին յաջորդ բաժնին մէջ պիտի խօսուի ընդարձակօրէն:

Բացառութիւն է միայն հիշար՝ ալևոր.
 փխ.* հիշար՝ կանոնաւոր ձեւին:

7. — Է. այս պարագան ալ առանձին օրենքի մը չ'ենթարկուիլը. եղած օրենակները հետևեալներն են. խնկքրէ (Գորիս խնկքի)՝ խնոցի. զեմբուլ (Գորիս զեմբուլ)՝ զոքանջ. կէրբնուկ (Գորիս և Թաղոտ կյօնքնուկ)՝ գորտ կամ գորտնուկ. պիխլ՝ բողկ. Տէպկոյ կամ Գորիսի բարբառով պիպիլ՝ բուկտան, բոպիկ. Ռիյոկոնը (Գորիս Ռիյոկոնը)՝ ուռն. նմանապէս Գորիսի բարբառով բօրեք (բուն Ղարաբաղ բօրուոյ, Թաղոտ բոնուոյ)՝ օրօրոց:

8. — ւ. ասոր Վրայ պիտի խօսուի ով երկ-
բարբառին բաժնին մէջ:

Գ. ՈՒՅ ըստին սկիզբը.

Ա. — Ո-ի փոփոխութիւնները:

1. Վերը երկու տեղ (էջ) առեթ եղաւ խօսելու նախատառ ու-ի կրած ձևաւորելութեան վրայ Ղարաբաղի բարբառին մէջ. ասոնցմէ առաջինին մէջ այն եզրակացուածութեան հասանք թէ Ղարաբաղի բարբառին (ինչպէս և մեր այժմեան երկու գրական բարբառներուն ծնունդ տուող մայր բարբառին) սկզբնական ձևին մէջ նախատառ ու-ն ունեցած պիտի ըլլար ուս երկբարբառային արտասանութիւնը, որ նոյն իսկ բառին սկիզբը գտնուելուն պատճառաւ հետըզհետէ թանձրանալով ստացած է վօ ձևը (ինչպէս է այժմեան գրականներուն մէջ): Սակայն որովհետեւ բուն Ղարաբաղի բարբառը վ ձայնին յաջորդող օ կամ ո ձայնը չի-ի կը վերածէ, այսպէս և այս վօ ձևը աւելի յետոյ վերածուած է վրէ, որ է նախատառ ու-ի ձայնաշրջութիւնը բուն Ղարաբաղի բարբառին մէջ. օր. վրէս՝ որս. վրէիձար՝ ոչխար. վրէսկի՝ ոսկի. վրէցակ՝ որձակ (աքաղաղ). վրէսկիւ՝ ոսկոր. վրէսա՛ն՝ ոստայն (գորգէն հիւսելու փայտեայ կազմած). վրէննը (հնագոյն * վրէննը ձէն)՝ ոտն. վրէ՝ որ. վրէց՝ որձ, արու. վրէն՝ յետոյք: Ըստ այսմ այս բառերը անցած պիտի ըլլան ձայնաւորութեան հետեւեալ շրջաններէն. որս=նօրս=վօրս=վրէս ևն.

Թաղոտ գիւղի բարձրագոյն վրէժի տեղ ունի վր. այսպէս վիլիսաւր, վիլսկի, վիլսկո, վիլմը, վր, վիւսան, վրց, վրս, վիւցակ, Խաչ Գործիսի բարձրագոյն միջին (կամ գրականն) յօ ձեւը անփոփոխ կը շարունակէ պահել. այսպէս՝ վօսկո, վօմը, վօրս, վօսկի, վօսան ևլն:

2. Վերին ձևերուն մէջ ո միշտ շեշտեալ է, այսինքն կը գտնուի միավանկ կամ երկավանկ բառերու մէջ, բաղմամական բառերու նախադասական շեշտ ո ձայնը կը վերաժուի ը-ի. օր. լղոյի՜ղ՝ ողողել. լղո՛րմի՜ղ՝ ողորմել. ըր՛ծա՜յ՝ որոճալ. ըր՛ճա՜յ՝ որոսալ. իրլլի՛ծո՛րկ՝ ոլորել, ճմու՛թ կեւ (թուղթ կէւ), արիլլի՛քրկ՝ որբւայրի:

Այս պարագան երևան կը հանէ երկու ձայնաբանական օրէնքներու՝ յոյն է ձայնաւորներու:

անկման և շեշտի տեղափոխութեան ծագման համեմատական ժամանակը. այս օրէնքները հաստատուած պիտի լինին Ղարաբաղի բարբառին մէջ անշուշտ աւելի առաջ քան սկզբնատուութիւն վո-ի ձայնաշարքերը. որովհետեւ հակառակ պարագային, այսինքն երբ այս վերջին ձեւափոխութիւնը աւելի հին կամ մինչեւ իսկ ժամանակակից լինէր ձայնաւորներու անկման օրէնքին, այն ժամանակ վերի բառերը * վրդոյդէ, * վրդոմի, * վրճօտ ևլն ձեւերն ունեցած պիտի ըլլային այժմ:

3. «Ոլուռն» բառին ուն վերածուած է իս-ի, որու վրայ սկզբնաձայն ի շունչն ալ աւելնալով՝ բառս եղած է իֆրիօնը կամ իֆրիօնը:

4. Ոգնի բառին սկիզբը աւելցուած է կ ձայնը և դարձած է կոգնի. այս ձեւն ալ սակայն աւելի հին պիտի ըլլայ, քան վրէ-ի օրէնքը, առանց որու բառը պիտի ստանար—կրկնի ձեւը:

5. Ոջիլ բառը ըստ օրինի վրէլիլ ձեւն ստանալէ վերջ, ղեւն յաջորդ վանկի ի ձայնին ազդեցութեամբ ի-ի վերածելով եղած է վիլիլ. որով այդ բառին ձեւափոխութեանց շարքը կը ներկայանայ այսպէս ոջիլ—ուջիլ—վճիլ—վրէլիլ—վիլիլ. Գորիսի բարբառը կանգնած է երբորդ աստիճանին վրայ և ունի վճիլի:

6. Որոճալ—Ղրբ. úroā úmek ձեւին մէջ ո դարձած է ա. բայց այս փոփոխութիւնն ալ աւելի հին է, քան վո-ի օրէնքը, քանի որ հակառակ պարագային* վúroā úmek ձեւը պիտի ունենայինք:

Բ.—Օ-ի փոփոխութիւնները.

1. Շեշտեալ օ ձայնը սկիզբը կը մնայ օ. եղած բոլոր օրինակներն են. ókəp' օձ. օր' օր. órkəfj' օրէնք. órkəfj' օրհնել. ófəp' օգուտ. óðkə' կամ óðkə' օծել:

2. Անշեշտ օ ձայնը համեմատ ընդհանուր կանոնին կը վերածուի ղ-ի. ասոր համար ունինք միայն ղոճուց, ղոհուց, ղոճեց՝ օրօրոց օրինակը:

(հարաւանիւն)

Հրաշխայ Թ. Աճառեան

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Մ'ԷՋ

(ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Շարունակութիւն) *

Է.

Վ Ի Պ Ա Ս Ա Ն Ք.

«Վիպասանքի» մէջ մենք երկու կողմն ենք զտնում 1. պատմական, միացած կենցաղականի հետ, 2. բուն պոստպելական մաս: Այս երկու մասն իրար միացած, իսկապէս կցուած են: Ծախ տեսնենք առաջին մասը:

1.

Պատմական—կենցաղական.

Երուանդ:—Դնչպէս տեսանք, Արտաշէսի ու Սաթենիկի, Արգաւանի և Արտաւազդի մասին եղած առասպելներն են կրում նաեւ վիպասանք անունը:

Պատմագիրը Երուանդի մասին և ապա նորա և Արտաշէսի կռիւը (Բ. լէ—խը) պատմելուց յետոյ՝ յիշում է իւր աղբիւրը. «Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուղիւպ քուրմ՝ Հանւոյ, զբող մեհենեկան պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում եւ պարսից մատենքն վկայեն և Հայոց երգն վիպասանաց» (Բ. խը): Ուրեմն նա Երուանդի և Արտաշէսի պատմութիւնը մինչեւ յՈ. դուիսն առնում է գրաւոր աղբիւրից, որի ինչ և ինչ պիտի լինելը մեզ այստեղ չէ հետաքրքրում: Հայոց վիպասանք միայն իբրեւ վկայութիւն են կոչում այդ պատմութեան համար:

Ի նկատի ունենալով՝ որ պատմագիրը գրաւոր աղբիւրից է օգտւում, և այն հանգամանքը, որ նա առասպելից օգտուելիս իբր «Ճմարտելով» փոփոխում է առասպելը և իրենից ու իւր լեզուով մի նոր բան է պատ-

* Տե՛ս. Արարս 1900 համար. Գ. եր. 140:

1. Հեկտ. Ման. Бузакм. Врем. եր. 262:

մում, — դժուար է ասել թէ ինչ է եղել Երուանդի առասպելը իւր մանրամասնութիւններով: Երուանդի պատմութեան էական մասը վիպական պիտի լինի, միայն Մորենացու լեզուով պատմուած: Կամ ճիշտ ասած, վիպութեան կոչուած վիպասանքի բովանդակութիւնը, ըստ Մորենացու, նոյն պիտի լինէր, ինչ որ նա բերում է իբրեւ Երուանդի պատմութիւն: Հաւասար ժողովրդական է, անշուշտ, Երուանդի չար աչքի մասին առասպելը (Հմմտ. գլ. Դ.), որ շատ տարածուած մի ժողովրդական հաւատալիք է հին և նոր ազգերի մէջ: Մեր ժողովուրդը ցայսօր ևս հաւատում է, որ չար աչքը «քարին էլ որ տայ, կը տրաքի»¹: Դուրսէ բովանդակութիւնը քննելով հնար լինի մի քանի ժողովրդական վիպական գծեր ևս հանել այդ պատմութիւնից, բայց այդ երկրորդական համարելով թողնում ենք: Մորենացին մեզ միջոց չի տալիս ճանաչելու բուն առասպելը յերիւրած պատմութիւնից:

Բարեբախտաբար այդպէս չէ վարւում նա առասպելի երկրորդ մասի վերաբերմամբ: Այստեղ երկու անգամ նա բերում է առասպելի բովանդակութիւնը (Ա. լ. Բ. խթ.), ուստի և մենք հնար ունինք բուն առասպելը որոշելու և հասկանալու:

Պատմականը վիպատման մէջ: — Վիպասանքի կամ Մորենացու Արտաշէսի պատմութեան էութիւնը պատմական է: Անոր մէջ պահուած է պատմական անցքերի յիշատակութիւն, որ ուրիշներն արդէն մատուցելու համեմատել են պատմութեան հետ:

Վրաց Փարսման² թագաւորի որդին Հրազամիզը [ըստ Մորենացու՝ Երուանդ], սպանում է հայոց Միհրդատ թագաւորին [ըստ Մորենացու՝ Սանատրուկ] կանանցով և որդի-

ներով հանդերձ և իւր հօր օգնութեամբ թագաւորում է Հայաստանում (45—52 թ.), ծառայելով Հռոմի շահերին: Մարտնանում է հայոց վրայ և առելի դառնում ժողովրդին: Բայց այդ ժամանակները Պարթևաց Վաղարշ Ա. թագաւորը յարմար է համարում Հայաստանը նուաճել: Իւր կրտսեր եղբօր՝ Տրդատին [ըստ Մորենացու՝ Արտաշէս] պարթևական զօրքով ուղարկում է Հայաստան թագաւորելու (51 թ.): Հայերն առելով Հրազամիզին՝ անցնում են Պարթևաց կողմը: Հրազամիզը փախչում է, և Տրդատ բնակութիւն է հաստատում Արտաշատում: Փոփոխութիւնը հռոմայեցոց հաճութեամբ չէր եղել, ուստի նոքա ուղարկում են Դոմեաթոս Կարբուլն զօրապետին, որ արշաւելով Հայաստան առնում է Արտաշատն և այրում (58 թ.): Բայց վերջը Պարթևները յաղթող են հանդիսանում և Տրդատ մնում է Հայոց թագաւոր, միայն զնալով հում՝ Ներոնից թագաւոր է պսակուում փառաւոր հանդիսով, որով և ճանաչում է հռոմայեցոց գերիշխանութիւնը (66 թ.): Տրդատ, որից սկսում է Արշակունի հարստութիւնը Հայաստանում, նորոգում է, իսկապէս նորից շինում է Արտաշատ մայրաքաղաքը Հռոմից բերած արուեստագէտների ձեռով: Նորաօրով Ալաններն արշաւում և սպառնալով են Մարաստան և ապա անցնում են Հայաստան: Հայոց թագաւորը նոցա դէմ է դուրս գալի կռուով, «և փոքր մի ևս՝ և տնկանէր ի ձեռս նոցա, քանզի մի ոմն ի նոցանէ ընկեց պարտն ի պարանոց նորա և քարչէր զնա՝ եթէ չէր նորա աճապարեալ հատանել զայն սրով»: Ալաններն աւերելով աշխարհը՝ քաշում են իրենց երկիրը:

Պ. Կարապաշեանը¹ Տրդատի այս պատմութիւնն ընդարձակօրէն մէջ բերելուց յետոյ նկատում է, «թէ Արտաշէսն Բ. Մորենացուցն նոյն է ընդ Տրդատոյ Տակիտոսի Եովսեպոսի: Սուետոնի և այլոց ժամանակակից պատմագրաց՝ անտի ևս յայտնի է, զի բազում ինչ զոր սոքա կը պատմեն այս Տրդատոյ վրայ՝ ի վիպասանաց մերոց կընծայուի Արտաշէսի»: Եւ իսկապէս, Մորենացու պատմու-

1. Տ. Նաւասարդեան, Հայ. ժող. հեթանոսութիւն, է. եր. 28. Հմմտ. M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, եր. 122 հսկ.

2. Հայ Խորհրդացու՝ վրացի օգնութեամբ երուանդին (Բ. խդ.) և Փարսման քաղաքն անձամբ գալիս և կռուելու Արտաշէսի դեմ. «Եւ զօրն վրաց, հանդերձ արաքիսն իրեանց Փարսմանս, թեպէս ևս յանդուգն յարձակմամբ յարաբերալ բախիլն, արագապէս դառնային ի միս կողմն փախուցեալ» (Բ. խդ.):

1. Քննական պատմ. Բ. եր. 242:

թիւնը — մէկդի զրաճ անունների տարբերութիւնն ու դէպքերի շփոթութիւնը — նոյն է ինչ որ Հրապարակիչի և Տրդատ Ա-ի պատմութիւնը: Առասպելի մէջ, օրինակ, երգուել է թէ Հռոմայեցոց կողմից Դոմեսոսն և կիւն է կռուելու Արտաշէսի դէմ (Բ. ԺԳ): Դա անշուշտ Տրդատի դէմ կռուող Դոմեսոսիս Կորբուլտն է, որ Խորենացին սխալուելով մեկնում է Դոմեսոսիս կայսր (Հմմտ. գլ. Գ.): Այսպէս և առասպելի մէջ Արտաշատ քաղաքը շինելը և Ալանների դէմ կռիւը յիշեցնում են Տրդատ Ա-ին: Մենք մանրամասն համեմատութիւն անել չենք ուզում, զի մեր նպատակը չէ Երուանդի և Արտաշէսի ամբողջ պատմութիւնը հանել և համեմատել Հրապարակիչի և Տրդատի պատմութեան հետ: Այդ կարևոր կը լինէր, եթէ Խորենացին միայն վիպասանքից օգտուած լինէր, բայց նա գրաւոր աղբիւրներից էլ օգտուելով՝ յերկրում է ամբողջ պատմութիւնը: Մենք այն ենք առնում միայն, ինչ որ պատմագիրն առասպելից վերցրած է յիշում:

Ալանների արշաւանքը: — Խորենացին (Բ. ԺԵ) պատմում է Մեծն Տրդատի մի կռիւը հիւսիսականների դէմ, երբ Բասիլաց թագաւորը «զներգեսայ քիմստապատ պարան» ձգում, բռնում է հայոց թագաւորին և ուզում է քարշել նորան, բայց հայոց թագաւորը սրով կտրում է պարանը և սպանում Բասիլաց թագաւորին: Այս դէպքը նման է Թովսեպոսի պատմածին հայոց Տրդատ Ա. թագաւորի մասին:

Պ. Խալաթեանը՝ կարծում է թէ պատմագիրը Մեծն Տրդատի կռիւը Բասիլաների դէմ ամբողջապէս Թովսեպոսից է առնում և վերագրում իւր Տրդատին: Իսկ «Թովսեպոսի Տրդատի անդ նա հանում է Արտաշէս թագաւորին և ալանների դէմ պատերազմի պատմութիւնը մինչև անձանալիութեան աստիճան կերպարանափոխում է»:

Ուրիշ խօսքով, Խորենացին Թովսեպոսի նոյն պատմութիւնից երկու անգամ է օգտուել: Մէկ «այդ պատմութիւնն ամբողջապէս» նոյն իսկ հայոց թագաւորի անունը պահելով, Ա.

գարից Դ. դար է փոխադրում և այսպիսով Երեւոնի և Վեսպասիանոսի ժամանակակից Տրդատին (Ա.) նոյնացնում է Դիոկղետիանոսի և Կոստանդինի զաշնակից Մ. Ծն Տրդատի (Գ.) հետ: Մէկ էլ՝ Թովսեպոսի նոյն պատմութիւնից «անձանալի» կերպով սարքում է Արտաշէսի կռիւն Ալանների դէմ. բայց այդ ժամանակ «հարկաւ» ակնարկութիւն էլ չէ անում, թէ Թովսեպոսի մէջ մի այդպիսի պատմութիւն կայ, այլ ընդհակառակն, որպէս զի Թովսեպոսին Հնակասի եւ իւր փոխտոլթեան հետքն աւելի լաւ կորցնի, հայոց վէպն է վիպութեան քերում»:

Եթէ այդպէս լինէր, այն ժամանակ անհասկանալի է մնում, նախ՝ թէ ինչու պէտք է պատմագիրն օգտուէր Թովսեպոսից և նոյն իսկ աշխատէր «Հակասել» նորան, բայց նորա անունը չտար: Իւր պատմութեան մէջ Խորենացին հինգ անգամ (Ա. Գ. Բ. Ժ. ԺԵ. ԻԳ. ԼԵ.) յիշում է Թովսեպոսին, իբրեւ աղբիւր և վիպութիւն մէջ բերելով: Եւ երեւակայեցէք, Թովսեպոսին այսպէս վստահելի պատմագիր համարելով հանդերձ, այստեղ նորանից օգտուում է, բայց նորա անունը տալու անդ՝ հայոց առասպելներն է յիշում իբրեւ աղբիւր — այն առասպելները, որ, ինչպէս գիտենք, մեր պատմագիրն այնքան ցած է դնահատում: Այս մենք չենք հասկանում: Ոչ մի խելքը գլխին մարդ այս չի անիլ: Իսկ Խորենացին, նորա ամենախիստ քննադատի կարծիքով անգամ, անմիտ չէ հարկաւ, այլ շարունակ մի կողմից, չափելով, կշռելով ու մտածելով և նոյն իսկ ճարպիկութեամբ կեղծող է, և միւս կողմից նոյն իսկ կեղծ աղբիւրներ է ստեղծում և կամ «իւր աղբիւրների ամենափոքր ակնարկութիւններից և չասած բաներից (исключая) բռնում է», մի հայոց պատմութիւն շինելու համար: Իսկ այստեղ — այստեղ նա յիմարանում է. իւր վստահելի համարած աղբիւրից՝ Թովսեպոսից օգտուում է, բայց, երեւի, կեղծելու եռանդից մղուած՝ սարքում է մի անվստահելի (իբն Խորենացու կարծիքով) աղբիւր — առասպել:

Եթէ նոյն իսկ Մեծն Տրդատի մասին պատմած Բասիլաների դէմ կռիւը՝ իւր պարանի անցքով՝ նոյն լինի, ինչ որ Տրդատ Ա.-ի

կռիւն է Ալանների դէմ՝ դարձեալ չենք կարող տեսլ, թէ Խորենացին այդ պատմութիւնն անպատճառ Յովսէպոսից է առել և գիտակցօրէն Ա. դարից Դ. դար փոխադրել: Այդպիսի բան երեակայել չենք կարող: Պէտք չէ մոռանալ, որ այդ երկու պատմութիւնները նմանութեամբ հանդերձ, շատ մեծ տարբերութիւններ էլ ունին: Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում: Միայն նկատենք, որ ինչո՞ւ անպատճառ միայն Յովսէպոսի մէջ պիտի լինէր մի այդպիսի պատմութիւն: Միթէ չէին կարող ուրիշներն ևս նոյն դէպքը, թէկուզ առանց որոշ ժամանակագրութեան, պատմած լինել հայոց որ և է Տրդատ թագաւորի մասին: Եւ արդեօք Խորենացին ուրիշներից առնելով չէ վերագրում այդ պատմութիւնն իւր Տրդատին, քանի որ նա երկու Տրդատ չգիտէ, այլ միայն մի Տրդատ: Զի՞չ է պատահում, այն էլ հին ժամանակներում որ մի դէպք այս ձևով մէկից անցնում է իւր անուանակցին, ինչպէս էլ լինի, մեզ համար այստեղ, քանի որ վիպասանքի մասին է խնդիրը, կարեւորն այս չէ, այլ այն թէ արդեօք Խորենացին Արտաշէսի կռիւն Ալանների դէմ Յովսէպոսից է վերցրել:

Եթէ Խորենացին Յովսէպոսի Ալանների արշաւանքի պատմութիւնից օգտուած լինէր, ապա դարձեալ անհասկանալի է մնում, թէ այն ժամանակ նա ինչո՞ւ պէտք է իւր թագաւորի անունը դնէր Արտաշէս և ոչ թէ Տրդատ, քանի որ՝ Արտաշէսի տեղ, ըստ Յովսէպոսի, Տրդատն էր այդ դարում թագաւորում և Ալանների դէմ կռւում: Խորենացու պատմութիւնը ոչ միայն իւր արժէքը ոչնչով չէր կորցնել, եթէ «շինծու» Արտաշէս անունն տեղ Տրդատ լինէր, այլ և շատ կը շահուէր: Զի՞ որ պ. Խալաթեանը հաստատել է ուզում, որ Խորենացին Արտաշէսի և Սաթենիկի վէպը սարքելու ժամանակ վերցրել է, ինչպէս վէպն ամբողջ, այսպէս և Արտաշէս և Սաթենիկ տնունները, Եսթերի գրքից՝ Պարսից Արտաշէս թագաւորի և Ասթինէ թագուհու անուններից: Ուստի Տրդատ անունը պահելը շատ ան-

հրաժեշտ էր նորան, թէկուզ իւր «կեղծիքը» ծածկելու համար: Բայց երեակայեցէք, նոյն Խորենացին, որ հենց այդ պատմութիւնը գրելիս այնքան ճարպիկ է, որ իւր փոխառութիւնների հետքը կորցնել է ջանում, և «անձանաչելիութեան» աստիճան առանց կարիքի փոփոխում է փոխ առած պատմութիւնը, նոյն բոլորին այնքան անշնորհք է զանում, որ Արտաշէս և Սաթենիկ անուններն էլ փոխել չէ կարողանում: որպէս զի չերեայ թէ Եսթերի գրքից է իւր վէպը «սարքել»¹: Եւ ոչ միայն այդքան, նա Յովսէպոսից մի պատմութիւն է առնում և աշխատում է «չհակասել» Յովսէպոսին, բայց և այնպէս Յովսէպոսի Տրդատ անունը չէ պահում, այլ մի «շինծու» անուն — Արտաշէս է մէջ բերում:

Բնական խելքն ասում է, որ եթէ մարդ ապուշ չէ, և մի վստահելի աղբիւրից մի պատմութիւն քաղում է մի թագաւորի մասին և աշխատում է «չհակասել» իւր աղբիւրին, էլ կարիք չունի իրենից մի շինծու անուն մէջ բերելու, այն էլ այնպիսի անուն, որ մասնում է իւր մի «կեղծիքը»: Եւ այդ թագաւորի անունն «իրենից» էլ Արտաշէս չի դնիլ, այլ եղածը՝ Տրդատ կը պահէ և Ալանների դէմ կռիւն էլ չի ասնիլ Դ. Դար:

Բայց կայ արդեօք այնքան նմանութիւն Յովսէպոսի և Խորենացու պատմածքների մէջ, որ կարողանանք հաստատել թէ Խորենացին Յովսէպոսից է առած՝ Արտաշէսի կռիւն Ալանների դէմ: Պ. Խալաթեանն «անձանաչելիութեան աստիճանի» հարկաւ դիտմամբ, փոխուած է համարում Խորենացու պատմածքը, բայց և այնպէս, նա այդ «անձանաչելին» ճանաչում է: Իսկ մենք այդ բնաւ չենք զանում: Տեսնենք կէտ առ կէտ և հետը միանգամայն բացատրենք մեր հայեացքը վիպասանքի այս մասի վրայ:

Ոսկէօղ, շիկափող պարանը: — Ամենից առաջ տեսնենք պարանի պատմութիւնը, որի վրայ յատկապէս կանգ է առնում պ. Խալաթեանը: Երկսի Խորենացու և Յովսէպոսի մէջ էլ «փոքր» նշանակութիւն չունի պարա-

1. Халат. Арм. Эпосъ кр. 267. а. е. кз кр. 268 հс.:

1. Սարենիկ անունն մուսիսն սկս Ման. Բուշ. Բր. կր. 265 հս.

նր»։ «Իմ մէջ առանձնապէս կասկած է յարուցանում Յովսէպոսի պատմութեամբը, որի մէջ... պարանոցը նոյն դերն է կատարում, ինչ որ Արտաշէսի մասին միջադէպի մէջ։ Ուստի, ըստ իս, հազիւ թէ կասկածելի է, որ այս մասին խորհրդանշան է առել [Յովսէպոսից], և ոչ թէ վկայ»¹։

Թէ ժողովրդական վիպասանք Յովսէպոսից օգտուել չէին կարող՝ այդ մասին խօսք անգամ լինել չի կարող։ Բայց թէ պարանի դործածութիւնը կարող էր առանց Յովսէպոսի էլ ծանօթ լինել հայերին և ծանօթ էլ էր—մի՞թէ կարելի է հերքել այդ։ Պարանի դործածութիւնը մի նոր բան չէ։ «Պարանը մարտիկ ցեղերի մէջ միշտ ծառայել է կենդանի որս—գազաններ և մարդիկ բռնելու համար»։ Դեռ Հերոդոտ (VIII, 85) յիշում է պարանի իբրև իրանացոյց զէնք²։ Բայց ինչո՞ւ ենք հեռու զնում։ Մի՞թէ Յովսէպոսի պատմութիւնից հենց չենք տեսնում, որ Ա. դարում հայոց հետ կռուող արանները պարանի իբրև զէնք գործ են անում հայոց թագաւոր պարթև Տրդատի դէմ։ Ուրեմն հայերը պարան չէին տեսել, անծանօթ էին այդ զէնքին։

Մի անգամ որ պարանը հայերին ծանօթ էր, կարող էր անշուշտ և հայոց վիպասանքի մէջ մտնել, ինչպէս և Շահաւմայի մէջ սիրելի զէնք է պարանը։ Եւ մի՞թէ այժմ էլ մեր «Սասնու ծաւրի» մէջ ևս չենք տեսնում պարանը, որ մեր գարու զէնք չէ հարկաւ, այլ խորհրդանշան ժամանակից և գուցէ առելի հին ժամանակից է գալի։ Ոտանայ իշխանը «կապ է թաղի զՄհեր կապից։ Մհեր ձիով ինկաւ կապ»³։

Սակայն ի՞նչ է պատմում մեր վիպասանքի և Յովսէպոսի մէջ պարանի մասին, և ի՞նչ նմանութիւն կայ այդ երկուսի մէջ։—Եւ ոչ մի նմանութիւն։ Յովսէպոսի մէջ արանները պատերազմի ժամանակ ուղում են բռնել հայոց թագաւորին, սա կտրում է պարանն և աղաւաղում։ Իսկ հայոց վիպասանքի մէջ

հայոց Արտաշէս թագաւորը ձին նստած անցնում է գետը և «ձգեալ զոսկէօղ շիկափով պարանն ընկեց ի մէջք օրիորդին ալանաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»։

Արտաշէս թագաւորը պարանով ըննում փախցնում է իւր հարսնացու աղջկան։

Թէ նախնական ազգերի մէջ կանայք որսի առարկայ են եղել և յատկապէս արշաւանքներ են գործուել բռնի կերպով կին ձեռք բերելու համար՝ այդ հանրածանօթ է։ Դա հեռաւոր հնութեան վայրենի կենցաղական զօհրից մէկն է, որի հետքերը մինչև այժմ դեռ երևում են ոչ միայն մեր հարսանեաց և ուրիշ երգերի մէջ, այլ և մեր կեանքի մէջ։ Աղջիկ առևանգելու սովորութիւնը դեռ չէ վերացած մեզում։ Ուստի և շատ բնական է մեր «սիրողի երգի» մէջ կարգաւ տղայի կողմից աղջկան ասած. «Ջիրինտ էնեմ վրադ կիգամ էլղարով»⁴։ Այսպէս և դեռ լսում ենք.

«Փեսան կուգայ սուրով զաւով (զարով ?),

Մարդը շատ է՝ կաննէ զօռով»⁵

Կամ հարս տանելու ժամանակ.

«Աղբօր շիւշէն (?) կոտորեցին,

Քրոջ վալէն պատռեցին»⁶։

Հարսի յափշտակութիւնը կամ առևանգումը, յայտնի է, դուրս է գալի շատ ազգերի վէպերի մէջ՝ սկսած Հոմերոսից մինչև ուսաց վէպը և քրդական երգերը։ Ռուսաց Վլադիմիրը իւր դիւցազն Դուրնային ուղարկելով հարս բերելու, ապրիս է նորան զինուորներ ու շատ ոսկի և ասում է. «Գնա այն քաջ Լիթովացոյց աշխարհը և բարի խօսքով աղջիկ ուղիւր. բայց թէ որ խաթրով չտան, կանգնիր զօրով առ»։

Ոսկին գլխագնի (ВЫКУПЪ, բաշլըղ) համար է, գրում է այս առթիւ Միլերը, իսկ զօրքը աղջիկը կռուով առնելու համար. «Ո՞ւմ յայտնի չեն, աւելացնում է նա, հնագոյն ժամանակների աղջիկ ուղեւու այս երկու եղանակը։ Թէպէտ և գլխագինը մի փոքր աւելի ուշ է երևան եկել, բայց երկու եղա-

1. Халат. Арм. Эпосъ кр. 245 հս.

2. Ման. Визант. Временн. кр. 264.

3. Գարեգին ս. Յովսէպոսեան. Սասնայ ծոռ. կր. 149. Հմմտ. կր. 47:

4. Սրուանձեան, Համով հոսով. կր. 322:

5. Քնար հայկական, կր. 171:

6. Լաւայեան, Զաւաթի Բուրմուեմ, կր. 27:

նակն էլ երկար ժամանակ շարունակ միասին գոյութիւն են ունեցել, և ինչպէս ուստաց վէպերից երևում է, գործ են զրուել մերթ մէկ եղանակը, մերթ միւսը»¹:

Շահնամայի մէջ Սոհրաբը դալիս պաշարում է Սպիդ բերդը, որի պահպանն էր Հեջիր՝ մի քաջ մարդ, ուժեղ, կտրիճ: Այստեղ էր և Գէստէհէմը, որ Հեջիրից յետոյ բերդի հրամանատարն է լինում: Սա մի քոյր ունէր, Գուրգաֆրիդ անունով, «լաւ ձիաւոր մի աղջիկ, անուանի քաջ մարտիկ»: Սոհրաբը կռուի մէջ գերի է ընկնում Հեջիրին: Այդ որ լսում է «պարան գցող» Գուրգաֆրիդը՝ իսկոյն կռուի դաշտն է իջնում՝ մարդանակ հագած ու կապած. բայց Սոհրաբից յաղթահարուած յետ է դառնում: Սոհրաբն ընկնում է ետեւից: Այդ ժամանակ Գուրգաֆրիդը բաց է թողնում գիտակները, ինչպէս մեր յսանդուխ յսաթունը Դաւթից յաղթուած փախչելիս: Իսկ Սոհրաբը՝ տեսնելով որ նա կին է,

«Շուտ թամբից հանեց նա գալարած իւր պարան, Գցեց, ընկաւ փոքր մէջքին եւ նա բռնեց աղջկան:

Երբ աղջիկը պարանի մէջ տեսաւ իրեն պարփակած, Որբան արեց մէջից դուրս գալ, նա ազատուել չկարաց.

«Իմ ձեռիցը չես ազատուիլ, ասաց Սոհրաբն իւր գերուն, . .

Իմ ցանցիս մէջ չեկաւ ընկաւ դեռ ևս մի որս քեզ նման»:

Աղջիկը ճարը կարած ասում է.

«Ո՛վ դու քաջերի մէջ արի առիւծ քո գործով. . .
Մի՛ յուզեր ամեն կողմից վէճ ու ամօթ իմ համար, Երկու կողմի զօրք հանելով և զարկելով դու իրար, Ե՛կ մենք ու մենք մեր մէջ հաշտուենք, դա աւելի լաւ խելք է:

Խելքութիւնն է մեծի գործ, ամեն գործից էլ վեր է. . .

Պէտք չէ մեր այս հաշտութեամբը այլ ևս կռիւ որոնել»:

Սոհրաբը տեսնելով նորա գեղեցկութիւնը՝ սիրահարւում է նորան և բաց թողնում: Աղջիկը մտնում է բերդը և պարսպի վրայից յորդորում է տղային յետ դառնալ կռուի դաշտից: Իսկ Սոհրաբը սիրահարուած ցաւում է.

¹. Орестъ Миллеръ, Илья Муромецъ и Богатырство кievское. С.Петербургъ, 1869. кр. 338.

«Վարժես աչքիս զարմանալի մի զարկ դպաւ, կռւ. րացաւ:

Որ այնպիսի չքնաղ որսը իմ ձեռիցը դուրս արձաւ, Այն ի՞նչ սիրուն եղնիկ եկաւ ընկաւ պարանս իւր ոտով:

Իմ պարանի կապից փրկուեց և ինձ կապեց իւր կապով»¹:

Նախնական կենցաղական մի գիծ է այս, հարսնացուն կռուի դաշտում իբրեւ որս բռնելու մի յիշատակ, որ դուրս է գալի Շահնամայի մէջ, անշուշտ, արդէն մեղմայած և փոփոխուած, բանաստեղծի նպատակին ու ծրագրին յարմարեցրած:

Բայց եթէ պ. յսալաթեանի եղանակով վարուելու լինէինք, Սոհրաբի և Գուրգաֆրիդի այս միջադէպը կը նոյնացնէինք Արտաշէսի և Սաթենիկի միջադէպի հետ: Չէ՞ որ երկուսի մէջ էլ արշաւանք և արշաւողների ասպատակութիւն կայ. երկուսի մէջ էլ երկու կողմն ևս քաջեր են². Երկուսի մէջ էլ մի նշանաւոր տղամարդ գերի է ընկնում. երկուսի մէջ էլ գերուածի կողմից մի գեղեցիկ աղջիկ դուրս է գալի գերողի հետ խօսում. երկուսի մէջ էլ աղջիկը իմաստուն խօսքերով հաշտութեան է յորդորում յաղթող քաջին. երկուսի մէջ էլ յաղթական գերողը սիրում է այդ աղջկան. երկուսի մէջ էլ գերողը ձկն հեծած վազում է եւ պարանը աղջկայ մէջքը ձգում ու ընկնում նորան:

Սակայն ի վեր ենք թւում, Ընթերցողը կը տեսնէ, որ Արտաշէսի ու Սաթենիկի միջադէպը Սոհրաբի ու Գուրգաֆրիդի այս միջադէպին աւելի նման է, քան Թովսեպոսի մի ինչ որ պարանի պատմութեանը: Բայց այդ մեծ նմանութիւնը, մանաւանդ պարանի պատմութիւնը, հարկաւ դեռ չէ ապացուցանում, որ յսորենացին ֆիրդուսիից, կամ ֆիրդուսին յսորենացուց օգտուած լինին: Եթէ մի բան ապացուցանում է այդ նմանութիւնը, այդ այն է, որ յսորենացին իսկապէս Ժողովրդական վիպասանքից է վերցրած այդ պատմութիւնը: Ժողովրդական վէպն է որ շատ աւագերի մէջ այսպիսի նման գծեր, մոտիւններ է պարունա-

1. Շրդուսի, Ռուսաւ եւ Սոհրաբ, քղմ. Ս. Գիւրգադեանց. եր. 64 հսն.:

2. «Լիկի պատերազմ ի մէջ երկրիս երկոցուեց ազգացն փախաց եւ աղեղնաւորաց» (Խոր. Բ. Ժ.):

կում իւր մէջ, շատ անգամ այնքան նման, որ նոյնութեան են հասնում: Եւ շատ բնական է այդ: Եստինական կեանքը և այդ կեանքի արտայայտութիւնը շատ ակն իրար նման են: զի մարդիկ էլ են իրար նման: Այդոնք ընդհանուր կենցաղական գծեր են միայն:

Բայց ինքը պ. Խալատեանն էլ զգում է, որ իւր ենթագրութիւնը պարանի նըկատմամբ խախտու է: Ուստի նա չէ քաւականանում պարանը Յովսէփոսից հանելով: այլ միանգամայն եւ Աստուածաշնչից է հանում: և յատկապէս Եսթերի գրքի այս կտորից (Ը. 4). «Եւ ձգեաց արքայ առ Եսթեր զգաւազանն ոսկի: և յարեաւ Եսթեր երթեալ ի սենեակն (ընդգծածներն իրենն են) արքայի»: «Բայց ո՞ր է այստեղ նմանութիւնը», բացառանջում և հարցնում է պ. Մառը:—Շատ հասկանալի է թէ ո՞ր է 5 Եսթ «գաւազան» բառի մէջ, որ պիտի փոխենք և «պարան» կարգանք, և ապա «ոսկի» բառի մէջ, որի հետ պիտի միացնենք Ելից գրքի մէջ (ԻԶ. 29) եղած «օղ» բառը: 24⁶ որ այդպիսով կըստանանք ոսկեօղ պարան: Ահա թէ ի՞նչ կնշանակէ «ոճը» ուսումնասիրելով հետազօտել:—Բայց այդքանով չէ բաւականանում հետազօտողը. «շիկափոկ» բառն էլ Աստուածաշնչից է, որովհետեւ այնտեղ (Ելք. ԻԶ. 14) «շիկափարմիր մօրթ» կայ յիշուած: «Օրիորդ» բառն էլ Աստուածաշնչից է, որովհետեւ այնտեղ (Եսայի մարգ. ԽԵ. 2. 8.) «օրիորդ» բառը կայ, այլ և «փափուկ»:—Ո՛հ, արկնայք փափկասունք հայոց աշխարհի. դուք էլ երևի, քնքոյշ օրիորդներ, ձեր փափկութիւնն ու քնքշութիւնը, և նոյն իսկ արկ-

նութիւնն ու օրիորդութիւնը: Աստուածաշնչից էք վերցրել:—

Վարձանք (զլխագին):—Երկրորդ կարծեցեալ նմանութիւնն է. «Երկու գէպքում էլ մեծ փրկանք (ВЫКУПЪ) է վճարուում»,—Յովսէփոսի մէջ՝ մարաց գերեալ թագուհու հուսկ Խորենացու մէջ՝ ալանաց արքայագաստեր համար:—Բայց ո՞ր է այստեղ նմանութիւնը: Միայն ուստի են ВЫКУПЪ բառի մէջ, որ թէ գերեալների ազատութեան համար վճարած փրկանք է նշանակում, և թէ աղայի կողմից աղջկայ ծնողներին տուած քաշըդ, զլխագին կամ ըստ Խորենացու, վարձանք: Բայց մի՞թէ կարելի է երկու տարբեր բան նոյնացնել, այն պատճառով միայն, որ ուստի են մի ВЫКУПЪ բառով է արտայայտուում—Ըստ Յովսէփոսի՝ Ալաններն արշաւում են Մարաց վրայ. «որովհետեւ ոչ ոք նոցա դիմադրութիւն չարաւ, նոքա աւարի առան աշխարհը, շատ ոչխար ու արջառ քշեցին: Ինքը մարաց Բակուր թագաւորն էլ վախից փախաւ լեռները և ստիպուած էր հարիւր քանքար փրկանք վճարել բարբարոսների ձեռից իւր կնոջն ու հարձերին ազատելու համար»: Հայոց վիպասանքի մէջ, ըստ Խորենացու, այդպիսի փրկանքի հետք անգամ չկայ: Այստեղ ալանները մտնում են հայոց աշխարհը. Հայոց Արտաշէս թագաւորը զօրքով քաջութեամբ կռւում է նոցա դէմ. բռնում են Ալանաց արքայորդուն. Ալանները քշուում են Կուր գետի միւս ափը: Երբօրն ազատելու համար միջնորդում է ալանաց արքայադուստրը, և Հայոց Արտաշէս թագաւորը տեսնելով օրիորդ Սաթենիկին գեղեցիկ և խելօք, ցանկանում է նորան կնութեան առնել. մարդ է ուղարկում ուղիւ օրիորդին: Բայց Ալանաց թագաւորն ասում է. «Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս հաղարս ի հաղարաց և բերս ի բիրուց ընդ քաջազգայ կոյս օրիորդիս

1. Халат. Арм. Эпосъ I. 267, Ժ. II. 62.

2. Визант. Врем. кр. 265:

3. Բագատրի «ոսկի գաւազանը ձգելու» սովորութեան նշանակութիւնը բացատրուած է նոյն եսթերի գրքի մէջ. «Ամենայն այր կամ կին՝ որ մեանիցե առ տրայ ի ներքին սենեակն առանց կոշիկոյ նորա, չի փրկուի»: Բայց միայն առ որ ձգեաւ արքայ զոսկի գաւազանն, և ա միայն ապրի» (ԺԵ. 6): Ուստի և բագատրը, որպէս զի ցոյց տայ եսթերին (երբ սա առանց նրանակն նորա սենեակն է մեկնում, և յետոյ ձեռից կեանքի համար է խնդրում) քե ներում է, գաւազանը դնում է նորա վզին, և կամ ձգում է դէպի նա:

1. Երեւակայական նմանութիւն է ևս այն, որ իբրեւ երկու պատմութեան մէջ էլ «խուսում է նահաւըման (отступление) մասին»: Յովսէփոսի մէջ այդպիսի բան չկայ: Առանց դիմադրութիւն ցոյց տալու, կնոջն ու հարձերին բշտումու ձեռքին բողկնելով՝ վախից լեռները փախչելը նահաւըմում չէ, հարկաւ:

Ալանաց»։ Ուրիշ խօսքով, աղջկայ հայրն իւր աղջկայ համար մեծ գլխագին՝ բաշլըղ է ուզում — մի շատ հին սովորութիւն, որ ինչպէս տեսանք, ցայժմ մնում է մեր մէջ և շատ ազգերի վէպի մէջ դուրս է գալիս։ Արտաշէս, երեւի, չէ ուզում մեծ գլխագին վճարել։ Որովհետեւ Խորենացին Ալանաց թագաւորի վերեւում դրած խօսքերը մէջ բերելուց յետոյ՝ կցում է. «Ձայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասին» և ետեւից բերում է թէ ինչպէս արին Արտաշէս ձին հեծած՝ սրած անցնում է դետով, պարանը ձգում է օրիորդի մէջքը և բերում նորան իւր բանակը։— Արտաշէսն ուրեմն, այն է անում, ինչ որ ցարդ երբեմն անում են հայերն ու աւելի քրքերը, երբ իրենց հարսնացուի համար մեծ գլխագին են ուզում ծնողները։ Նա փախցնում է աղջկան։

Խորենացին այդ պատմութիւնն անելուց յետոյ մէջ բերած առասպելը մեկնում է. «Որ եւ ծննդատու թեամբ ունի այսպէս։ Զանգի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր, լայքա շատ և ոսկի բազում տուեալ ի վարձանս, առնու զտիկին օրիորդն Սաթենիկ։ Այս է ոսկէօղ շիկափող պարանն»։ Այս հատուածը ժողովրդական երգի հետ բնական կապ չունի, այլ Խորենացու մեկնութիւնն է միայն։ Խորենացին, երեւի չհաւատալով, որ Արտաշէսի նման մի մարդ, մի հարուստ թագաւոր, կամեցած չլինի ալանաց թագաւորի ուզած գլխագինը տալ, այլ վայրենի սովորութեամբ, պարանով բռնելով աղջկան փախցրած, առասպելի այդ հատուածն այլաբանութիւն է համարում և մեկնում թէ դա ճիշտ չէ, այլ միայն մի այլաբանութիւն է։ Ծիշտն այն է, որ Արտաշէս մեծ վարձանք է տուել և առել Սաթենիկին։ Ուրիշ խօսքով, նա աղջիկ առնելու հնազոյն բարբարոս սովորութեան՝ աղջիկ յափշտակելու սեղձ աւելի նոր ժամանակի՝ վարձանքով աղջիկ գնելու սովորութիւնն է դնում¹։

1. Թեպէս եւ մեր նիւթի հետ կապ չունի, բայց անհետաքրքիր չէ սեսնէլ թէ ինչպէս է դասում պ. Խաչաբեանը Խորենացու այս մեկնութեան առթիւ. «Զարմանալի՜ նուրբ այլաբանութիւն։ Օտարոյն է մի բան, — եթէ այլա-

Խորենացու մեկնութիւնը, իրենից արած լինի նա, թէ նոյն իսկ երգիչներին վերցրած լինի, — որովհետեւ յաճախ վիպասաններն էլ մեկնում են շատ բան, ինչպէս և նոյնը տեսնում ենք մեր արդի ժողովրդական վէպից, — մի աւելորդ բան է, Բայց թէկուզ մեր վիպասանքի մէջ անգամ պատմուած լինէր, թէ Արտաշէսը փախցնում է աղջկան և ապա այս ու այն բաները վարձանք, բաշլըղ է տալիս աղջկայ հօրը, — այդ ևս մի սովորական կենցաղական զիծ է, որ ցայսօր ևս կատարւում է մեր ժողովրդի մէջ։ Աղջիկ փախցնելուց յետոյ գլխագին են տալիս աղջկայ ծնողներին և հաշտւում, ապա հարսանիք անում։

Ուրիշ կենցաղական գծեր։ — Եւ իրաւ, Խորենացին անմիջապէս անցնում է հարսանքին, բերելով հարսանքի նկարագրից մի փոքրիկ կտոր միայն. «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարդարիտ ի հարսնութեան Սաթենիկանն»։ Խորենացին, որպէս զի այս հատուածը բառացի չհասկացուի, դարձեալ մեկնում է.

բանութիւնն այստեղ այն է, որ (շիկափող) պարանն նշանակում է այլաբանութեամբ կարմիր մորթ, յէ այդ այլաբանութիւնը հենց այնտեղ պիտի ծագէր, որ կարմիր մորթուն այսպիսի փախցնելու նշանակութիւն էին տալիս, այսինքն աշակերտի մէջ եւ ոչ քան հայոց մէջ, որովհետեւ կարմիր մորթու մասին այդպիսի գաղափար չունեին [Ռոստոմից գիտէ, որ աշակերտն ունեին, իսկ հայերը չունեին]։ Ուրեմն էլ ինչպէս կարող էին հայ վիպասանները բանեցնել այդպիսի այլաբանութիւն։ [Բայց ո՞վ ասաց, որ այլաբանութիւնը եղել է երգի մէջ եւ ոչ թէ իրեն Խորենացու բացատրածն է։ Ձեք հաստատում, կարդացէք պ. Խաչաբեանի այս գրածի շարունակութիւնը կամ նորա եզրակացութիւնը]։ Պարզ է, որ իմիջ Խորենացին է այդ վերագրում երգիչներին. ուրիշ խօսքով, «այլաբանութիւն» [չակերտներն իրենն են], որ այնքան յաճախ իրեն վիպասանութիւն մէջ է բերում մեր պատմագիրը, պատկանում է հենց իրեն Խորենացուն։ — Եթէ այդպէս է, եւ այդ «այլաբանութիւնն» ու մեկնութիւնն իրեն Խորենացուն է եւ երգի մաս չէ, էլ ինչո՞ւ են այս դասողութիւնները։ Պարզ է, երկու նպատակով. մասն Խորենացու ու միայն Խորենացու վարձանքը, բաշլըղը՝ գնդիկների ազատութեան համար տուած փրկանքի հետ նշանակելու համար. եւ ապա՝ Խորենացու կեղծիքը բռնելու համար։ Բայց չէ որ իմիջ Խորենացին ասում է իւր լեզուով թէ այդ այլաբանական բացատրութիւնն իրենն է։ — Ո՞ն ղ, ևս չէ ասում, այլ պ. Խաչաբեանը բռնում է կ'նորան . . . :

«Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն միտցոյ փեսայութեամբ ի դուռն առաւարին հասանել՝ դահեկանս ճապաղել . . . սապէս և թագուհեացն յառաջաստին՝ մարդարիտս Այս է ճշմարտութիւն ըսնիցս»։ Շատ ճիշտ է թորենացու այս մեկնութիւնը, թէպէտ և դարձեալ շատ աւելորդ, քանի որ ոչ ոք այնքան միամիտ պիտի չլինէր կարծելու թէ իրօք ոսկի ու մարդարիտ էր տնդում՝ Արատտաշէսի և Սանթենիկի հարսանքին։

Հայոց թագաւորների ու թագուհիների այդ սովորութիւնը, յայտնի է, ցարդ պահում են մեր «թագաւորներն» ու «թագուհիները» ինչպէս կոչուում են հարսն ու փեսան հարսանքի ժամանակ։ Այդ սովորութեան մասին առաջին անգամ էմինն¹ է նկատել նոր Զուղայեցոց համար։ Սակայն միայն նոր Զուղայեցոց մէջ չէ, այլ շատ տեղ տարածուած է։ Մենք իսկ տեսել ենք թէ ինչպէս եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ՝ մանր դրամներ են ցրում։ Գիւղերում, հարկաւ այժմ փող ցրուելը շատ չէ պատահում։ Բայց փողի փոխանակ չամիչ, մրգեղէն կամ ցորեն և չն տեղալը շատ տեղ սովորական է²։ Հարսանքի ժամանակ փող ցրուելու նոյն սովորութիւնը գտնում ենք և Շահնամայի մէջ³։

Այսպէս, երկու պատմութեան, Յովսէպոսի և թորենացու մէջ իբրև նմանութիւն մնում է մի բան միայն — այն որ, ըստ Յովսէպոսի Մարաց աշխարհից Ալաններն անցնում են Հայաստան՝ և, հարկաւ, կողոպուտ առնում, ըստ թորենացու, «ասպատակաւ հինկց ելնում են յաշխարհն Հայոց»։ Ել ուրիշ ոչ մի նմանութիւն⁴։ Եւ այդքան նմանութիւնը բնաւ չէ կարող ապացոյց համարուել, թէ թորենացին այդ պատմութեան համար օգտուել է Յովսէպոսից և դիտմամբ էլ նորա անունը չէ տուած։

Ժողովրդական երգը կարող էր ալան-

ների արշաւանքի յիշողութիւնը պահել և պահել է՝ միացրած ալանաց արքայորդու գերութեան և Սաթենիկի հարսնախօսութեան միջագէպի հետ։ Վերջին երկուսը կարող են և՛ պատմական իրողութեան վրայ հիմնուած լինել, և՛ լոկ ստեղծագործական երևակայութեան ծնունդ։ Պատմական է ալանաց պատերազմը, — իսկ պատերազմների մէջ գերի բռնուելը շատ սովորական — և մնացածը լոկ կենցաղական գծեր են, որոնք ամենայն պատմական երգերի մէջ էլ կարող են մանել և մանում են։

Այդպիսի կենցաղական գծերից է նաև «նախանձ որդւոցն Արտաշիսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն» (Բ. խթ)։ Այս նախանձի և գրգռութեան մասին զրուած է և «ճշմարտեալ պատմութեան մէջ» (Բ. ծգ. ծե)։ Բայց թէ վիպասանքի մէջ իսկապէս նոյնն է պատմուած եղել ինչ որ այստեղ՝ այդ չենք կարող ասել։ Թորենացին միայն վիպասանքից չէ առնում, և վիպասանքից առածն էլ, զիտենք, փոփոխում է։ Ընտանիքի անդամների մէջ այսպիսի նախանձ ու գրգռւ դուրս է գալիս և մեր արդի վէպի և ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ։

Ի՞նչպէս է կազմում վէպը։ — Ի՞նչպէս է եղել որ վիպասանքի մէջ ալանների արշաւանքը փոխանակ իսկական Տրդատ անուան կապուած է Արտաշէս անուան հետ։ Պ. Գարագաշեան նկատում է. «Թորենացւոյն պատմութենէն, ուր պարանին դէպքը կրն. ծայրի մեծին Տրդատայ՝ յայտնի է, թէ Արտաշէսն նորա կրկնուէր եւ Տրդատ, ապա թէ ոչ անմեկնելի կըմնայ շփոթութիւնն, որ անշուշտ թորենացւոյն կողմանէ է և ոչ Յովսէպոսի, որ իբր երեք հարիւր տմօք յառաջ է»։ Այս խօսքերը, որքան հասկանում ենք, ուզում են ասել թէ թորենացուն ծանօթ է եղել, որ նորա Արտաշէսը կոչուել է և Տրդատ, կամ թէ ժողովրդական երգի մէջ մի և նոյն թագաւորը երկու անուն է կրել՝ Տրդատ և Արտաշէս։ Սակայն պատճառաւորութիւնն այդ չէ արդարացնում։

Ժողովրդական երգին շատ յատուկ է անունների այդպիսի փոխանակութիւն, հարկաւ ոչ առանց պատճառի։ Այդ իմանալու

1. Վեպի Հնոյն Հայաստ. եր. 111. ծան։

2. Գաեգինս ս. Յովսէփեան, Փշրակներ, եր. 61։

3. Heldensagen von Firdusi, von Sheack, եր. 218։

4. Արդար լինելու համար պէտք է նկատենք, որ պ. Խաչատրեան մի նմանութիւն էլ է գտել — «գերութիւն» բառը։

Համար նախ պէտք է տեսնել թէ ինչպէս է կազմուում ժողովրդական վէպն ընդհանրապէս և ինչպէս են կազմուել մեր վիպասանքը մասնաւորապէս:

Պատմական մեծ իրողութիւնները, որոնք ազգային կեանքի համար կարևոր նշանակութիւն ունին և կամ այնպիսի դէպքեր, որոնք առանձնապէս խորը տպաւորութիւն են թողնում ժողովրդի երեակայութեան վրայ, նիւթ են դառնում ժողովրդական պատմական երգերի և աւանդութիւնների: Բայց ասոնք միայն անջատ վիպական երգեր ու աւանդութիւններ են և ոչ թէ ամբողջական և հետեւական մի վէպ, ընդարձակ պատմութեամբ, երգերով խառն, ինչպիսին են մեր վիպասանքը:

Այդպիսի վէպը կազմուում է ժամանակի ընթացքում: Վիպական ոգու մի ընդհանուր յատկութեամբ՝ անջատ երգերն ու աւանդութիւնները, որոնք առաջ են եկել զանազան պատմական դէպքերի ազդեցութեան տակ, ձգտում են հեռզհեռէ միանալու: Այդ ժամանակ զրոյցներն ու երգերը յաճախ ներքին փոփոխութեան են եկթարկում և ոչ թէ մեքենայաբար իրար կցում: Բնականաբար ամենից աւելի առժում են հերոսների անունները, մի պատմական անուան տեղն անցնում է միւսը: Առաջանում են անաբոնիզմներ և, ինչպէս մի ժողովրդական գեղեցիկ երգի մէջ, այսպիսի անհեթեթութիւն է պատմում թէ Սուրբ Վարդան կուում է Լանկթամուրի հետ: Նշանաւոր հերոսներն ու սիրելի անուններն իրենց են քաշում ուրիշների վրայ եղած երգերն ու զրոյցները: Յոբա դառնում են, այսպէս ասած, վիպական խմորման կեդրոնը: Այսպէս Ֆրանսիական վէպի մէջ Մեծն Կարոլոսի անունն են կապուած շատ արարքներ և գծեր, որոնք իրենը չեն, այլ Կարոլինգեան ցեղի ուրիշ թագաւորներինը: Յոյն իսկ Մերովինգեան հարստութեան թագաւորների արարքներն անցել են Մեծն Կարոլոսի վէպին ¹:

Ժողովրդական վէպի վրայ, ուրեմն, աշխատում են ամբողջ սերունդներ, և մի վի-

պական անձնաւորութեան համար նիւթ են տալի բազմաթիւ պատմական անձեր: Սոցա արարքները միանում են, հարկաւ, մի որևէ շօշափման կէտ, հանգոյց գտնելով: Ասել չի ուզիլ, որ ամենից շուտ միանում են համաձուլութիւնները: Մի քանի Կարոլոսների կամ մի քանի Արտաշէսների երգերն ու զրոյցները այնպէս են աւելում, իրրեւ մի մարդու վրայ լինին: Բայց և տարբեր անուններով մարդոց արարքներն անցնում են մէկից միւսին: Այնուհետեւ միացման համար իրրեւ հանգոյց ծագայում է զլխաւորապէս՝ զանազան անձերի զլխին եկած կամ նոցա կոտորած դէպքերի համանմանութիւնը: Նման դէպքերի ազդեցութեան տակ հին պատրաստի վիպական երգը, և նոյն իսկ վէպն, իւր մէջ ընդունում է նոր տարրեր, նոր պատմական անցքերից:

Արդ, մեր վիպասանքն ևս բացառութիւն պիտի չկազմեն ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ: Մեր ժողովրդական վէպն ևս հիւստեւած պիտի լինի հեռզհեռէ, ժամանակի ընթացքում և անոր համար իրրեւ նիւթ ծագայած պիտի լինին մեր ազգային կեանքի պատմական նշանաւոր իրողութիւնները: Եւ քանի որ մեր վիպասանքի կեդրոնը սկզբից մինչև վերջը — Երուանդի թագաւորելուց մինչև Արտաւազդի մահը իւր հօր անէծքի տակ — կազմում է Արտաշէս թագաւորը, ուստի և վէպի նիւթ եղած պիտի լինի ամենից առաջ մեր Արտաշէս անունով թագաւորների պատմութիւնը: Կընշանակէ Արտաշէս անունը սիրելի է եղել ժողովրդին և Արտաշէսների գործքերն առանձին տպաւորութիւն են թողել ժողովրդի երեակայութեան վրայ: Իսկ որովհետեւ Տրդատ Ա.-ի գործերն ևս երևում են վէպի մէջ, կընշանակէ նորա ժամանակի արարքներն ևս իրենց ազդեցութիւնն արել են ժողովրդի վրայ և նորա պատմութիւնն ևս որևէ հանգուցով միացել է արդէն պատրաստի ժողովրդական վէպին: Կերպարանափոխւով և ընդարձակելով այն, Արտաշէսի վէպը իւր մէջ առել է Տրդատի արարքները, բայց սիրելի ու ժողովրդական Արտաշէսը մնացութեան է տուել Տրդատ անունը:

1. G. Lanson. Histoire de la Littérature française, Paris, 1895. եր. 18 հս:

Փորձենք վերլուծել մեր վիպասանքի պատմական մասը և տեսնենք ինչպէս հետըզհատ է և ինչ տարրերից է կազմուած:

Արտաշէս Ա. եւ շինուած Արտաշատ քաղաքի:—Տրդատ Ա-ից առաջ հայերն ունեցել են մի քանի Արտաշէս անունով թագաւորներ: Ամենից առաջ Արտաշէս կամ Արտաքսիաս որ հայոց փառաւոր թագաւորութեան հիմնադիրն եղաւ (189 թ. Ք. ա.), որի ցեղից է Տիգրան Մեծն: Սորա թոռն էր նոյնպէս Արտաշէս (33—21): Այսպէս և ըստ Տակիտոսի, Տրեբիոսի ժամանակ հռոմայեցոց ձեռով թագաւորում է հայոց՝ Պոնտացոց թագաւորի որդին Ջենոն (18 թ. Ք. յ.), որ սիրելի էր հայերին: «Գերմանիոս երթայ յԱրտաշատ քաղաք և հաւանութեամբ մեծամեծացն, ի ձայն ցնծութեան բազմութեան՝ ածէ զզխով նորա զարքունական տպարօշն: Երկիր եպագ ժողովուրդն տեսն իւրում նորոյ և կոչեաց նմա անուն Արտաշէս, ըստ անուան քաղաքին» (Տակիտոս, Տարեգր. Բ. 8)¹: Այս պատմական դէպքը, որով թագաւորութեան ժամանակ ժողովուրդն օտար ցեղի հայ թագաւորի անունը փոխում է և հայ անունով Արտաշէս է կոչում, ցոյց է տալիս, որ հայոց մէջ Արտաշէս անունը սիրելի եւ ժողովրդական է եղել, և թերեւս սովորութիւն է եղել թագաւորներին օտար անունների տեղ հայ անուններով կոչելու: Թէ Ջենոն—Արտաշէսից ժամանակով ոչ շատ հեռու Տրդատ Ա.-ի անունն ևս նոյն ձեռով փոխուած է եղել Արտաշէսի թէ չէ՝ մենք այդ չգիտենք: Իսկ թէ ժողովրդական երգը օտար Տրդատ անուն տեղ կարող էր հայացած և ժողովրդին սիրելի Արտաշէս անունով գովել իւր թագաւորին:—այդ շատ բնական է, երբ ի նկատի ունենանք վերոյիշեալ սովորութիւնը: Բայց անուան այդ փոփոխութիւնն ունի իւր և ուրիշ պատճառը, որ էական է: Դէպքերի նմանութիւն է այդ, որի մասին յետոյ:

Այստեղ պէտք է նկատենք յատկապէս Արտաշատ քաղաքի շինութիւնը, որ յիշուած է երգի մէջ, ըստ վիպասանքի՝ Արտաշատ քա-

ղաքը հիմնում է կամ շինում է Արտաշէս (Ա. լ. Բ. խթ.): Եւ այս պատմութեան համեմատ է: Արտաշատը հիմնում է ըստ Ստրաբոնի, Արտաշէս Ա. (180 թ. Ք. ա.): Այս Արտաշէսի ձեռով է կառարւում և քաղաքական այն մեծ փոփոխութիւնը, որով հայերը՝ երկար դարերի ստրկական լծից ազատուելուց յետոյ՝ անկախ ազգային իշխանութիւն և թագաւորութիւն են ունենում: Այսպիսի մեծ իրողութիւնը չէր կարող իւր խորին ազդեցութիւնը չթողնել ժողովրդի երեւոյթութեան վրայ: Եւ «գեղեցիկ» Արտաշատի հայոց քաղաքական կեանքի հնազոյն կեդրոնի հիմնուելու առաջին երգը բուն իսկ իւր հիմնադրի՝ Արտաշէս Ա.-ի մասին է ասուել:

Սակայն պէտք է նկատել, որ Արտաշատը շինութեան մասին Արտաշէսի ձեռով բացի անոր «հիմնանալուց» կամ շինուելուց՝ ուրիշ բան յայտնի չէ վիպասանքից: Ինչ որ Խորենացին (Բ. խթ.) բերում է Արտաշատի շինութեան մասին՝ Խորենացու սեպհական պատմութիւնն է, որի համար պատմադիրը կարող է նաեւ վիպասանքից օգտուած լինել, բայց իրենից յաւելուածներ անելով: Ուրիշ խօսքով Խորենացու «զարդարեալ» պատմութիւնն է այդ: Իսկ մենք գիտենք թէ ինչ է նշանակում «զարդարեալ» պատմութիւն¹:

Արտաշէս Բ. եւ վիպասանք:—Արտաշէս Ա-ից, հայոց փառաւոր թագաւորութեան հիմնադրից յետոյ ժողովրդի վրայ իւր խորին ազդեցութիւնը պիտի թողնէր և թողել է Արտաշէսի սերունդ Մեծն Տիգրանի երկարատեւ և աշխարհակալ թագաւորութիւնը: Այս մասին յետոյ: Այնուհետեւ առանձին կերպով յուզել է ժողովրդին Մեծն Տիգրանի թոռան: Արտաւազդի որդի Արտաշէսի (Բ.) պատմութիւնը, որով իսկապէս սկսուած է վէպը՝ իբրեւ մի հետեւական և ամբողջ պատմութեամբ:

Այս թագաւորի պատմութիւնը, որ գուցէ շատերին ծանօթ չէ, մենք այժմ կարգում անցնում ենք, և իւր համառօտութեամբ մեզ վրայ գուցէ ոչ մի առանձին տպաւորութիւն չէ թողնում: Գուցէ նոյն իսկ շատ չնչին բան երեւի ժողովրդական երգի

1. Գառազնեան, Գնն. պատմ. հայ. Բ. եր. 197:

1. Հմմտ. Մատ. Բուշ. Բրեմ. եր. 255 հս.

կամ վէպի նիւթ դառնալու համար: Բայց այդ միայն մեզ համար և այժմ: Պէտք է երեւակայել Ա. դարում Բ. ա. հայ ժողովրդի վիճակը: Երբ ազգը Արտաշէս Ա.-ի ձեռով նոր ոտի էր կանգնել և այնուհետև Մեծն Տիգրան միութիւն էր մտցրել բաժանումների մէջ և միացրած ուժով իւր ժողովրդին աշխարհակալութեան ճանապարհով տարել: Երբ իւրով շրջակայ երկիրներին և կործանելով Սելեւկեան պետութիւնը: Ազգային գիտակցութիւնը նոր զարթոնած և ազգային հպարտութիւնը մեծացած էր: Բայց որքան աւելի ճշտացած էր այդ հպարտութիւնն, այնքան աւելի խորը պիտի լինէր և Մեծն Տիգրանի որդու և թոռան ցաւալի վիճակի թողած տպաւորութիւնը: Եթանկարծ Մեծն Տիգրանի արքայից արքայի այդ պետութիւնն ընկնում է: Այն էլ ի՞նչպէս: Հայոց արքան Արտաւազդ իւր կնոջով և որդիներով գերի է ընկնում Անտոնիոսի ձեռք: Արքան սպանւում է, նորա որդիքը գերութեան մէջ կորած են ժողովրդի համար: Ազատւում է միայն մի արքայորդին Արտաշէս: Հայերից բերդականներ, «որոց զէն ի ձեռին կայր», պաշտանում են Արտաշէսին: Եւ նա իւր կեանքն ազատելու համար ստիպուած է պարթևաց մօտ փախչելու: Իսկ Անտոնիոսը «յանկուցեալ զոմանս կամաւ, զոմանս բռնութեամբ» լինէր տէր համօրէն աշխահին Հայոց: Հայաստանը յաղթուած է և Անտոնիոսի գլուխը հայ խոյրով պսակուած: Մեծն Տիգրանի արքայից արքայութիւնն այլ ևս չկայ: Չկար և սիրելի Արտաշէսի հին բնիկ ցեղը, որ հարիւր յիսուն տարուց ի վեր փառքով թագաւորում էր: Բայց ահա պարթևաց մօտ ապաստանած արքայորդին Արտաշէս պարթևական զօրքով և օգնութեամբ գալիս է և Մարաց դէմ կռուով յետ ստանում իւր հօր գահը¹:

Նոր զարթոնող և ազգային ինքնաճանաչութեան եկող ժողովրդի երեւակայութիւնը զրգուելու համար ի՞նչ աւելի ընդունակ կորով էր լինել, քան այս անցքը: Վերաւորուած ազգային հպարտութիւնը բաւականութիւն էր ստացած. բնիկ թագաւորի ցեղն իւր գահին

վրայ էր նորից, այն էլ մի մեծ կատանարոգից յետոյ: Իսկ կատանարոգիները, ինչպէս և մեծ յաղթական փառքերը, նոր ինքնաճանաչութեան եկող ազգի կեանքի մէջ, նորա վիպական շրջանում, — ահա երեւակայութիւնը ցնցող պատմական իրողութիւնները: Եւ մեր վիպասանքի ստուերագիծն արդէն պատրաստ է այս Արտաշէսի պատմութիւնից: Եւ ի՞նչ է մեր վիպասանքի առաջին մասի բովանդակութիւնը, եթէ ոչ այս Արտաւազդեան Արտաշէսի պատմութիւնն ամբողջապէս:

Հայոց թագաւորը (Սանատրուկ) սպանւում է. կինն ու որդիքը ղնչանում են. իշխում է օտար ցեղի թագաւոր (Երուանդ), որ հռոմայեցի ոց բարեկամ է. հայոց թագաւորական տնից ազատւում է հաւատարմների ձեռով Արտաշէս արքայորդին միայն, որ փախչում է պարթևաց մօտ. պարթևաց թագաւորը զօրքով օգնում է նորան և նա գալիս է իւր հօր կորած գահը ձեռք բերում: Նա բազում չարչարում է: Մարաց ազգը (Բ. կա). Նա բարեկամ է պարթևներին. արհամարհում է հռոմայեցիներին, բայց երբ սոքա զօրքով գալիս են նորա վրայ, հարկատու դառնալով հնազանդում է նոցա: Ահա վիպական Արտաշէսի պատմութիւնը, բայց ահա և Արտաւազդեան Արտաշէսի իսկական պատմութիւնը¹: Աւելացրէք վրան և Արտաշատու շինուածի հին զրոյցն ու երգը, որ Արտաշէս Ա. ի անունով պատմում կամ երգում էր արդէն, և մեք կունենանք վիպասանքի առաջին մասն ամբողջ, մինչև խթ. գլուխը: Երկու տարբեր Արտաշէսների մասին երգուածներն ու պատմուածները ժողովրդի մէջ մի մարդու վրայ պատմուած, մի Արտաշէսի անունով:

Տրդատ Ա. եւ վիպասանքի զարգացումը: — Այս երկու Արտաշէսների երգն ու զրոյցը կարող էր շատ շուտով մի ուրիշ համանուն թագաւորից ևս, հայերին սիրելի Արտաշէս Գ. -ից (18—34 թ.) զծեր վերցնել և միացնել

1. Գարագաշեան Բեն. պատմ. Հայոց, Բ. եր. 183 հո.

1. Արտաշէս Արտաւազդեանը նոյնպէս պարթևների բարեկամ է և թշնամի հռոմայեցիներին, բայց Օգոստոս կայսեր Հայաստանի ուսմանը նստնելու ժամանակ — տիրապետեալ եր անկախու ճորտ ազդեցութիւնը:

իւր մէջ¹։ Բայց այդ Արտաշիսեան վէպը նորոգող ու կերպարանափոխող տարրեր ընդունել է շատ մօտիկ ժամանակում կատարուած այլ նշանաւոր դէպքերից եւս — Միհրդատ (35—37 թ. և 41—45 թ.), Հրադամիզդ (45—53 թ.) և Տրդատ Ա. թագաւորների անցքերից։ Ի թիւս այլ պատճառների իբրեւ հանգոյց ծառայել է այս պատմական դէպքերի նմանութիւնը Արտաշիսեան վէպի հետ։ Հայոց թագաւորը՝ Միհրդատ, նոյնպէս սպանուում է իւր կնոջ և որդիների հետ. իշխում է օտար ու բռնակալ Հրադամիզդը. և Տրդատ Ա. պարթեւ, մանում է Հայաստան պարթեւական զօրքերով (53 թ.). ժողովուրդը սիրով ընդունում է նորան, և նա երկար կռիւներ մղելով նախ Հրադամիզդի և ապա հռոմայեցոց դէմ՝ վերջիվերջոյ թագաւորում է փառքով, հաշտուելով և ենթարկուելով հռոմայեցոց։

Դէպքերի համանմանութիւնը մեծ է, և ժողովուրդն իւր Արտաշիսեան վէպի վրայ պիտի աւելացնէր և աւելացրել է տարրեր այս նոր կատարուած դէպքերից։

Վիպասանքի մէջ Արտաշէս հիմնում Արտաշատ, Տրդատ Ա.-ի օրով, որ պարթեւական ցեղի առաջին մեծ ու փառաւոր թագաւորն է, Արտաշատը հիմնովին կործանում և նորից շինուում է Հռոմից բերել առած ճարտարպետների ձեռով։ Այդպիսի դէպքում ժողովրդի ոգևորութիւնը մեծ պիտի լինէր, և Արտաշատի հիմնուելու հին երգը՝

ինչպէս լինում է սովորաբար, աւելի ևս մեծ ու ժով կարող էր կենդանանալ և հին թագաւորի գովեստը նոր թագաւորի համար երգուել նորի համար ևս պահելով սիրելի ու ժողովրդական Արտաշէս անունը։ Արտաշատ քաղաքի շինութիւնն ուրեմն, որ երգուում էր վիպասանքի մէջ Արտաշէսի անունով, և Տրդատի միւս գործերի նմանութիւնը վիպասանքի ուրիշ միջադէպերին՝ եղել են վիպական խմորման կեդրոն։ Եւ այնուհետեւ Արտաշատի մասին երգն և վիպասանքի առաջին մասը իբրեւ թիմամոր իրենց են քաշել և Տրդատ Ա.-ի միւս արարքների գովեստն ու պատմութիւնը Ալանների դէմ կռիւն ու նոցա հետ խնամութիւնը, և Դոմեաիոս Կորբուլոնի գալուստը Հայաստան, և շատ կենցաղական գծեր, և վերջապէս, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, բուն միթական բնաւորութիւն ունեցող առասպելներ։

Այսպէս են հետզհետէ կազմուել վիպասանք, և այսպէս միայն կարելի է բացատրել թէ ինչպէս Տրդատ Ա.-ի ժամանակի պատմական դէպքերի յիշողութիւնը կապուած է Արտաշէս անուն հետ։ Այսպէս և վիպասանքի գլխաւոր հերոսն Արտաշէս՝ է Արտաշէս Ա. Արտաշէս Բ. (և Արտաշէս Գ.) և Տրդատ Ա.։

(Եւրոպական)

Մ. Արեղեան

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Ք

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

ԴՐ. Կ. ՌԵԿԼԱՄԻ.

Ա.

ՈՒՏԵԼԻՔ ԵՒ ԸՄՊԵԼԻՔ.*

(Շարունակութիւն)

Աղբիւց ըմպելիքները — գինին, օղին, զարե-
ջուրը, մեղրաջուրը — բոլորն էլ պարունակում են

1. Յայնի Կ Գրիգոր Մագիստրոսի իւր նամակներից մեկում րեւած հասոյւածք, «ի գոնիկս աւանդեալ» որ Պարթեւ Արտաշէսն աւում է «ի վախճանելն իւրում»։ «Ո՞ր այդ ինձ գծուի ծխանի, եւ զառաւօսն նաւասարդի, Ձվագելն եղանց և զվագելն եղբերուաց. Միք փող հաւումս և ընթիս հարկանեալ, Ուպէս օրէն է քաղաւո-
րաց»։ Պարթեւ կոչումն Արտաշէսի համար, երբ ազգի անուն է ցոյց տալիս, Մագիստրոսի իրեն աւելացրածն է. իսկ նորա րեւած հասոյւածք հին վիպասանքի մնացորդ պէտք է համարել։ Դժբախտաբար Մագիստրոսն աւանդու-
թիւնն աւանդող չէ րեւում։ Պ. Խաչատրեան (հր. 312) այս հասոյւածք յարմար է գտնում, և իրաւումը Արտաշէս Բ.-ին (18—35), «որ յայնի Կ, քս Տակիստի, իւր ուրի և յնշոյնների սիրով, նոյնպէս և ազգային սովորութիւններին հաւասարիմ մնալով, որով և ժողովրդի սերն քրատւած»։

* Տես «Արարես» 1900 թ. համար Գ. հր. 124։

գինու ոգի (սպիրտ, ալկոհոլ), ուտի և իրենց յատուկ արեւելացի ներդրածութիւնն են անուամբ արդու վրայ:

Այս կամ այն խմելքը դործածելը կախուած է մարդկանց ճաշակիցն ու կարողութիւնից: Անտրատ մաքուր գինի գտնուում է իսկապէս այնտեղ, ուր խաղող է բուսնում թէպէտ այդպիսի տեղերումն էլ շատ անգամ գինին կեղծում են: Մեղրաջուրը պատրաստուում է մեղրից ու ջրից և համեմուում է մի քանի բոյսերով: Գոյնը լինում է մոյգ գեղին, քիչ պղտոր և համն ակորժելի:

Գարեջուրը պատրաստում են դարուց դանտղան եղանակներով: Գարեջուրը կարելի է խմել միայն այն ժամանակ, երբ բոլորովին մաքուր է, շատ սաւաք չէ և ոչ դառը կամ թթու: Գոյնը պիտի լինի կամ բաց կամ մոյգ գեղին: Շատ մոյգ կամ բոլորովին սև գարեջուրը ներկուած է լինում: ուտի և վնասակար: Օգին մի քանի դար առաջ երևան եկած ժամանակ սաւաքաւ aqua vitae—«կեանքի ջուր» անունը, բայց այժմ իրաւամբ կարող է կոչուել կեանք փճացնող հեղուկ: Առհասարակ օգին կարելի է խմել շատ փոքր քանակութեամբ և անպատճառ մի բան ուտելու, այն էլ դառածը:

Երեխաների համար ամէն ոգելից ըմպելիք վնասակար է, թէպէտ երբեմն կարելի է տալ նոցա մի կուր թեթև գինի կամ գարեջուր: Եւրեւրեւ լուծիչ միջոց թոյլերի, առողջացողների կամ խլացաւոտ ու թոյլ երեխաների համար լաւ գինուցն աւելի ընտիր ըմպելիք չկայ: մանաւանդ լաւ է հարաւային քաղցր գինին: Հասակաւորները պիտի աշխատեն յաճախ դործ չածել ոգելից խմելքներ, որովհետեւ դոցա հետեանքը շատ վնասակար է: Մինչև քառասուն տարեկան հասակը ոգելից ըմպելիքներ կարելի է դործածել, առաւելապէս թոյլ տեսակները, այն էլ շատ փոքր քանակութեամբ: Քառասուն տարեկանից այն կողմը մարդիկ սովորաբար աւելի հեշտ են գիմանում այդ ըմպելիքներին, իսկ ծերերի համար լաւ գինին այնքան օգտակար է, որ իրաւամբ կոչուում է «ծերերի կաթ»: Բայց ինչ էլ որ լինի՝ անօթի չի կարելի ոգելից ըմպելիքներ խմել, այլ միշտ հաց ուտելու կամ յետոյ:

Կար. Մաքուր անարատ կաթը ամէնից աւելի առողջարար ըմպելիքն է ջրից յետոյ: անհարարութեան կողմից նա միւս ըմպելիքներից բարձր է, որովհետեւ միայն կաթը (պանրի և ձուի նման) բաւական է մարդու առողջութիւնն ու կեանքը պահպանելու համար: Կաթը պարունակում է այն բաղադրիչ մասերը, որ անհրաժեշտ են նրութեան փոխանակութեան դործադրութեան համար: Կաթի մէջ լողում են փոքրիկ, աչքի համար

աննկատելի, իւրաքանչիւր կաթիլներ (իւղի գնտիկներ), որոնք նորան սպիտակ դոյն են տալիս: Եթէ կաթը բաւական ժամանակ անշարժ մնայ, գրեթէ այդ բոլոր գնտիկները, մանաւանդ աւելի մեծերը, կը լինին երեսը, որովհետեւ նոքա ջրից թեթև են: Կաթի քաշած երեսը կոչուում է արածան (հում սեր): Տակի մնացած կաթը քիչ կապուտաւուն դոյն է ունենում և բացի իւղի կաթիլներից պարունակում է նաև կաղէին և կաթնաշաքար: որքան շատ ջուր լինի կաթի մէջ, այնքան նա աւելի պարզ և կապուտաւուն է լինում:

Առաւօտը կթած կաթը երեկոյեան կթած կաթից քիչ է պարունակում իւղ և պանիր: (Առաւօտուայ մի ֆունտ կաթը պարունակում է մօտ 1½ լոտ իւղ և 2½ լոտ կաղէին, երեկոյեան մի ֆունտը պարունակում է 3—4 լոտ իւղ և մինչև 4 լոտ կաղէին): Աւելի երեկոյեան կթած կաթն աւելի անհարար է և որովհետեւ աւելի արածան է պարունակում, աւելի էլ զերբամարտ է: Թթու կաթի մէջ կաղէինը չի լուծուում, այլ մակարդուում է, այդ պատճառով, օրինակ, մածուկը թանձր է լինում և մածուցիկ:

Կաթը պատուական անհարար նիւթ է երեխաների, առողջացող և ծանր ֆիզիքական աշխատանքով ծանրաբեռնուած մարդկանց համար: օգտակար է կաթի հետ ուտել հաց կամ պարսիմատ: չպէտք է մոռանալ նոյնպէս որ քիչ քանակութեամբ կաթը շատ էլ անհարար լինել չի կարող: Երբ որ կաթը դործ են ածում իբրեւ գեղ, պէտք է օրական երկու անգամ խմել կէս կէս լիտր (լիտրը հաւասար է մի մեծ շշի բութիլի), մինչ միւս ուտելիքը մնում է դարձեալ սովորականը: Բոլորովին առողջ, ուժեղ և լաւ սնունդ ստացող մարդկանց համար ամէն օր կաթ դործածելը միանգամայն աւելորդ է, որովհետեւ դորանից ի զուր տեղն աւելանում է նոյն համար անհարար նիւթերի քանակութիւնը: Աւս համար որ կաթի համն ակորժելի չէ, կարող է կէս լիտր կաթին աւելացնել մի ըմպանակ (սիւնիկ) օղի, կոնեակ կամ ում, հետն էլ գոնէ մի քիչ հաց ուտել:

Գրգռիչ ըմպելիքները—սուրճը, թէյը, շոկոլադը—գրեթէ ամենեւին անհարար չեն, և երեխաների համար մինչև 14—15 տարեկան հասակը անպայման վնասակար են, եթէ յաճախ են դործածում: Շոկոլադը, որ պատրաստուում է կաւո բոյսի հատիկներից, գեւ փոքր ի շատէ անհարար նիւթեր պարունակում է: Իսկ թէյն ու սուրճը իբրեւ անհարար ըմպելիքներ շատ չնչն նշանակութիւն ունին: Բայց ուրիշ կողմից թէյն ու սուրճը արժանի են ուշադրութեան:

Այդ երկու խմելքն էլ թուլացնում են նիւ-

Թերե փոխանակութեան գործողութիւնը, ուստի և նոցա շնորհիւ Ծարգիկ կարողանում են բաւա-
կանանալ աւելի պակաս կերակրով, թէ քանա-
կութեան և թէ որակութեան կողմից: Այս իսկ
պատճառով բնականաբար աղքատ ժողովուրդը
չառ անգամ կշտանում է Ֆրանսիայում և Գեր-
մանիայում սուրճով, իսկ Անգլիայում և Ռու-
սաստանում թէյով: Եւրոպայում աղքատ բա-
նու որները, որոնք առհասարակ վատ սնունդ են
ստանում, պահպանում են իրենց առողջութիւնը
գլխաւորապէս սուրճ խմելով: Բացի գորանից
առք սուրճը աղբում է արեւագարձութեան վրայ
և հետևաբար գրգռիչ ներգործութիւն է անում
մարդու վրայ:

Մօտաւորապէս նոյն ազդեցութիւնն ունի և
թէյը, որի գործածութիւնը շատ տարածուած է
Չինաստանում, Հոլլանդիայում, Անգլիայում և
Ռուսաստանում: Թէյը ջրին ախորժելի համ և
հոտ է տալիս և օգտակար է շատ տեղերում
այն պատճառով, որ փնտաւար ջրի տեղն է
տալիս: Թէյ պատրաստելու համար ջուրը եռցնե-
լով՝ անմիջապէս կարծնում անմաքուր ջուրը:

Շատ տեղերում թէյը և սուրճը կեղծում
են, նոցա հետ ուրիշ բոյսերի տերեւներ ու պը-
տուղներ խառնելով, որոնց մէջ լինում են և
վնասակարները: Բայց կան բոյսեր, որոնք յաջո-
ղութեամբ կարող են փոխարինել սուրճը, օր-
բոված գարին, կաղնու պտուղները և այլն:

Գծուարամարս ուսելիքը (չաղպամ), բողի
վարունգ, կանաչ սալաթ, սեխ, հում խնձոր
և տանձ) դժուարութեամբ է մարսուում ստա-
մոքի և աղիքների մէջ և դուրս է գալիս այն-
տեղից դրեթէ չփոփոխուած: Միմիայն երբ որ
լաւ ծախուին այդ ուտելիքները, կարող են, բացի
վարունգից և սալաթից, արտադրել իրենց մէջ
շատ չնչին քանակութեամբ եղած նիւթերը, ո՞ր
մանում են արեան մէջ: Աւելի օգտակար են
պտուղները, թէպէտ սրբա էլ մեծ մատամբ չը-
մարսուած են միւսում, սակայն ամէն մարդ կա-
րող է համարձակ գործ ածել իրեն կերակուր:
Առհասարակ պտուղները, եթէ ի հաշիւ չառնենք
նոցա դժուարամարս լինելը, շատ օգտակար են,
որովհետեւ նոքա ստամոքսի մէջ փափկացնում են
միւս կերակրեղէնները և չեն թողնում որ դուռնդ
գունդ մնան:

Միայն արմախքներով և պտուղներով կե-
րակուրելը գրեթէ անհնարին է, որովհետեւ նո-
ցանով առողջութիւն պահպանել և կշտանալ
անկարելի է:

Համեային եխիւրը (կեր, մագնեզիա) եւ
բրուսեկը (Ֆոսֆորի, ծծմբի, կիւրսի և այլն)
մեղ համար անհրաժեշտ պահանջ են և ամենայն
օր մենք պիտի ընդունենք շատ փոքր չափով:

Եթէ կամենում ենք առողջ և ուժեղ լինել:
Դաքա բոլորն էլ ներմուծուում են մեր մէջ կողմ-
նակի ճանապարհով. թթուութեան կան բանջա-
րեղէնների և պտուղների մէջ, կեր և մագնեզիա՝
ջրի, նաւթին՝ աղի մէջ, Այդ նիւթերի գործա-
ծութիւնը մեղ համար առողջարար է, և երեխա-
ներին էլ շատ պէտք է առլ բանջարեղէններ,
բայց հանքային նիւթեր և թթուութեան չափից շատ
ներմուծելը մեր կազմուածքի մէջ վնասակար է,
նոյն իսկ մեծերի համար:

Արեւադարձութիւն: Բոլոր յիշեալ սննդարար
նիւթերը, մարսուելով ստամոքսի և աղիքների
մէջ, դառնում են արիւն, որն աւելի շուտ ու
մեծ քանակութեամբ (թթուները), որն էլ աւելի
դանդաղ ու փոքր քանակութեամբ (բորակային-
ները), Սակայն չի կարելի հաստատապէս ասել
առաջուց, թէ այս կամ այն ուտելիքն ու ըմպե-
լիքը անպատճառ արիւն կաւելացնէ: Արեան
սննդարար նիւթերը անցնում են մարմնի գանա-
զան գործարաններին, որոնք իրենց աճելու թեան
և կազմութեան համար պէտք է անընդհատ նիւթ
ստանան: Տեսնենք թէ այդ ի՞նչպէս է լինում:

Արիւնը մարմնի մէջ հոսում է բաւականին
ամուր հիւսուածքից բաղկացած անցքերով, որոնք
մի ամբողջ համակարգութիւն են կազմում: Սըր-
տից (որ գործում է օդահան մեքենայի նման)
արիւնն անցնում է արտերիաների մէջ, որոնք
սովորաբար յայտնի են զարկերակ անուամբ և
որոնցով մենք դադարիւր ենք կազմում սրտի
գործողութեան մասին: Ջարկերակները ճիւղա-
ւորուում են և բաժանուում շատ բարակ անց-
քերի, որոնք մարդու մազիցն էլ բարակ են,
ուստի և կոչուում են «մազանոթ», այդ անց-
քերն ունին սառնակ բարակ պատեր և ցան-
ցանման հիւս են կազմում: Մազանոթների այն-
պիսի համակարգութիւններն այն տեղերն են,
որտեղից արիւնը մեռցանում է մարմնի գործա-
րանները, որովհետեւ նոցա պատերի միջից ջրա-
ցած անուցիչ նիւթերն են անց կենում և մտնում
մարմնի գանազան մասերի մէջ, իսկ ինքը ցանցը
առանձին գործարանների ձև է ստանում:

Արիւնը առաջ տալիս է մարմնին իւր մէջ
եղած պիտանի անուցիչ նիւթերը և օդի թթուա-
ծիւնը, ստանում է աւելի մոյդ դոյն և անպէտ-
քանում է, պարունակելով ածխածին, յետոյ
մազանոթներից հոսում է երակների մէջ, որոնք
դառնում են կաշու տակ. երակների միջով
արիւնը նորից վերադառնում է դէպի սրտը:
Այսպէս ուրեմն արիւնը շրջան է առնում մեր
մարմնի մէջ: Մայդ արիւնը սրտից անցնում է
թոքերի մէջ, որտեղ տարածուում է նոյնպէս
բաղմաթիւ մազանոթների միջով, դուրս է մղում
իւր մէջ եղած ածխածինը և ներս է ընդուն-

նույն օգից թթուածին, ստանում է աւելի բաց գոյն և էլի յետ է հոսում դէպի սիրտը. այսպիսով արիւնը մի անգամ էլ է շրջան անում: Որովհետև այն ճանապարհը, որով արիւնն հոսում է առաջին անգամին, աւելի մեծ է, ուստի և կոչւում է «արենադարձութեան մեծ շրջան»: Իսկ երկրորդ անգամ հոսելու ճանապարհը «արենադարձութեան փոքր շրջան» է կոչւում:

Իւր շրջանառութեան ընթացքում արիւնն անդադար թարմանում է և պակասը լրանում մեր ընդունած սննդաբար նիւթերը քանակութեան համեմատ և շնորհիւ այն շարժումների որ մենք անում ենք արենադարձութիւնն արագացնելու համար: Իսկ մազանոթների ձևի շնորհիւ արիւնն առատութեամբ մատակարարուում է մեր մարմնի զանազան գործարաններին:

Սննդառութեան դործողութիւնը կարելի է լուր պատկերացնել՝ շնորհիւ իւր պարզ սկզբունքներին. խնամքով ծամուած կերակուրը մարսուում և մաս մաս է լինում ստամոքսում և աղիքներում. մարսուած կերակուրն ու ըմպելիքը դառնում են արիւն, որ իւր մեծ շրջանառութեան միջոցին զանազան գործարաններին տալիս է սննդաբար նիւթեր և թթուածին, իսկ ինքն ընդունում է անպէտք նիւթերը (որ արտադրում են դեղձերը, գլխաւորապէս լեւորէն ու երկկամուքը) և ածխածին, որ անհետանում է արտաշնչելիս: Արեան վերականգնումը կատարուում է նորա փոքր շրջանառութեան միջոցին ներշնչուող օդի շնորհիւ. այսպէս ուրեմն օդը մեր գոյութեան անհրաժեշտ սարքերից մէկն է:

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐՔ

Անդրդեղեղեան քոյմի ձուռն. Այդ ջայլամների տեսակին պատկանող թռչնի ձուռն գտնուած է Խերսոնի նահանգում, Մալինովկայի հովտում: Մի քանի անգամ այդ ձուռն սրա նրա ձեռքն ընկնելուց յետոյ, վերջապէս ծախուեցաւ 1000 ռուբլով մի հարուստ մարդու վրայ, Բայց այս անգամ էլ զոքախտաբար ընկաւ ու կոտորուեցաւ, Իբրեւ մի հազուագիւտ հնութիւն, նրա կճեպների կտորները Պետերբուրգի թանգարաններից մէկը տարուեցան, որտեղ և կարողացան մի կերպ մասերն իրար կպցնել: Այդ ձուռն գտնելուց մի քանի տարի յետոյ, Հիւսիսային Չինաստանի փոքրիկ գիւղերից մէկում մի գեղջուկ կին գտաւ այդպիսի մի ուրիշ ձուռն. Արիւնն այժմ գտնուում է Հիւս. Ամերիկայում, Մասաչուզէտ նահանգի մէջ, Պեմ-

բրիջի թանգարանում: Ռուսաստանում գտնուածի հետ համեմատելով, միայն մեծութեան կողմից են տարբերութիւն գտել, Չինաստանի օրինակն ունի 7 մատնաչափ երկարութիւն, 55/4 մատնաչափ շրջապատ և մօտ 118 խոր. մատնաչափ ծաւալ: Ռուսաստանինը մի քիչ աւելի լայն է, դրա համար էլ ծաւալը 138 խոր. մատնաչափ է, որից և կարելի է եզրակացնել, թէ այդ ձուռն պարունակութիւնը 4 կամ 5 գրուանքայ պիտի լինէր: Այժմուայ ջայլամի ձուռն, կճեպն էլ հետը վերցրած, միմիայն երեք գրուանքայ է կշռում: Ուրեմն հասկանալի պիտի լինի, որ այդ ընդ միշտ ոչնչացած թռչուններն իրենց մարմնու մեծութեամբ գերազանց պիտի լինէին քան արդի ջայլամները:

* *

Հետախօսի ծառայորիւնը. Չիկագոյի բնակիչներից մէկը մի շատ խելօք շուն ունէր, որն անչափ սիրում էր իր տիրոջ: Մի անգամ այդ պարոնն ստիպուած էր աւելի երկար ժամանակով բացակայելու տնից, ուստի և կենդանուն տանը թողեց: Շունը տիրոջ երկարատե բացակայութիւնը նկատելով, տիրել սկսեց, իսկ վերջը մինչև անգամ դադարեց կերակուր ուտելուց. այդ պատճառով էլ բոլորովին հալ ու մաշ եղաւ: Բարեկամները հարկ համարեցին այդ մասին տեղեկութիւն տալու տիրոջը: Սա ըմբռնելով բանի էութիւնը, իսկոյն հեռախօսի կայարանը գնաց և խնդրեց, որ գիծը Չիկագոյի կայարանի հետ միացնեն, իսկ վերջինն իր տան հետ: Տեսցիններից հեռախօսի միջոցով պահանջեց նաև, որ ձայնատար խողովակի ծայրը շան ականջին դնեն և ապա սկսեց խօսել: Խելօք կենդանին անմիջապէս ճանաչեց տիրոջ ձայնը և չափազանց ուրախացաւ: Այդ օրուանից սկսած, շունն ուտում էր ու խմում, որից և կամաց կամաց աշխոյժ ստացաւ և բոլորովին աողջացաւ:

* *

Արդեօք կարելի է առանց ջրի ապրել. Ամէնքս էլ այնպէս ենք հաւատացած, թէ առանց ջրի ոչ մի շնչաւոր արարած չի կարող ապրել. սակայն կան կենդանիներ, որոնք իրենց ամբողջ կեանքում այդ բնական ու անհրաժեշտ պահանջը բնաւին չեն զգացել: Օրին. Պատագոնիայի տափաստաններում այժեամբ մի տեսակը կայ, որն իր օրում մի կաթ ջուր անգամ չի գործ ածում: Նոյնը կարելի է տեսել և ճագարների մասին: Մի ճանապարհորդ Սահարա անապատում զիտողութիւններ է արել և տեսել, որ օձերն ու խեցգետիններն ամենեկին չեն ծարաւում:

Ֆրանսիայում, մի ընդարձակ հովտում, որը շատ հեռու է գտնուում թէ գետերից և թէ աղբիւրներից, կովերի ամբողջ նախիրներ կան, որոնք

երբէք ջուր չեն խմում: Բայց և այնպէս այդ անասուններն անհամեմատ անուշ կովն են տալիս: որից և պատրաստում են Պոկֆոր: Կոչուած գովական պանիրը: Բայց ամէնից զարմանալին այն է, որ մարդիկ էլ կան, որոնք կարող են առանց ջրի ապրել: Անտրոնական Ափրիկայի նշանաւոր ցեղերից մէկը, Հոտենտոտները, կարող են առանց ջրի ապրել, որքան էլ տոթ ուզում է թող լինի եղանակը և կամ կիդիչ անապատի աւազը:

* *

Ան անձեռն. Մօտ ժամանակներս Իրլանդիայում մի խիստ հազուադէպ երեւոյթ է պատահել, այն է, սև անձրև է եկել: Անձրև է տեղացել 4800 քո. միոն տարածութեան վրայ և այդ միջոցին այնքան թանձր խաւար է պատել, որ թրուշտիներն իրենց բերնն են քաշուել, աներում տալաւած են եղել ճրագ վառելու, իսկ անտիպաշտ մարդիկ յուսահատուած սպասում են եղել աշխարհի կործանման: Սակայն սև անձրև գալուն պարզ ու հեշտ բացատրութիւն է տրուում նրանով, որ Հարաւային Հատլանդիայի և Հիւս. Անգլիայի գործարանների մոլորն ու մրուրը խառնուելով մառախուղի հետ, քամու սաստկութիւնից ծովի վրայով Իրլանդիա են անցել և անձրևի հետ ցած թափուել: Այդպիսի երեւոյթ նկատուած է և 1896 թուին Սիբիրում: Սամարա քաղաքից սկիզբն առնելով, արագ անցնում էր մի սև ամպ մինչև Մանջուրիայի սահմանները: Յետոյններն առաջ հրդեհուած անտառի ծուխ բնդուկեցին. իսկ երբ այդ թանձր մշուշն գետնի վրայ նստաւ, նոր հասկացան նրա ծագումը: Այնքան սաստիկ էր տիրուպետող խաւարը, որ 50 քայլի վրայ ոչինչ չէր կարելի որոշել. իսկ միի հոտից մարդու շնչառութիւնն էր կտրուում:

* *

Բոյսերի սերունդն ինչպես ևն պաշտպանում անձեռններից. — Անշափ տեղացող անձրևներից գետնաինձորն ու միւս դաշտային պտուղները փրթում ու փչանում են: Բնութիւնն ինքը հոգում ու խնամում է այդպիսի բոյսերի զանազան մասերը, ինչպէս են նրանց տերեւները, որոնք շարունակ ենթարկուում են անձրևների ազդեցութեանը, եւ հէնց այդ է պատճառը, որ մի քանի խոտաբոյսերի և ծառերի տերեւներն իրենց թեք դիրքով նպաստում են, որ անձրևի կաթիլներն երկար ժամանակ չմնան իրենց վրայ, այլ հոսեն ներքև: Բացի դրանից, շատ բոյսերի տերեւներն միջին երակը մի տեսակ խողովակ է կազմում, որը, ճիշտ է, այնքան էլ խորը չի լինում, բայց և այնպէս տերեւի միւս մասերից անձրևի կաթիլներն այդտեղ են հաւաքւում և ապա ցած թափուում: Հատի տերեւներն էլ ծածկուած են լինում աղուամազով, որը, կարծես թէ, ծածկոյթի գեր է կատարում և թոյլ չի տալիս, որ անձրևն անմիջապէս կպչի իսկական տերեւին: Ի հարկէ, այս պաշտպանողական միջոցները խիստ անձրևային եղանակներին առանձին ծառայութիւն չեն կարող մատուցանել բոյսերին:

* *

Հոյր որպէս կերակուր. — Արժանահատ ճանապարհորդներից մօնը պատմում են, որ այն հնդկները, որոնք ապրում են Օրինկո գետի

վերին հասանքի վերայ, հող են ուտում և այդ է այն զլխաւոր պատճառը, որ նրանք շատ շուտով են մեռնում: Սակայն հող ուտելու այդ օտարոտի սովորութիւնն ամենին կախումն չունի մենդի պահասութիւնից, որովհետեւ ամեն հող իրրե կերակուր չի ծառայում: Հնդկներն այդքանը շատ լաւ են հասկանում: Նախ փորձում են և եթէ նրա մէջն անհրաժեշտ բաղադրութիւնները չեն գտնուում, դէն են ձգում: Հնդկների գործ ածած հողը բաղկացած է լինում դեղին կաւից, որն իր մէջ պարունակում է երկաթի թթուուկ և բուսական մանր մնացորդներ, այսինքն բորակածին և ածուխ:

Ուտելուց առաջ գործադրուելիք հողը թրջում են և ապա չորացնում: Դիտ վերայ կամ տապակում իւղով և կամ թէ չէ ձկան ճարպով: Վայրենու ճաշակով այդ ձեռք պատրաստուած հողը բոլորովին համից ու հոտից զուրկ բան չի լինում:

Մոսկուայից, Եղբ. Ժամհարեաններից, ստացել ենք հինգ օրինակ «Արարատի»-ի բաժանորդագրին, որոնցից երեքը թողուած է խմբագրութեան տնօրէնութեան: Մենք որոշեցինք մի օրինակ ուղարկել Լէյպցիգի հայ ճեմարանական ընկերութեան, երկրորդը Պարսկաստանի Մարաղա քաղաքի Հայոց մատենադարանին, երրորդը Թաւրիզի Հայոց կեդրոնական մատենադարանին:

ՅԱԻԵԼՈՒՍԾ

ԵՐԵՔ ԶԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏԵԱՆՆԵՐ

ԵՒ

ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.

(1810—31.)

1881—83 թուերին, մինչ փոխանորդ էի Ալեքսանդրապոլում, տեղւոյն Ալեքսանդր Մխիթարեանը սիրալոծար կերպով տուեց ինձ երեք ձեռագրներ, որոնց մասին հարցասիրութեանս բաւականութիւն ապուց յետոյ, եւ խորին շնորհակալութեամբ ձեռագրները յետ դարձրի ձեռագրները մաքուր նօսր գրով են գրուած և հետաքրքրական են ոչ այնքան հնութեամբ, որքան բովանդակութեամբ:

Մատենաներից առաջինը մեծագիր կաշակաղմ է 255 երեսից բաղկացած: Այս գրքի վերտառութիւնն է «Նամակագրութիւնը նախնեաց»:

Երկրորդը՝ միջակագիր հասարակ կաղմով՝ 138 երեսից: Այս գրքի վերտառութիւնն է «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու առաքելոյ»:

բարբառ ի մեռն Տոն. Տոն. Երեսիս Լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսի Տարածի Կիլիկիոյն ի բունն հայոց ՌԲ եւ այլն՝ դարձեալ օրինակեցաւ ի նոյն գաղափարն ի բունն հայոց ՌՅԻ: Ի դռնն սուրբ Հրէշակապետ եկեղեցոյ որ ի Պալատս:

Երրորդը՝ նոյնպէս միջակադիր, հասարակ կաշեկազմով 187 երեսից բաղկացած: Այս գրքի վերտառութիւնն է՝ «Շարուն նա կ ու թ իւ ն կամ հաստա տ ու թ իւ ն յառաջագոյն գրեալ մերում սեւարանի կամ յայտնի ապացոյց նոր հերձուածող յիմերոյ վերապատելի Հայր Միխայելի Չառեանի եւ բոլոր մարտնչական իւրոց: Քաղեալ ի բունն մեռալի գրուածոց իւրոց, զոր իրեւ իրաշխիք ձգեցաք ի մեռս մեր յամի 1815 մարտի 4:

Առաջին գիրքը «Նամակադրութիւնք նախնեաց» մի հաւաքածու է զանազան գրութեանց: Հաւաքածուն կազմում են — Շնորհալու՝ Թումանջկայեան եւ պատրիարքի հետ ունեցած գրագրութիւնները (տպուած Ընդհանրական կոչուած մատենում)։—Ներսէս Լամբրոնացու՝ Լեւոն թագաւորին գրած պատասխան (տպուած Վենետիկում Գրիգոր տղայի նամականիսց հետ 1865 թուին)։—Փօտ պատրիարքի՝ Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին գրած թուղթը՝ Քաղկեդոնի ժողովի առթով։—Նոյն պատրիարքի՝ Կորնթոս տաճկին գրածը։—Ալէքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսի՝ Կոստանդնուպոլսոյ Աղէքսանդր հայրապետին՝ Նիկիայի ժողովից առաջ գրած նամակը։—Գրիգոր Տղայի՝ Գրիգոր Յուսէփոսին գրած պատասխանը (տպած Վենետիկում 1865 թ) —Նիկիայի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի՝ Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին՝ Ծննդեան եւ Յայտնութեան տոնի առթով գրածը։—Ներսէս Լամբրոնացու՝ Անտիոքի Եղեղեմ արքեպիսկոպոսին գրած պատասխանը։—Էւրպաքննութիւն առ օրէնս՝ Քրիստոսի եւ հաստատութիւն՝ թէ ոչ է պարտ զփիճակ եկեղեցական աստիճանի ձգել ընդ մարմնական տոհմութեամբ։—Աւետարանի հաստատութիւն ոչ ժառանգեցուցանելոյ ազգատոհմի զառաջնորդական պատիւ ի պատմութենէ Հարցն մերոց։—Ի նոյն խորհուրդ դարձեալ՝ յորում թէ զմեր ազգս ունիմք իշխանութիւն գատեւ եւ ոչ զայլ։—Թուղթ Սիմէոնի Սոյ կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Եղմիածնի կաթողիկոս. (այս գրուածքը հետաքրքրական է իւր բանեցրած լեզուովն ու ոճովը որը մենք շուտով կը հրատարակենք)։—Ի գրոց անտիւ որ կոչի դաւանութիւն հաւատոյ նորին սրբոյն Աթանասի հետեւումն յառաջ ասացելոց յազազս նոյն ինքն ամենասուրբ Հոգւոյն։—Նորին Աթանասի հետեւումն յառաջ ասացելոց յազազս նոյն ինքն ամենասուրբ Հոգւոյն — Նորին Աթանասի եպիսկոպոսի արտադրութիւն առաքելական, յազազս Աստուածայնոյն մարմնաւորութեան Աստուծոյ Բանին։—

Նորին (Աթանասի) առ Երեսիս թագաւոր յազազս հաւատոյ։—Թուղթ Աղէքսանդր կաթողիկոսի Հայոց առ Ալէմէնտոս պապ վասն անուղղայ գնացից միախոնարաց։—Արիստոտէլի իմաստասիրի թուղթ առ Աղէքսանդրոս թագաւոր պատմ. յազազս աշխարհի։—Մի յիշատակարան գրուած ՌԺԱ թուին մի Շարականի կողքին Փիլիպպոս կաթողիկոսի Պոլիս գնալու առթով։—Յիշատակարան գնողի Յիշատակարան գրողի Շարականին։—«Յիշատակարան «գրոց» ի թուականին» 21. Գ ի ժամ սորին գրուած «թեան փոխեցաւ առ Քրիստոս բարեպաշտ իշխանաց իշխանն արքայեղայրն Հայոց եւ տեառնս «Վասակ տէր Ճանճոյն. ի մարտի ամեղ ԺԳ. յաւուր երկշարածոյ, ընդ երեկս աւելին ի մայրաքաղաքին Սիս և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Եկեղեցի. որոյ ողորմեացի Տէր Յիսուս Քրիստոս. ամէն»։—Կարգ եւ թիւ թագաւորացն Հայոց ի Ալլիմեցոյ Մարտիրոս վարդապետէ (ոտանաւոր)։—Պատմութիւն յազազս առնելոյն տաճկաց զուրբ Նիկիոյոս եկեղեցին ի ձեռացս Հայոց եւ տալոյն զսուրբ հրեշտակապետ եկեղեցին փոխանակ նորին ի Պոլիս։—Աւետարանի պատմութիւն սոյն վերոյիշեալ (Հրեշտակապետ) եկեղեցոյս յումմեմէ արտեւալ։—Թուղթ Հայր Միքայէլի Չառեան առ միարան վարդապետն իւրեանց եօթնեքին որք եկին ի սուրբ եկեղեցիս Հայոց վասն միաբնութեան եւ սիրոյ։—Օրինակ թղթոյն Յովհաննէս վարդապետի Զօհրապեան զոր գրէ առ ազգականս իւր ի Փարիզու * (այս երկու թղթերը գործիս ընթացքում կը տպենք)։—Թուղթ առ կայսրն Հոռոմոց Ալէքսիս։—Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ առ Մովսէս Խորենացի. յորս և բանք Սահակայ Բագրատունեանց իշխանին ի միում տեղեղ լինելով երկուցն։—Պատախանի թղթոյն Սահակայ Արծրունւոյ յորում և բանք մարգարէականք. եւ պատմութիւն վասն սուրբ պատկերին տիրամօրն ի Մովսէս Խորենացւոյ արտայայտեալ *։—Պատմութիւն վասն գեանաշարժի երկրիս Արարտեան ի ՌԺԵ յամենան յունիսի։—Թուղթ Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոսի առ Կոստանդին կաթողիկոս։—Թուղթ Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոսի Օրբելեան առ Զաքարիա էրզարքոս Հայոց։

Երրորդ գիրքը՝ «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննէս առաքելոյ» ունի առաջարան, որով Կոստանդնուպոլսոյ Արքեպիսկոպոս Թեոփիլոսը Յովհաննէս Յայտնութեան գիրքը ընդունելի է համարում և Պոլսում գումարուած տիեզերական ժողովով։ Առաջարանութեան մէջ յիշուած են եկե-

* Լուսնայ 1900. գիրք Ա. եր. 300: Հանդիս տեւորեալ 1900 փետր. 2. եր. 62:

** Լուսնայ 1900 թ. Ա. գիրք եր. 302

զեցու մի քանի յայտնի սուրբ հարց անուններ՝ որոնք կարևորութիւն են տուել Յայտնութեան գրքին՝ որպիսիք են՝ Աթանաս Աղեքսանդրու, Բասիլիոս Անտարու, սորա եղբայր Գրիգոր Նիւսացի եւնէ: Մէջ է բերուած նաև Ապագովիայի Անտարիայի եպիսկոպոս Անդրէի համառօտ տեսութիւնը՝ Յովհաննու Յայտնութեան մասին: Կարևոր եմ համարում բառ առ բառ արտադրել Լամբրոնացու՝ «Պատճառ թարգմանութեան մեկնութեան», վերնագրով հատուածը, որով բացատրուած կը լինին թարգմանութեան պատճառն ու հանգամանքը:

Ես՝ Ներսէս Նուստոսի Բրիստոս և տարտամ յուսումնասիրաց, վերջին և նուազեալ ժամանակի ծնունդ, յընթեռնուլն իմ զՅայտնութիւն Յովհաննու՝ տալնալէի յանձն՝ առ ի ոչ գիտել զուսումն բանից սքանչելեացն, և այսր անգր խուզեալով զմեկնութիւն նորին ի մերս բարբառ՝ ոչ գտի: Յետ որոյ եհաս ինձ ընթանալ ի մեծն Անտիոք և շրջելով որ անդ վանորայս Հոռոմոց և Փռանկաց՝ այս տենչումն բորբոքէր ի միտս իմ՝ ուստի և քննեալ գտի ի գրեանս հոչակուոր ուխտի սրբոյն Պողոսի ի քաղաքի անդ զմեկնութիւն Յայտնութեանս ի լուսնարտ բարբառ և ի նոյն գիր, որով վարին Փռանկը, երկուց մեկնաց արարեալ, և փափագելով տալ թարգմանել, ոչ գտի դոք, որ յայնմ արարաւոյ կարէր ի հոյս յեղաշրջել: Ապա ելեալ արտաքոյ քաղաքին ի սուրբ լեռան՝ որ ի հիւսիսոյ կողմն անդր ի մի ի վանորէիցն Հոռոմոց որում անունն էր Պէթիաս, առ ոմն արգելական միայնաակեաց, որոյ անունն էր Բասիլ, քննեալ գտի զգանելային ի հիւլենացի բարբառ և ի գիր ուղղաբան և վայելուչ, որ լեալ էր Աթանասի պատրիարքին նորին քաղաքի, և ինդրեալ աղաչանօք ի բարեմիտ առնէն, առեալ փութացայ գրովքն ի հայրապետական աթոռն, առ տէրն իմ և կաթողիկոսն սուրբն Գրիգորիս, զոր ծանուցեալ՝ ուրախ եղև յոյժ, և հրամայեաց թարգմանել ի ձեռն մետրապօլսին Յերապօլսոյ Աոստանդեայ, որ անդ ընդ հովանեալ սրբոյ հայրապետին հանգչէր, և սկսեալ օգնականութեամբն Աստուծոյ և սրբոյ տանն, նա ի թարգմանել և ես ի գրել, վերընծայեցաք սրբոյ եկեղեցւոյ հայաստանեայց ուսումնասէր մանկանց զայս սքանչելի Աստուածային յայտնութեանս մեկնութիւն:

Արդ աղաչեմ զընթերցողոսդ, և զիմաստութեան սիրողոսդ՝ յիմանալն զխորս իմաստիցն Աստուծոյ քննութեամբ, զսուրբ հայրապետն Հայոց զտէրն իմ զԳրիգորիս զարեմիտն և զբարեսէրն և զառիթն թարգմանութեանս և հրամայող՝ մաղթեցէք ի Բրիստոս յաստիս խաղաղութեամբ պահել, և ի հանդերձեալն՝ սրբոց իւրոց երկնից արքայութեանն ժառանգակից ընդունել: Այլ և զԱոստանդին մետրապօլստն, որ թարգմանեաց և զՎասիլ կրօնաւորն՝ որ զօրինակս ես, Բրիստոս ո-

ղորմութեան իւրոյ արժանացուցէ աղօթիւք ձեր: Թարգմանեցաւ աստուածային յայտնութեանս մեկնութիւն ի թուականիս հայոց ՈՒԸ-ին. և ի սուրբ «և ի հայրապետական աթոռն, որ կոչի Հոռոմիլայ, շրջապատեալ յազենական աղբերէն Եփրատայ, որ մատակարարէ բնակչացն զամենայն մարմնական պիւտոյս ինամօքն Աստուծոյ, ընդ հովանեալ աստուածընկալ Նշանին Վանկոյ և այլ սքանչելի սրբոցն՝ որ հանգուցեալ են անդ ի փառս Աստուծոյ:

Իսկ սրբազրեցաւ ի նշանագրութենէ քերթթողական արհեստիւ ի յապահով անապատս սուրբ «Գ(է)որգ ի մէջ լերինս Տիւրոսի (Տաւրոս), որ է ի «գահ Վիլիկիոյ և ի սկիզբն Պամփիլեայ, ձեռամբ անուաստ եպիսկոպոսի նորին մայրաքաղաքին Տարսոնի տառապելոյս Ներսէսի, շնորհօք և ողորմութեամբ Բրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

Գիրքը արտադրուած է Աոստանդնուպօլսոյ պատու դպրատան գրքատան մէջ իսկ վերստին արտադրուած է եղել 1853 թուին փետրվարի 15-ին:

Որովհետև գիրքը իւր բովանդակութեամբ արդէն յայտնի է, վասն որոյ ես այլևս չեմ երկարացնիլ գորա մասին:

Երրորդ գիրքը, որ է «Շարունակութիւն կամ Հաստատութիւն», մի քննադատութիւն է մղեալ անդ կաթողիկից գրուած հանգ. Յամչեան Միքայէլ վարդապետի՝ Վահան Հաւատոյ ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գրքուկին *:

Այդ քննադատութիւնը սկսվում է հետևեալ նախաբանով:—

«Զոր ինչ միանգամ գրեալ էր յառաջին անդ մերումս տեսարանի երեցուցչի մօլար վարդապետութեանց արքայեանց, թէպէտ որչափ ինչ մարթ էր՝ ըստ կարի նկարագրեցաք զմոլորաշաւիղ ընթացս կարծեաց և մտաց իւրեանց, քաղելով ի բռնն գրուածոց նոցա, որ բոլորովին հակառակ էր յողմմիտ վարդապետութեանց ընդհանուր եկեղեցւոյ, սակայն այսու ամենայնիւ սակս գտանելոյ ի նոսա կամ մթութիւն բառից կամ քաղտնութիւն բանից, և կամ անյայտութիւն հեղինակաց նոցա, գուցէ և ընթերցողաց առիթ լինէր երկրայելոյ և խորհելոյ այլազգ, և կամ ի բարին մեկնելոյ: Այլ սակայն այժմ այն ամենայն երկբայութիւն տարակուսանաց և կասկածանաց ի բաց փարատին և մերժին, որով վերստին հաստատին միտք մեր աւելի քան զառաջինն ի վերայ նոցա, և ոչ ևս մնայ այսուհետև երկբայութիւն»:

«Վերին նախախնամութիւնն, որ անանօրինե-

* Մեկն ունեկն մեկնի սակ Սարկ. Յակոբ Դաւրեան Սանահնեցւոյ, այժմ Սիւնոյի նախակոյտ Արխեպիսկոպոս Սրապակ Արխեպիսկոպոսի ընդօրինակած «Վանան հաստոյ»-ն, որից եւ զնուս եկն ընդերցուածները:

«Լին է ի վճռին իւր — 2/3 րդ ինչ ծածուկ որ ոչ յայտ-
«նեցիր» — նոյն ինքն յայտնեաց վերստին զնեքին մե-
«քենային իւր և թշնամին, որ ի ծածուկ՝ գիշերա-
«վարժ տընութեամբ զձեռագործ և զհոգեկեցոյց
«տապանն քակտել հնարէր: Զնեքին մեքենային
«ասեմ, զորոյ անունն անմարթ է ծածկել՝ զինի ինքն
«յայտնի գրողմիւր զանուն իւր ի շէն, և Միքայէլ
«Չամչեանց, հիմն և բերան բոլոր արքայեան միարա-
«նութեան, որ ինքն կամելով զանձն ցուցանել թէ
«իցէ որ, կացուցանէ զինքն հոգր ախոյեան և պաշտ-
«պան ուղղափառութեան եկեղեցոյն հայոց, ունե-
«լով ի ձեռին զգիրք ինչ յօլինեալ յիւրմէ, որում
«և ետ անունս «Հաստատութիւն ուղղափառութեան
«Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»:

Թէ այս գրքի բովանդակութեան և թէ քննադա-
տութեան համար ընթերցողներին մի ճաշակ տալ
կամենալով, առաջ կըրերեմ նոյն ինքն հանգուցեալ
Միքայէլ վարդապետ Չամչեանի «Վաճան Հաւատոյ»
գրքի այն էական կէտերի ցանկը, որոնց առիթով
պէտք է խօսէր և ապացուցանէր նա հայոց եկեղեց-
ւոյ ուղղափառութիւնը, առաջ կըրերեմ նաև այդ
մասին քննադատութեան սկզբնաւորութիւնը, որոն-
ցով յայտնի կըրէի թէ ով ինչ հոգի է ունեցել

Հանգուցեալ հայր Միքայէլ Չամչեան իւր
«Վաճան հաւատոյ»-ի նախածանօթ տեղեկութիւն-
ներին վախճան տալով ասում է. —

«Աստուծոյ վախճան տուեալ նախածանօթ տե-
«ղեկութեանց՝ որք կարևոր էին առ բացառապէս ի-
«մացողութիւն առաջիկայ գործոյս, ի բուն իսկ նը-
«պատակ անդր զընթացս մեր ուղղեցոյք առաջ-
«նորդութեամբ Աջոյ հոգրին՝ և ձեռնառութեամբ
«աղօթից սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Առաւորչին՝
«յօգուտ իւրոյ սեպհական հօտին և ի պարձանս
«ընդհանուր հովուապետին հոռմէական դահի ար-
«ժանաժառանգ զահակալի:

«Եւ արդ՝ քանզի դիտումն մեր է ցրել զգրլ-
«խաւոր չարագործութիւնս 2, յորս միարանին ամե-
«նայն հակառակորդք բնդդէմ՝ ազգին հայոց, մո-
«նաւանդ այժմու ժամանակի, բուռն հարցոյք խօ-
«սել մի առ մի զայնցանէ, որ բովանդակին ի ժ.
«գլուխս:

Ա. թէ՛ հայք մերժեն զժողովն Քաղկե-
«դոնի և զմեծն Լևոն:

Բ. թէ՛ մի բնութիւն ասեն ի Քրիստոս ընդ
«նմին մի կամք և մի ներգործութիւն:

Գ. թէ՛ ոչ ընդունին զըղիսուսն Հոգւոյն սրբ-
«բոյ՝ ի Հօրէ և յԱրդւոյ:

Դ. թէ՛ մոլար կարծիս ունին ի վերայ հան-
«դերձեալ կենաց, այսինքն ի վերայ կայանի ննջեցե-

1. դիտում.

2. չարախօսութիւն.

«լոց, արքայութեան, դժոխոց, հատուցման և ըն:

Ե. թէ՛ «զՍուրբ Աստուածն խաչեցարեւ ասեն:

Զ. թէ՛ զձեռն Քրիստոսի ի վեցն յուն-
«վարի տօնեն:

Է. թէ՛ ոչ խառնեն զժուր:

Ը. թէ՛ պահեն զխտրական օրէնս:

Թ. զՎերջին Օծումն չընդունին:

Ժ. թէ՛ մերժեն զխաւորութիւն առաքելա-
«կան աթոռոյն:

Ի սոսա յաւելեալ ընդելուզանեն և զայլ քանի
«մի մասնաւոր իրս, զորօրինակ թէ յիշեն զանուանս
«հերետիկոսաց, ձուկն ոչ օտոնն յաւուրս պահոց,
«դէպ յարեալս աղօթեն. և ըն. և ըն. Զայս ամենայն
«ի մասնաւորի բարգեւ 2 հանեն վճիռ հանրական,
«թէ ազգն հայոց է հերձուածող կամ հերետիկոս:
«Այլ մեր ի քննին մատուցեալ զամենայն մի ըստ մի-
««որէ, ունիմք հաւաստի առնել զստութիւն ամե-
«նայնի և ցուցանել թէ չէ մարթ և ոչ մի ինչ
«իրաւամբ անուանել զազգն հայոց հերձուածող կամ
«հերետիկոս, այլ ճանաչել ուղղափառ և ըստ ճա-
«նաչման կոչել ուղղափառ»:

Ահա թէ հայր Չամչեան ինչ կէտերի վե-
րայ է հիմնել իւր գրութեան իսկ քննադատի հո-
գու տրամադրութիւնը կերեի հետեւեալ կտորից, որ
պատկերն է ամբողջ քննադատական հատուածների,
որոնք հիմնուած են հեղեղութեան և բացակայու-
թեան վերայ, առանց օրինաւոր փաստ առաջ բերե-
լու, օրինակ —

«Պատ արասցէ ընդ մեր և ընդ բոլոր արքա-
յեան միաբանութեան մայր մեր հոռմէական ան-
յաղթ սուրբ եկեղեցին, զի նա ինքն եցոյց մեզ և
ուսոյց խորշել յեկեղեցւոյն հայոց իրրև ի հերի-
տիկոսաց և ի հերձուածողաց, ապա թէ ոչ, սխա-
լեցաւ ինքն համայն աստուածաբանօր ի բով. սխալ-
մամբ ըստ այնմ ընդունայն, և կամ՝ վասն չահասի-
րութեան իւրոյ ի նմիր բաժանեաց զուղղափառս
ի հայոց հերձուածողաց, զի ըստ մտաց բովանդակ
արքայականաց՝ հայք են ուղիւ և ուղղափառս:

«Եւ արդ՝ Վ. Լ. Միքայէլն Չամչեանց բե-
րան և հիմն բովանդակ միաբանութեան յիս ո-
րոշելոյ զնիւթս ինդրոց իւրոց ի տան խնդրս,
նախ այսպէս յառաջանայ ի խնդրն առաջին»:

1. Ե. Թէ մերժեն զգլխաւորութիւն առաքելական Ա-
րքային

2. Թէ հերետիկոս են եւ հերձուածող.

Ե. Թէ զվերին օծումն չընդունին.

Ը. Թէ ոչ խառնեն ի խորհուրդ պատարագի ջուր.

Թ. Թէ զճնշանդն Քրիստոսի ի վեցն յունիսրի տօնեն.

Ժ. Թէ մոլար կարծիս ունին ի վերայ հանդեպ
կենաց, այսինքն ի վերայ կայանի ննջեցեալ
եւ դժոխոց նաւորցումն.

2. Թաւրդեալ ի վերայ հայոց:

Առաջ է բերուած Չամչեանի գրածը Քաղկեդոնի ժողովի մասին:

Թէպէտ և հանգ. Միքայէլ վարդապետ Չամչեանի քննադատը համարում է նրան հակառակ հռոմէական եկեղեցուն: Բայց և Միքայէլ Չամչեանի գրուածքը մի քատագործութիւն է հռոմէական եկեղեցուն: Որի համընթացութեամբն է նա աշխատում: Հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը հաստատել, միայն պատարակելով միսիօնարների յանդուգն և խռովայող վարմունքը և անտեղի յարձակմունքը Հայոց եկեղեցու վերայ՝ որին հերետիկոս և հերձուածող էին համարում նրանք:

Քննադատութիւնը վերջանում է Մ. Ա. Չամչեանի աշակերտ Պողոս վարդապետ Թնկերեանի «Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գրուածքի քննադատութեամբ: Որից վերառնուած կտորներից երևում է որ հռոմէական և լուսաւորչական հայերը կամենալով խտրութիւնը մէջտեղից բառնալ՝ մտածում են միանալ և յարմար դէպքերն էլ օգնում են: Այդ ժամանակները՝ յուշուած է լինում Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց խնդիրը և հայերը (լուսաւորչական և հռոմէական) միարան սիրով աշխատում ազատում են Հայոց պատկանեալ սուրբ տեղիքը Յուդեայ յափշտակութիւնից: Այս յարաբերութեանց ժամանակ աւելի մտերմանում են հռոմէականներն ու լուսաւորչականները, իսկ բողոքոմիկ կրօնապէս միանալու համար՝ հռոմէականները հինգ կէտեր են առաջարկում լուսաւորչականներին խոստանալով որ, եթէ լուսաւորչական հայերը ընդունեն այդ հինգ կէտերը, իրանք կը միանան ազգի հետ ընդունելով Հայոց բոլոր ձէսերը և արարողութիւնները առանց պակասեցնելու կամ աւելացնելու և Ս. Լուսաւորչի արժանաթառանգ յաջորդ ս. Էջմիածնի Վաթիկոզիկոսին կը ճանաչեն իրանց առաջնորդ և կառավար:

Այս հինգ կէտերը քննելու համար Կ. Պոլսոյ ս. Էջմիածնի եկեղեցում հինգ անգամ ժողով են գումարում: Այդ ժողովներին մասնակցում են Կ. Պոլսոյ պատրիարքը, Զմիւռնիայի Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը՝ Ստեփան վարդապետի հետ: Բըրուսայի Պողոս արքեպիսկոպոսը՝ Երկու վարդապետներով, ինքն կաթողիկ Թնկերեան Պողոս վարդապետը, Թոխազու Երեմիա եպիսկոպոսը՝ ս. Երուսաղէմի վէրիլ Պողոս վարդապետը՝ Մշու ս. Վարապետի վէրիլ Վարդան վարդապետը, ոմն տէր Մեսրոպ քահանայ, երեք աշխարհական անձինք, որք են՝ մահտեսի Առաքել ամիրոյ վառօդապետ, Չարազեան և Սախայեան Գրիգոր ամիրաները, իսկ վարժապետներից մասնակցում են Պալատու գպիր Գէորգը, այլ և Մեսրոպ, Խաչատուր և Թարութիւն և այլ, թուով 18, անձինք: Մենք այդ հինգ կէտերն ու նրանց պատասխանը չենք գնում՝ այստեղ առանձին:

որովհետեւ դրանք արդէն կան և Թնկերեանի յայտարարութեան մէջ, որ ամբողջովն մէջ ենք բերում Արիստակէս Արքազանի ընդօրինակած «Վահան հաւատոյից»:

«Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ, ի Հայր Պողոս վարդապետ Թնկերեան, յաշակերտէ Վ. Հայր Միքայէլ վարդապետի Չամչեան, զայս գրեալ ի Պոլսոյ առ ս. Աթոռն Էջմիածին:

«Եկեղեցին Հայաստանեայց ի սկզբանէ և այսօր ընդունի և զաւանի զուղղափառ հաւատս ճշմարտութեան և քանզի գիրառութիւն բառից, որ ի բանս հաւատոյ այլազգ իմանային և իմանան, յայտմանէ բաժանումն անկեալ է ի մէջ մեր: Սմին իրի առ ի դարման տանել այսմ և առ ի բառնալ զայս բաժանումն, այժմ կամիմք սովին յայտարարական թղթով հրատարակել ամենեցուն որոշ բառիւք զմեր ուղղափառական միտս:

«Նախ առաջին, Հայաստանեայց եկեղեցին ի սկզբանէ և այսօր ընդունի հրապարակաւ զսուրբ առաքեալն Պետրոս գլուխ սուրբ հաւատոյ, հիմն եկեղեցւոյ: Զոր այսպէս ընդունելով՝ հետեապէս ընդունի և ճանաչէ զյաջորդն նորին գլուխ հաւատոյ և գլուխ ամենայն եկեղեցեաց քրիստոնէից: Այնչափ ճշմարիտ է այս մեր ճանաչողութիւն, մինչև սկսեալ ի սրբոյ Լուսաւորչէն մինչև ցլետին գարս բազում կաթողիկոսները մեր բանիւ և գրով ծանեան զնա՝ գլուխ և զրեցին նմա թուղթս իրրեւ զլիդոյ:

«Երկրորդ, եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ճանաչէ ի Քրիստոս երկու բնութիւնս անշիղթ և անբաժան միաւորեալ ի միանձն խոստոմանելով զնա կատարեալ (անձն) Աստուած և կատարեալ մարդ, և այժմ առ որոշ բացատրել զայն՝ յայտնի բանիւք ևս հրատարակէ ստել ի Քրիստոս երկու բնութիւն, զայս ընդունելով մեր՝ ընդունեմք և զսահմանադրութիւն Չորրորդ ժողովոյն Քաղկեդոնի:

«Ներքորդ, եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ճանաչէր և ընդունէր և այժմ ևս ընդունի զելուծն կամ զառուծն Հոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ և յԱրդւոյ, զոր և յայտնարարաւ ընկալաւ երրորդ ժողովն Սոյ յաւուրս Պոստանդեոյ կաթողիկոսի Բարձր-բերդեցւոյ և արքային Հայոց Հեթմոյ ի ժամանակս Վանական վարդապետի, յամի Տեառն 1251:

«Չորրորդ, եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ընդունի զայս ճշմարտութիւն, թէ որք միանգամ ի քրիստոնէից ըստ ամենայնի ի սրբութեան մեռանին, հոգիք նոցա գնան յարքայութիւն, իսկ որք մեռանին ի մահու չափ մեղս, ի դժոխս իջանեն: Ելլ որք մեռանին ի շնորհս չև ևս վճարելով զպատիժ թողեալ մեղացն՝ կամ ներելի յանցանացն՝ հոգիք նոցա գնան ի տեղի ուրեք, և անդ կրեն ընեղութիւն և զանձկութիւն: Բայց ի ձեռն աղօ-

Թից և պատարագաց և ողորմութեանց ևս և ճգանց, որը մատուցանելն վասն նոցա ի կենդանեաց քրիստոնէից՝ դատենն զնորումն և զհանգիստս ի լրանալ պայմանեալ ժամու գնան յարքայութիւն երկնից:

«Այսոքիւն վարդապետութեամբք բացատրեցաք աստէն զուղղափառական միտս մեր՝ ոչ նորոգ ընդունելով, այլ ի սկզբանէ զընկալեալն յեկեղեցւոյ որոշակի բառիւք առաջի դնելով, խոստանամք ևս, զի որ ինչ հակառակ այսր դաւանութեան գտցի ի մէջ մեր, կամ ի թիւր միտս իմանալով կամ այլազո տեղակացուցանելով, բարձցուք զայն ամենայն: Քանզի եկեղեցին մեր միշտ զայսոսիկ ճշմարտութիւնս հաւատոյ ընդունի և մերժէ՝ որ ինչ ներհակի այսոցիկ բառից:

«Յաղագս բանի միաբանութեան և հաշտութեան ընդ ժողովուրդս ընդ այնոսիկ, որք են յարենէ և յազգէ մերմէ, բայց սարտուցեալք և հատուածեալք ի մէջ, յաղագս ինչ ինչ վարդապետութեան և մեկնութեան և բացատրութեան ի հաւատս, և թէպէտ ի մերոց անտի պատրիարքաց և իշխանաց երբեմն փոյթ տարեալ են յեկեղեցիս մեր մուծանել բռնն իշխանութեամբ բռնալ կամելով զերկպառակութիւն ազգիս, բայց այնու առաւել ևս զայրացուցեալ էին զխռովութիւն և զհակառակութիւն, վիրօք զվէրսն բժշկել կամելով ապա ոչ սաստկագոյն գանիցն յաճախութիւն, ոչ շղթայապինդ բանտարկելութիւնք, եթէ և ի զնդան, ոչ պատեժք աքսորանաց ի զժնդակ վայրս, ոչ բազմապատիկ տուգանք տուժից, այլ և ոչ դառնագին պատուհասք կարացին գործել ինչ օգուտ ազգիս, քան մանաւանդ տուգանաց և վնասու եղին պատճառք մեզ, և համարձակութեան առիթք նոցին հատուածելոց և սիրոյ օրինաց մերժումն: Իսկ յայսմ անակնկալ ժամու, եթէ զիւրդ այս հինաւորց հակառակութեան որոմն սկսաւ արմատախիլ լինել, և սիրոյ և խաղաղութեան սերմունք ծաղկիլ և պտղաբերել, աւանիկ նշանակեցից յայսմ պատճենի:

«Ապաքէն մինչդեռ բռնաւորութիւն ազգին Յունաց և զրկողութիւն, որ յաղագս Երուսաղէմի ակներե ցուցաւ, ազգն մեր ողջոյն ի խոր խոցեցան, և մեծամեծք և փոքունք ի խորհուրդ մտեալ բազմօրեայ քննութեամբ զեւս իրացն խնդրէին դատնել: Բազումք, որք թշնամիք էին իրեաց և ատեցողք՝ մոռացան զայն ամենայն և միաբանեցան ի սոյն: Իշխանապետք մեր առ հասարակ թողեալ զկարեւոր գործս իւրեանց ի մի վայր ժողովին, յամենայն խորհրդակից իւրեանց առնէին զերեւելի և զմեծանուն զիշխանս զայնոսիկ, որ ի հատուածելոց անտի էին, և եղբայրական սիրով արգահատէին զմիմեանս, ջանալ ճգնել ամենայն յօժարութեամբ ի պարծանս ազգիս, և զերծուցանել յարհա-

մարհանաց անտի և մեծարանութեանց Յունաց: Զերեւել երբէք ի նոսին ցոյցք ատելութեան կամ հատուածման, այլ մանաւանդ ի մի սիրտ և ի մի հոգի համազոյգ են եռանդոյ կամակատար աշխատութեամբս, և այնպէս յերկուց կողմանց մի քան զմի առաւելեալ հայրենասէր բարոյիւք, յամենայն ատենի գտանէին ի միասին ընդ մերոց իշխանաւորաց և դեգերէին անձանձիր յօժարութեամբ ի գրունս արքունեաց:

«Եւ այսու օրինակաւ օր քան զօր առաւելեալք ներքին հոգեւոր սիրով, զրոյցս ստեպ ի մէջ արկանէին բառնալոյ իսպառ զկրճիմն հակառակութեան ի միջոյ: Այն ինչ օգնականութեամբ Յեռոն յաջողեցան իրքն սրբոյն Երուսաղէմի, ուրախամիտ եղեալ մեծարու իշխանք յերկոցունց կողմանց՝ ասացին նոցա յայտ առնել գրով զայնոսիկ բանն, զորոց լինին վիճարանութիւնք, Եւ նոցա գումարեալ զկարգաւորս և զիշխանս իւրեանց, և քանի մի տեղիս ժողով արարեալ նշանակեցին ի թղթի և ետուն իշխանաց մերոց, և էր խնդիր նոցին հընգերին այսոքիկ:

«Նախ՝ թէ Քրիստոս տէրն մեր ունի զերկուս բնութիւնս և զերկուս կամս և զերկուս ներգործութիւնս:

«Երկրորդ՝ թէ ամենասուրբ Հոգին է ի Հօրէ և յՈրդւոյ:

«Երրորդ՝ թէ սրբոցն հոգիք փառաւորեալք են այժմ և մեղա, որք դատապարտեալք:

«Չորրորդ՝ թէ Պետրոս է գլուխ առաքելոց և զնոյն զիսաւորութիւն ունին յաջորդք նորա:

«Հինգերորդ՝ թէ Վերջին Օծումն է խորհուրդ եկեղեցւոյ, հաստատեալ ի սրբազան առաքելոյն Յակովբայ:

«Յաւելին յայսոսիկ և վկայութիւնս ի գրոց սրբոց և ի հարց և ի վարդապետաց մերոց, յայտ առնելով, եթէ և դուք ընդունիք զայսոսիկ, ամենայն ողջմտութեամբ՝ հաշտեալ միաբանիմք և միք ընդ ազգիս մերոյ, ընդունելով զամենայն ձէսս և զբաւանութիւն և զարարողութիւն առանց յաւելոյ և նուազելոյ զմի ինչ յընթերցուածոց և յաւանգութեանց Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ, ճանաչելով և ընդունելով մեր գլուխ և առաջնորդ և կառավար զՍրբազան Հայրապետն սրբոյ Աթոռոյն Եջմիածնի, զարժանաժառանգ յաջորդն սրբոյ Հօրն հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

«Իսկ իշխանաւորք ազգիս հրաւիրեալ էին յառաջագոյն վասն սմին իրի զՄարտիրոս արքեպս. և ժողով արարեալ հնգիցս ի տաճարի մեծի եկեղեցւոյն սրբոյ Եջմիածնի, որ ի Վ. Պօլիս, յորում ներկայ գտանին սրբազան պատրիարքն, և առաջնորդն Զմիւռնիոյ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսն հանդերձ Ստեփան վարդապետիւ, և նուաստութիւնս, և առաջնորդն Թոմատու Երեմիա եպիս-

կոպտան և Պօղոս վարդապետն վերիլ սրբոյ Երուսողէմի: և Վարդան վարդապետն վերիլ Մշու սուրբ Վարդապետի և Տէր Մեսրոպ քահանայն և իշխանք՝ անձինք երեք — Մահտեսի Առաքել ամիրայն վաստակապետ և Յարապետն և Ստեփանն Գրիգոր ամիրայք և ի վարժապետաց՝ Գեորգ զպիր Պալատական, և Մեսրոպ և Խաչատուր և Յարութիւն և այլ անձինք տասն և ութ: Եւ քննեալ զայնոսիկ զլուստ խնդրոց՝ պատասխանի արարաք ոչ յինքնայոժար բանից մերոց՝ այլ ի զորոց և ի նախնի տօնելի հարց և վարդապետաց մերոց, հիմն ամենայնի սոցա եղեալ զհանգանակն՝ Նիկիական յաւելաք ապա ի բացատրութիւն և զհոգեւորն սրբոց բանս:

«Առ վարդապետութիւն բնութեանցն Քրիստոսի որ է խնդիր առաջին, վկայութեամբ սրբոյ Լուսաւորչին և Աթանասի և Նիկիոյ «ցուցաք ողջամիտ լինել խոստովանութիւն միոյ բնութեան մարմնացելոյ բնորդէ՝ Նեստորի բաժանողի, և երկու բնութեանցն անբաժանելի միասորութիւն ի մի անձն՝ ընդդէմ Նեստորի շփոթողի . . . »

«Առ երկրորդն՝ թէ Հոգին է ի Հօրէ և յորդայն՝ նշնակէս պատասխանի արարաք ի բանից Քրիստոսի և սրբոյ Լուսաւորչին և Աթանասի և այլոց հարց և ցուցաք թէ՛ Հայրն է յանձնէ՛ Որդին՝ ի Հօրէ, և Հօրին Սուրբ՝ ի նոցունց էութենէ՛, որպէս վարդապետաց և ուսոյց հայրն հաստոյ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ:

«Առ երրորդն՝ թէ սուրբ ի փառս են և մեղաւորք յանարդութեան և դատապարտութեան պատասխանի արարաք . . . և ցուցաք թէ՛ սրբորդն հոգիք ի փառս են յուսովն. իսկ անդիջ մեղաւորքն՝ ի պատիժ դատապարտութեան յուսահատութեամբ:

«Առ չորրորդն՝ թէ Պետրոս է զլուսաւոր յառաքելայն և յաջորդք նորին՝ ի հայրապետս պատասխանի արարաք . . . և ցուցաք ամենայն առաքելոց ունել բացարձակ իշխանութիւն, նշնակէս և յաջորդաց նոցին ի վերայ յատուկ ազգի իւրեանց՝ ըստ այնմ. Ես բնդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչև ի կատարած աշխարհի: Աւստի անկախ զողով ի միմեանց ամենայն յաջորդք առաքելոց՝ զնոյն իշխանութիւն և պատիւ ունին զոր ունէին նախնիք իւրեանց սուրբ առաքելաքն՝ ըստ սահմանագրութեան սրբոյ ժողովոյն Նիկիոյ և Պատանդնուպօլսոյ:»

«Առ հինգերորդն՝ որ էր Օծումն Վերջին՝ պատասխանի արարաք թէ վերջին օծումն՝ է խորհարդ եկեղեցւոյ. վասն որոյ ըստ սրբազան առաքելոյն Յակովբայ — Եթէ որ հիւանդանայցէ ի ձենջ՝ կոչեմք զերիցունս եկեղեցւոյ և աննմք ի վերայ աղօթս. բայց օծանելն իւրով զհիւանդոս, չէ ի գործածութեան և չէ հարկաւոր յոյժ՝ որ-

պէս գրէ մեծն Խոսրով ի մեկնութիւն Ժամագրքի:»

Քննադատը մէջ բերելով այս յայտարարութեան հինգ կէտերն ու նրանց պատասխանը գոչում է. — «Ապշի արդեօք Վ. Հ. Մ. Չամչեան նոր պաշտպան ուղղափառութեան եկեղեցւոյ հայաստանեայց յընթեռնուն զայս սխալ և գայթ ի գայթ դուռնութիւն, զոր չէ տեսեալ և ոչ իսկ զայն ընթերցեալ:» «Աւստի գիտելով զայս ամենայն, եթէ միանգամ յանդգնեցի ընդդէմ այսպիսի ուղիղ և անսխալ վճռոց եկեղեցւոյն (հրոսովմէական) մաքառել և ընդդէմ զինել, այնպիսւոյն միտքն և դիտումն ոչ այլ ինչ երևի, եթէ ոչ որոգայթազիր լինել հոգեոց ի գահափիժումն նոցա: Ուստի պարտ է զգուշանալ յայսպիսեաց (Մ. վ. Չամչեանից, Պօղոս Թնկրեանից և ըն.), որոց քանքն յաւետ երևի լինել վասն անձնական շահասիրութեան քան թէ հոգեոց փրկութեան, քան զոր չիք այլ ինչ թշնամութիւն մեծ և անօրէնութիւն անտանելի:»

Քննադատութիւնը քննադատը վերջացնում է «Գլխաւորումն բանից» վերադառնալով մի յօդուածով՝ որի բովանդակութիւնն է ապացուցանել որ Միսիթարեան միարանութիւնը հիմնուել է ուղղափառութեան (հոսովմէականութեան) պատրուակով՝ որսալ ուղղափառներին և դէպի հերձուածողութիւն մեկնալի: Հետեւաբար և ասում է. «Վասն որոյ և զսոսա մարթէ համարել իրեւ քարոզիչ կամ միսիթար ընդ զիմաօք ուղղափառութեան՝ առաքելաւ առ մեզ ի կողմանէ՝ հայոց հերձուածողաց (լուսաւորչական): Իսկ այս հետեւեցնում է Չամչեանի գրութեանը՝ որին համարում է Միսիթարեանների բերան և հիմն՝ որի արտաքինը վարդապետ է անուանում իսկ ներքինը՝ քանդակաւոր: Այս գործողութիւնը կեանքի կեդարարութեան է կոչում և ոչ նոր, այլ Միսիթարի գիւտ, իսկ վախճանը՝ անշայտ և զուր: Միսիթարի՝ Հոսովմայ գահի առաջ ուղղափառ ձեւանալը և իւր աշակերտներին իւր վարդապետութեամբ (երևի լուսաւորչական) կրթելը գիւտ և հնարք կեղծաւորութեան է կոչում: Քննադատը Միսիթարեան ուստի՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ջատագով հանգիստանալը այսպէս է ուրուագրում. «Ոչ կարաց (Միսիթար) ոչ ժուժել առ արտաքս ժայթքելոյ զթիւրեալ և զապականեալ հոսս իւրում վարդապետութեան, զոր ի սրտին զանձեալ ունէր ի վաղուց հետէ: Վասն այնորիկ անդէն սկսաւ ջատագով ցուցանել զինքն ոչ բանիւ, այլ գրով եկեղեցւոյն Հայաստանեայց և հնարս մեքենայել այլանդակ հնարաւորութեամբ ունայն պատճառանք և սնտոյ խարդախութեամբ զի ի պատրանս արկեալ զեկեղեցին ընդհանուր (հոսովմէական) ի վիհս խարդախանել մարթացի զուղղափառս (հոսովմէական):» Այս բաները իւր

գլխից հնարած չը համարելով, այլ Մխիթարեաններին գրքերից եզրակացնելով՝ քննադատը յորդորում է ողջամիտ ուղղափառներին (հոռվականներին) հաւատ չընծայել այս տեսակ մարդկանց ու նոցա խօսքերին՝ ասելով. «գի որոց ջանքն և փոյթ են ի կործանումն լսողաց զոր ոչ կարեմք ուրանալ, զի աչգը բացօթ տեսանեմք և տեսեալ իսկ եմք»:

Հ. Պօղոս Թնկրեանի Յայտարարութեան այս քննադատութիւնը գրուած է 1815 թուի փետրուարի 12-ին Վ. Պօլսում, արտագրուել է Ս. Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր արքեպիսկոպոսի սպասար Յովհաննէս սարկաւազի ձեռքով* 1822 թ. ին մայիսի 22-ին, կրկին արտագրուել է Յովհաննէս սարկաւազի օրինակից Հաքարճեան Դրիգոր վարժապետի հոգունակութեամբ իւր աշակերտ Վարենցի դպիր Սիմօնի ձեռքով՝ Վարենց Հայոց մայր դպրատան մէջ, 1828 թուին Յունվարի 10-ին:

* Քննադատութեան առաջին ընդօրինակող Յովհաննէս սարկաւազը Հայաստանեան է, որ ծաղկեց 19-րդ դարու առաջին կիսումը և իւր ուսումնասիրութեամբ և գրական վաստակներով Մայր Աթոռոյս միարանութեան մէջ առաջին տեղն էր բռնում: Նա 1820 թուին Ադրիանուպօլսում՝ Սարկաւազ է ձեռնադրվում և Ս. Էջմիածին վերադառնալով—1826-ին արեղայ. 1837-ին հաստատվում է նորահաստատ Սինօգի անդամ, իսկ 1841-ին ձեռնադրվում է եպիսկոպոս:

Ներսէս կաթողիկոսը դեռ Բեսսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի Հայոց առաջնորդ եղած ժամանակ Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ կաթողիկոսական ընտրութեանը գրաւոր կերպով արժանաւոր ընտրելի համարում է Յովհաննէս եպիսկոպոս Հաջիսթումեանին, որ վախճանուել է 1849 թուին և թաղուել Հաջիսթար գիւղի եկեղեցու արեւմտեան պրան մօտ:

Յովհաննէս Հաջիսթումեանը, ինչպէս աւանդում է Սեդրակեան Գեր. Յ. Արիստակէս Արքեպիսկոպոսը (Յովհաննէս եպ. Հաջիսթումեանցի կենսագրութիւնը. Ս. Պետերբուրգ 1898) ծնուել է 1799 թուին, մայիսի 20-ին. 15 տարեկան հասակում մտել է Մայր Աթոռու ուսանելու 17 տարեկան հասակում 1816 թուին գնում է Վ. Պօլիս Ս. Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր եպիսկոպոսի խնամքի տակ հմուտ վարժապետների մօտ կատարելագործուելու: Որովհետեւ այդ ժամանակ դեռ շարունակվում էին հայ լուսաւորչականների և հայ կաթողիկոսների միութեան պատճառով եղած ժողովներն ու բանակցութիւնները և Աստուածատուր եպիսկոպոսը ժողովականներից մէկն էր, բնականաբար Հաջիսթումեանը իրրեւ հոգևորական և հոգևոր գործերին մօտ գտնուող անձն հետաքրքրվում է անցած դարձանքերով և 1822 թ. արտագրելով յուզող խնդրին վերաբերեալ թղթերը, ս. Էջմիածին վերադառնալիս հետը բերում է: Միութեան խնդիրը երկար ժամանակ մնում է հրապարակի վերայ: Նրանով հետաքրքրվում են երկար ժամանակ. դրա ապացոյցն են այն բաղմամբիւ ընդօրինակութիւնները խնդրին վերաբերեալ թղթերի որ կան շատ տեղերում: Երբեք մէկն էլ մեր ձեռքի տակ եղածն է:

Պօղոս վրդ. Թնկրեանի յայտարարութիւնից երևում է, որ նա մասնակցում էր 1810 թուին հայ կաթողիկոսների առանձին կազմած ժողովներին, որպէս կաթողիկոս, ուր խմբագրվում էին կաթողիկոսների պահանջած զիջումները, և հայերի ժողովներին չը գիտեմ որպէս ինչ:

Մէջ բերելով Հ. Պ. Թնկրեանի յայտարարութիւնը, որի մէջ տեսանք միութեան համար կաթողիկոսների՝ երկու անգամ՝ առաջարկած հնդական կէտերը և Հայոցս պատասխանը, կը յաւելացնենք, որ, որքան կաթողիկոսների առաջարկած կէտերի խմբագրութիւնը կատարուած է վարպետութեամբ, հնարեղանջն չափ մեղմ, բայց և շատ որոշ, նշոյնքան և հայոցս պատասխանը զիջող, համակերպելու արամազիւր և տառամոտ: Վտանգաւորն այն էր, որ կաթողիկոսները յանձին Թնկրեանի իրանց սոսքայիւ այնպէս էին խմբագրել, որպէս թէ Հայոց եկեղեցին ի սկզբանէ անտի, ս. Նուսաւորչոյց սկսած, արդէն ընդունած է եղել և ընդունում է:

Վերլուծենք կաթողիկոսների առաջարկների մի երկու կէտը և աշխատենք լրացնել Հայոցս պատասխանը՝ մեր ընթերցողների մեծամասնութիւնը աչքի առաջ ունենալով, որ են քահանաները, որոնց մեծադոյն մասը տարրական կրթութիւն միայն ունի, որ ցաւելով խոստովանում ենք:

Կաթողիկոսները յանձին Թնկրեանի իրանց առաջարկած երրորդ կէտում ասում են, որ Հայոց եկեղեցին ընդունել և ընդունում է Ս. Հոգւոյ ըզխումն Որդւոյ, վկայ կոչելով Սոյ Գ. ժողովը, որ գումարուեց ըստ Կիրակոս Գանձակեցւոյ՝ Հայոց 2. թուին, որ է Փրկչի 1251. Հեթում թագաւորի և Սոստանդին կաթողիկոսի օրով, Հայք 862 թուին գումարուած Հիրակաւանի Բ. ժողովի այն կէտը ի նկատի ունենալով՝ որ ասում է. «դաւանեմք զՀայր՝ անպատճառ, և զՈրդի՝ ի Հօրէ. և զՍ. Հոգին—ի նոցունց եռսրեկէ՝ պատասխանում են. «Հայր՝ յանձնէ. Որդի՝ ի Հօրէ և Ս. Հոգին—ի նոցունց եռսրեկէ»:

Էութիւն բառը համանիշ է համագոյակից, համադոր, հաւասար բառերին: Ս. Հարք հոգեմարտների հիւրերիկոսութիւնը դատապարտելով՝ Ս. Հոգուն յատկացրին «համագոյ կամ էակից Հօր և Որդւոյ, խօսքը, Բայց կաթողիկոսները իրանց յատուկ տրամաբանութեամբ ի նոցունց եռսրեկ բառերը հասկանում են «եւթ կամ ըզխած նրանցից (Հօրից և Որդւոյ) (Գարր, վրդ. Աւետիքեան, Զարականի Բացատրութեան կից Բզխման ճառ երես 727): Հայք զիտմամբ այդ ձևն էին ասուել Ս. Հոգւոյ ըզխման վարդապետութեանը, որ կաթողիկոսները իրանց կերպ մեկնելով՝ առարկութիւն չանեն:

Սոյ Գ. ժողովը ազգի լրութիւնից ընդունում չէ, ուրեմն և նրա սահմանադրութիւնը ազ-

գային եկեղեցու համար պարտաւորական չէ կարելի համարել: Եկեղեցու նախնական սովորութիւնների նախանձախնդիր Ռուբինեան իշխանների տեղը Վիլիկիայում երբ բռնեցին կաթողիկոսական հոգով տոգորուած Զապէլ թագուհին՝ նրա առաջին ամուսին օտարազգի ուխտագրութ Փիլիպպոսը և երկրորդ ամուսին թուլամորթ և մոլեռանդ Հեթումը և վերջապէս Լուսինեանները, որոնք հոգով ու մարմնով կաթողիկէ էին, և իրանց նեղութեան մէջ ամեն օգնութիւն պապից էին սպասում: պապից, որ օգնութիւն խոստանում էր, եթէ միայն հայերը ընդունէին իւր գերիշխանութիւնը և լատինական եկեղեցու վարդապետութիւնը, շատ բնական է որ կարող էին Սոյշ Գ. ժողովի պէս ժողովակներ, Կոստանդին կաթողիկոսի գէպի պապը դրած թղթերի և Անտական վարդապետի մեկնութեան պէս դաւանութեան գրքեր տեղի ունենալ և գրուել: Բայց դրանք բոլորը ժամանակաւոր բաներ են և անցողական: Այլ կաթողիկոսի բարձր կոչումը, ոչ ժողովի հեղինակաւոր անունը և ոչ վարդապետի համբաւը չեն կարող ընդունելի կացուցանել այն՝ ինչ որ հակառակ է եկեղեցու ընդունած վարդապետութեանը և չէ համապատասխանում եկեղեցու սրբազործուած աւանդութիւններին:

Ս. Հոգու՝ Որդուց բղխման վարդապետութիւնը կաթողիկէ եկեղեցու մէջ հին չէ, այլ սկսուել է եօթներորդ դարում և միայն իններորդ դարում պաշտօնապէս ընդունուել որպէս խնդիր հաւատոյ (Բացաւոր, Շարակ, և ճառ Բղխմ. երես 723): Մի վարդապետութիւն, որ իններորդ դարում է լատին եկեղեցում քարոզուել որպէս խնդիր հաւատոյ, սաստիկ ընդդիմադրութիւն յառաջ բերելով յունական եկեղեցու կողմից, հայ կաթողիկէ հօրը ճշգրտում են ապացուցանել: Թէ ս. Լուսաւորիչ չորրորդ դարու սկզբում արդէն ընդունում էր և աւանդ է թողել հայ եկեղեցուն, Խորենացին այս գէպքում կասէր. «Ա՛յ, կարի է առասպելս»:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին Ս. Հոգուց ելումն այնպէս է ընդունում, ինչպէս աւանդել է Փրկիչը. «Հոգին ճշմարտութեան, որ ի Հօրէ ելանէ» (Յովհ. աւետ. ԺԵ. 26) և ընդունել է որպէս մասն հաւատոյ, հիմն ունենալով ի Պօլսոյ Ա. ժողովի սահմանադրութիւնը, որով հոգեմարտների հերետիկոսութիւնը հերքելու համար հանդանակի մէջ աւելացաւ «(Հաւատամք) և ի Հոգին սուրբ, skz եւ կեկրպաւարս, որ ի Հօրէ ելանէ, որ ընդ Հօր եւ ընդ Որդոյ երկրպագութիւն առնու եւ փառատրիս որ խօսեցաւ մարգարէիւք» (Հանգանակ Հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի. քննութիւն. գրեց Հ. Յովսէփ վ. Գաթրճեան. Վիեննայ. 1881 եր. 30):

Թէև մեր հանգանակի մէջ, որ նիկիականն է

(անշան բացատրական բառերի յաւելացմամբ) Ս. Հոգու ելման մասին բան չը կայ, բայց ժամագրքի սկզբում գրուած հաւատոյ խոստովանութեան մէջ կարգում ենք. «Հաւատամք զսուրբ Հոգին՝ անեղ, անժամանակ, ոչ ծնեալ, ոյլ թղխեալ ի Հօրէ, էակից Հօր և փառակից Որդոյ»:

Նոյն ժամագրքի Արեադալից երգերի մէջ «Ի Հօրէ թղխեալ Հոգի աղբիւր բարութեան»:

Շարականի մէջ շատ տեղեր ի միջի այլոց Հոգեգ. Գ. աւուր հարցի 1 տուն. . . «Հայր անծին և անսկիզբն, Որդոյ պատճառ՝ անժամանակ ծննդեամբ եւ Հոգոյ թղխման՝ անքննաբար՝ այսինքն «Հայր անծին և անսկիզբն» (որ) պատճառ եւ Որդոյ՝ անժամանակ ծննդեամբ և Ս. Հոգու բղխմանը՝ անքննաբար»:

Ս. Ներսէս Շնորհալին ևս, որին հայ կաթողիկէները անվիճելի հեղինակաւորութիւն են համարում՝ ի միջի այլոց երգում է.

«Աստուած անեղ, անժամանակ,
Հայր անսկիզբն և անքանակ»:

Որդոյ պատճառ՝ ծննդեամբ անճառ
Հոգոյն թղխման անքննաբար», որ վերեւինի բառացի կրկնութիւնն է:

Ամենասուրբ Երրորդութեան այս դաւանութեան վերայ հաստատ մնացին և մնում են արեւելեան եկեղեցիները (Հայոց, Յունաց ևն). իսկ Լատինաց եկեղեցին Ս. Հոգու վերաբերութեամբ շեղուեց, և արգարանում է Յիսուսի խօսքով թէ, «Յիմմէ անտի առնուցու և պատմեցէ ձեզ» (Յովհ. աւետ. ԺԶ. 14). գոնէ Հ. Գաբրիէլ վ. Աւետիքեան—որ Աննետկում 1800 թ. գումարում կարգինալների յանձնարարութեամբ գրել է «Շարականի Բացատրութիւնը» կաթողիկոսական ոգին հայ եկեղեցու մէջ մուծանելու նպատակով—այսպէս է գրում իւր բղխման ճառի մէջ.

«Յիմմէ անտի առնուցու և պատմեցէ ձեզ»:
Յորմէ ձեռնարկեն առտուածաբանք, թէ Հոգին սուրբ հարկաւ պարտի ելանել նաև յՈրդոյ, վասն զի առնուլ ինչ յՈրդոյ անմարթ էր Հոգւոյն սրբոյ առանց ելանելոյ ի նմանէ» (Երես 754):

Առողջ բանականութիւնը «Յիմմէ անտի առնուցու և պատմեցէ ձեզ» խօսքից չէ կարող կզրուկացնել «եղումն Ս. Հոգւոյն յՈրդոյ» նախ՝ որ Յիսուս ապագայի մասին է խօսում, մինչդեռ Ս. Հոգին համազոյ է Հօրը և Որդուն, ուրեմն յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս ելանէ ի Հօրէ. երկրորդ՝ որ Յիսուսի ասելը թէ նա զիս փառաւորեցէ, զի «յիմմէ անտի առնուցու և պատմեցէ ձեզ» պէտք է հասկանալ՝ նա ինձ պէտք է փառաւորի, որովհետեւ իմ (գործերից) պէտք է առնի ու պատմի ձեզ: Սակայն կաթողիկէ աստուածաբանները Սուրբ Գիւրքը մեկնելու իրանց յատուկ եղանակն ունեն, որով կարող են ամեն միտք յեղաշրջել այնպէս, ինչպէս իրանք են կամենում:

Ի մի բան. Հայոց եկեղեցին Փրկչի խօսքի համեմատ դաւանում է. «Հոգին ճշմարտութեան որ ի Հօրէ ելանէ. այլ կերպ վարդապետութիւն չէ ընդունելի չէ ընդունում»:

Դաւանութեան վերաբերեալ խնդիրներում, ուր հաւատն է միակ տեղ բռնողը՝ վիճող կողմերի մէջ իր սակոխութիւնն ու համաձայնութիւնը անիրողորմելի երեւակայութիւններ են. Հաւատոյ խնդիրներում հարկաւոր է հաստատ համոզումն՝ թէ դաւանածք ճշմարտութիւն է. և անվիճե-
րութիւն՝ այդ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու:

Կաթողիկոսներն իրանց առաջարկութեան ա-
կէտում ասում են. որ Հայաստանայց եկեղեցին ընդունում է ս. Պետրոսին գլուխ ս. Հաւատոյ, հիմն ս. եկեղեցւոյ, հետեւորդ և նրա յաջորդ-
ներին փաւագծի մէջ ասելը Հոռոմոյ պապերին, ճանաչում է հաւատոյ և բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիների գլուխ, և այս՝ սկսած որպէս թէ ս. Լուսաւորչից:

Միութեանները սկսած Միութեան Արքայից մինչև այսօր անհուն աշխատանք են գործ գրել և անհամար գրքեր հրատարակել ապացուցանելու թէ Հայոց եկեղեցին ընդունել և ընդունում է պապի գերիշխանութիւնը և հաւատոյ խնդիրներում համընթաց է եղել հոռոմէական եկեղեցւոյն. Եթէ այդպէս լինէր՝ այն ժամանակ էլ ինչ կարիք կար միութեան խնդիր յարուցանել և միանալու համար պայմաններ առաջարկել: Բայց բարեաղոջարար այդպէս չէ. մեր եկեղեցին չէ ընդունել պապի գերիշխանութիւնը, և այդ բանի շնորհիւ ինքնիշ-
խան եկեղեցի է մնացել. դաւանութեան խնդրում համընթաց չէ եղել կաթողիկոսական և այդ բանի շնորհիւ էլ ինքնուրոյն և ազգային եկեղեցի է մնացել:

Կաթողիկոսները պնդում են. որ ինչպէս ս. Պետրոս առաքեալը գլխաւորութիւն ունէր առա-
քեալների մէջ, այնպէս և նրա յաջորդ պապերը գերիշխանութիւն ունեն քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ. Այս առարկութիւնը որքան հին և անհիմն է նշխրան և յամառութեամբ կրկնվում և նոր է մնում կաթողիկոսների մէջ. նոր Առաքարանի մէջ ս. Պետրոսի գլխաւորութեան մասին խօսք անգամ չը կայ. բայց նրա վաղվաղիտ յատկու-
թիւնը շատ անգամ է շեշտուած. Եթէ կայ մի աթոռ, որ պէտք է պարծենար ս. Պետրոսի ա-
նունով՝ այդ Անտիոքի պատրիարքական աթոռն է. որովհետև ս. Պետրոսը յիշատի այնտեղ եղել է. սակայն նրա գործունէութիւնը այնտեղ երկրի մի է եղել և ս. Պօղոս առաքեալը հետեւեալ տխուր գու-
նեւորդ է նկարագրում այդ.

«Այլ յորժամ եկն Անտիոք, ընդ-
«դէմ դարձայ նորա. քանզի զոգ usqstew իմն էր,
«Քանզի, մինչ չև եկեալ էին ոմանք առ ի Յակոբ-

«րայ՝ ընդ հեթանոսս ուտէր անխոր. իսկ իրե-
«եկն, զատանէր և որոշէր զանձն երկուցեալ
«յայցանէ, որ ի թլփատութենէ անտի էին. և
«կիցմարեցան ընդ նա և այլ հրապր» (Կաղատ.
Բ. 11—13. տես և շարունակութիւնը):

Յիսուս աշակերտների անունները թուելիս,
յիշատի ս. Պետրոսի անունը առաջ է յիշում.
բայց այդ ապացոյց չէ թէ ս. Պետրոսն առաւելու-
թիւն ունէր առաքեալների մէջ. Եթէ կայ մի տեղ,
ուր աւելի է պահպանւում աւագութեան կարգը, այդ
հանդիսաւոր տեղերում բազմելու ժամանակն է.

Բաղարջակերաց տօնին՝ թէ՛ Խորհրդական
Ընթերիքին և թէ՛ Առնալուայի ժամանակ չէ երևում,
որ Յիսուսից յետոյ առաջին տեղը ս. Պետրոսը
գրաւած լինէր. որովհետև Առնալուայի վերաբե-
րութեամբ ս. Աւետարանի մէջ կարգում ենք. «Յառ-
նէ (Յիսուս) յընթերցան անտի և գնէ զհանգերնն,
և առեալ զենջակ մի սփածաւ. Եւ ապա առեալ
ջուր արէ ի կոնք և սկսաւ լուանալ զոտս աշակեր-
տացն և սրբէր զենջական. զոր սփածեալ էր. գայ
առ Սիմոն Պետրոս» ևլն (Յովհ. աւետ. ԺԳ.
4—6). Արեւմտ աշակերտներից մի քանիսի ոտքերը
լուացել ու սրբել էր երբ եկաւ Պետրոսի ոտքերը
լուալու: Ընթերիքի ժամանակ էլ երևում է որ
ս. Պետրոս Յիսուսից բաւական հեռի և Յով-
հանէսի գիմացը կամ կողքին նստած պէտք է
լինէր. որովհետև երբ Յիսուս յայտնում է
թէ աշակերտներից մէկը պէտք է մասնի նորան,
աշակերտները տարակուսած նայում են իրօր և
ս. Աւետարանը ասում է. «Եւ էր մի ոմն յաշա-
կերտացն բաղմաւ առ Յիսուսիւ. զոր սիրէին Յի-
սուս: Ահնարէ նմա Սիմոն Պետրոս հարգանելի թէ
նիցէ իցէ վասն որոյ ասէն» (Յովհ. Աւետ. ԺԳ. 23
—25). Այս հատուածից երևում է որ Պետրոս
Յիսուսից ոչ միայն հեռի էր բազմած, այլ համար-
ձակութիւն անգամ չունէր կամ չունեցաւ ինքն
հարցնել:

Յիսուսի աշակերտները բոլորն էլ հաւատար
էին և նրանցից ոչ ոք իշխանաւորութեան մտքով
առնուած առաջնութիւն չունէր ապացոյց, երբ որ
Զերեմիայի որդւոց մայրը իւր որդւոց հետ մօտե-
ցաւ Յիսուսին խնդրելու, որ իւր այդ երկու որ-
դիներից մէկին աչ և միւսին ձախ կողմը նստեցնի
Յիսուս յանդիմանական ձեռով նկատեց. «Ոչ գիտեք
զինչ խնդրէք: Աշակերտներն էլ բարկացան այդ
երկու եղբայրների վերայ, որոնց Յիսուս իւր մօտ
կանչեց ու ասաց. «գիտեք զի իշխանք ազգաց տի-
րնն նոցա: Ոչ այնպէս իցէ և ի ձերում միջի» այլ
որ կաթիցի ի ձեռք մեծ լինել կոյցի մէջ պաշտօնեայ. և
որ կաթիցի ի ձեռք աստից լինել կոյցի մէջ ծառայ...»
Մատ. Ի. 26—28:

(Յիսուս) երբ իւր չարաբանքի և մահուան
մասին էր խօսում աշակերտները վիճում էին իրար

Հետո թէ այնուհետեւ իրանց միջից ով կը լինի մեծը. ս. Աւետարանն ասում է.

«Յիսուս կոչեաց զերկոտատոնսն և ասէ ցնոսա եթէ ոք կամի առաջին լինել՝ եղիցի ամենեցուն կրտսեր և ամենեցուն պաշտօնեայս. Մարկ. Թ. 35:

Ս. Ղուկաս աւետարանիչը առաքեալների մեծութեան մասին ձգտումն այսպէս է աւանդում. «Եւ եղև հակառակութիւն ի մէջ նոցա թէ ո ի նոցանէ համարեցի մեծ: Եւ նա (Յիսուս) ասէ ցնոսա... որ մեծն է ի ձեզ, եղիցի իրրև զկրտսերն: և առաջնորդն՝ իբրև զսպասաւորն: ԻԲ. 24—28:

Այս բոլորից երևում է, ա. որ ս. Պետրոս առաջնութիւն կամ մեծութիւն չունէր. եթէ ունենար, ամենին այդ մասին էլ վէճ չէր ծագի. բ) որ առաքեալների մէջ մեծը չը կար և Յիսուս միշտ դատապարտում էր առաքեալներից մէկի կամ միւսի մեծ լինելու կամ կոչուելու ձգտումն (Ղուկ. Թ. 46—48) և նրանց մէջ հաւատարմեան դադափաբը հաստատել կամենալով՝ ասաց. «զի ուտիցէք և ըմպիցէք ի սեղան իմ՝ յարքայութեան իմում և նրստիցիք յիւրոստանն արող դատել զերկոտատն ալգն Խաւսէլի (Ղուկ. ԻԲ. 30): Հետեւաբար ս. Պետրոս իւր ընկեր առաքեալների հետ հաւատարմութիւն նստելով ոչ ինքն իրաւունք ունի նրանց դատելու և ոչ նրա յաջորդ կոչուելու փառքն ունենալ ձգտող Հռովմայ կաթսկոպոսները իրանց հաւատարմապատիւ այլ եկեղեցիների եպիսկոպոսներին: Այսքանս ս. Պետրոսի մասին. այժմ դանք նրա յաջորդ կոչուող Հռովմայ պապերին, թէ նրանք առաջնութիւն ունեցնէ են:

Ս. Գրքից յետոյ քրիստոնէական եկեղեցու մէջ առաջին տեղը բռնում են տիեզերական ժողովների կանոնները մի կողմը թողնելով բոլոր հին և նոր աստուածաբանների գրուածքները, դիմենք այդ ժողովներին:

Առաջին երեք տիեզերական ժողովներից 325 թուին գումարուած Նիկիոյ տիեզերական ժողովում նախագահում էին Անտիոքի Եւստաթիոս և Աղէքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսները (Գործերտոնն Եկեղ. Պատմ. I. հատ. եր. 190. ռուս. թարգ.):

381 թուին գումարուած Կ. Պոլսոյ Ա. տիեզերական ժողովում նախագահում էին սկզբում՝ Անտիոքի կաթսկոպոս Մելիտոսը և ապա Գրիգոր Աստուածարանը (նոյն հատ. 247):

431 թուին գումարուած Եփեսոսի Տիեզերական ժողովում նախագահում էին սկզբում՝ Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոս Նիլիոսը և ապա Երուսաղէմի կաթսկոպոս Յորնաղը (նոյն հատ. 417—421):

Թէև այս ժողովներում պապական աթոռը ունեցել է իւր ներկայացուցիչը, բայց տեսնում ենք, որ ուրիշներն են նախագահում:

Այս արդէն յայտնի ապացուցանում է, որ Հռովմայ կաթսկոպոսները բացի իրանց փիճակուած եկեղեցուց, այսինքն կաթսկոպոսներից, քրիստոնէոյ այլ եկեղեցիների մէջ ոչ մի գերիշխանութիւն չեն ունեցել և չունեն:

Կաթսկոպոս Հ. Պողոս Թնկրեանը իւր առաջարկութեան չորրորդ կէտում ասում է. եկեղեցին Հայաստանեայց ընդունել է և ընդունում է այս ճշմարտութիւնը, թէ քրիստոնէաներից սրբութեամբ մեռնողների հոգիքը գնում են ուղղակի արքայութիւն, մահացու մեղքերով մեռնողների հոգիքը իջնում են դժոխք. իսկ ներելի մեղքեր ունեցողների հոգիքը, որոնք ժամանակ չեն ունեցել վճարել իրանց թողած մեղքերի կամ ներելի յանցանքի պատիժը, գնում են մի տեղ, այնտեղ նեղութիւն և անձկութիւն են կրում. բայց կենդանիների ազնւոյնների, պատարագների և ողորմութիւնների ձեռքով ներումն են գտնում և պայմանեալ ժամանակը լրանալուց յետոյ գնում են արքայութիւն: Իսկ հայ կաթսկոպոսները իրանց առաջարկութեան երրորդ կէտում նոյն իմաստով կրկնում են. թէ սրբերի հոգիքը փառաւորուած են այժմ և մեղաւորներինը դատապարտուած:

Հայք պատասխանում են. սրբերի հոգիքը փառաւորուած են այժմ և մեղաւորներինը դատապարտուած, կողմնակի կերպով հերքում են Անբրիկոս Գատատանը, որ պէտք է լինի մեռելների մարմնով յարութիւնից յետոյ, ուրեմն հերքում են Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստը. որովհետեւ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը պէտք է գալ դատելու հոգիք և մարմինները և նրանց գործքերին համեմատ հատուցում տալու:

Մեր եկեղեցին դաւանում է այն՝ ինչ որ հաւատոյ հանգանակը ուսուցանում է, որ է. «Գալոց է նովին մարմնով և փառք Հոր ի գատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան... (Հաւատամք) ի յարութիւն մեռելոց ի դասասան յախտիցի հոգաց և մարմնոց, յարմար իսկ երկից և ի կեանս յախտեալս»: Հայաստանեայց ս. եկեղեցին հաւատում է Յիսուսի Երկրորդ Գալուստանը, որովհետեւ Ս. Աւետարանն ասում է. «Եւ յորժամ եկեսցէ որդի մարգոյ փառք իւրովը և ամենայն հրեշտակք ընդ նմա, յայնժամ նստցի յաթոռ փառաց իւրոց և ժողովեացին առաջինորա ամենայն ազգք»... Մատթ. ԻԵ. 31—32: Ս. Գրքի մէջ այս մասին լազմաթիւ վկայութիւններ կան:

Յիսուսի Երկրորդ Գալուստեան ժամանակը որոշուած չէ: Աշակերտները հարցնում են. «Զինչ

նշան իցէ քոյոյ գալստեան և վախճանի տշխարհիս: Յիսուս պատմելով իւր վերջին գալստեան յառաջընթաց նշանները՝ ասում է. «Բայց վասն աւուրն այնորիկ և ժամու ոչ որ գիտէ: ոչ հրեշտակք երկնից և ոչ Որդի, բայց միայն Հայր» (Մատթ. ԻԲ. 36): որպէս զի մարդիկ ամեն վայրկեան մահը աչքի առաջ ունենան և միշտ զգաստ լինեն մեղքեր գործելուց, որ մահը նրանց մեղքի մէջ եղած ժամանակը վրայ չը հասնի: որպէս զի մահսւան երկիւղի տակ անգործ չմնան, այլ միշտ իրանց արդար վաստակով և աշխարհաշինութեամբ ու Աստուծոյ անունը փառաւորելով պարապին: որպէս թէ յաւիտեան ապրելու են: «Արթուն կացէք, զի ոչ գիտէք յորում ժամու Տէրն ձեր գայ ... վասն այնորիկ և գուք եղերուք պատրաստ: զի յորում ժամու ոչ ակն ունիցիք: գայ Որդի մարդոյ» Մատ. ԻԲ. 42 և 45:

Մեր ս. եկեղեցին հաւատում է և Մեռելոց Յարութեանը, Աերջին Դատաստանին, և գործոց համեմատ հատուցմանը որովհետեւ Ս. Գրքն ասում է. «Զի պարտ է ապականութեանս այսմիկ զղենուլ զանապտանութիւն և մահկանացուիս այսմիկ զբեռնուլ զանմահութիւն» Ա. Պորնթ. ԺԵ. 53:

«Եկեսցէ ժամանակ՝ յորում ամենեքին, որք ի գերեզմանս կայցեն, լուիցեն ձայնի նորա (Յիսուսի) և եկեսցին սրտաքս: որոց զբարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կենաց և որոց զչարս արարեալ՝ ի Յարութիւն Դատաստանաց» (Յովհ. աւետ. Ե. 28-30):

«Զի ընկալցի իւրաքանչիւր իւրով մարմնով զոր ինչ գործեաց յառաջ. եթէ բարի և եթէ չար» Բ. Պորնթ. Ե. 10:

Հայաստանեայց ս. եկեղեցին ազօթում է կենդանիների և ննջեցեաց համար, որ Յիսուս նրանց իւր գթութեան արժանացնի իւր Երկրորդ Գալստեանը ներումն շնորհելով նրանց ներելի մեղքերին, և հաւատում է, որ իւր աղօթքը լսելի կը լինի, որովհետեւ ս. Գրքն ասում է. «Եթէ որ տեսցէ զեղբայր իւր մեղուցեալ ի մեղս՝ որ ոչ առ ի մահ (ներելի)՝ խնդրեսցէ, և տացէ (Աստուած) նմա կեանս մեղուցելոյն ոչ առ ի մահ. (Յով. Ա. Թուղթ Վաթուղիկեաց Ե. 16): «Եւ աղօթմն հաւատով փրկեսցէ զաշխատեալն, և յարուսցէ զնա Տէր. և եթէ մեղս ինչ իցէ գործեալ, թողցի նմա» Վթղ. Թ. Յակ. Ե. 15:

Ուրեմն այս մասին ևս Հայաստանեայց եկեղեցին համընթաց չէ կաթողիկոսին:

Բայց մենք դառնալով մեր բուն խնդրին.

Հոգիմէական հայերի և Աբբայեան կրօնաւորների Հայերի հետ միանալու խնդրի վախճանը պարզելու համար, ներելի լինի ինձ ձեռագիրների յիշատակարաններից շեղումն շարունակել, Աբբայեան միաբանութեան հիմնադիր Միթմար Սեբաստացու

նպատակն էր ըստ երեւոյթին անձնուէր ողով ծառայել Հայոց լուսաւորութեան գործին: մի և նոյն ժամանակ չը մոռանալով կաթողիկոսութիւնը մոռանել մեր եկեղեցու մէջ, Հարկ եղաւ նպատակին հասնել Հայաստանից գուրս ապաստանարան փնտռելով: Այդ ապաստանարանը Ա. Ենետիկ և իւր ս. Ղազար կղզին գործան: Միթմար Սեբաստացին, Հայաստանից և Հայաստանեայց եկեղեցուց գուրս, Ա. Ենետիկում Հոգիմէական պապի իրաւասութեան տակ սկսեց գործը:

Սկզբում՝ Միթմար և իւր արրանեակները ձեռնարկում էին թէ կաթողիկոսութիւնը մի պատըրուակ է, որի տակ նոքա կարողանում են ազատորէն հայ գրականութիւնը ծաղկեցնել: Այդ ժամանակ ազգը մեծ համարում ունէր դոցա վերայ և նախնեաց մատենագրութիւնները հրատարակելու համար ոչինչ չէր խնայում: Միթմարեաններին Բայց հետզհետէ պատրուակը դարձաւ նոցա համար իսկական նպատակ և նոքա սկսեցին կրօնական գրքեր հրատարակել՝ ջանալով ապացուցանել հոգիմէական պապի գերիշխանութիւնը քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիների վերայ և մեր ս. Հարց դրուածքները կրկնել՝ հաստատելու որ Հայոց եկեղեցին ևս ընդունել է այդ սկզբունքը և հոգիմէական հայրապետներին ճանաչել է Հայոց եկեղեցու վերայ իրաւասու: նոքա ջանք էին անում հաստատել Հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը ապացուցներ յիշուելով, թէ Հայոց եկեղեցին վիճելի կէտերում արդէն ընդունել և ընդունում է հոգիմէական եկեղեցու դաւանութիւնը: Այս իսկ նպատակով կազմուած են Շարականի բացատրութիւնը և նոյն ինքն հանգուցեալ Միթայէլ վարդ. Զամէանի Ահահան հաւատոյ մատենան՝ որ այնքան խօսակցութեանց առիթ եղաւ:

Ժամանակը հետզհետէ փոխել տուեց Միթմարեանների այդ ուղղութիւնն էլ. նոցա աժման ուղղութիւնը ըստ բաւականի պարզել է հանգուցեալ Գաբրիէլ Աբբայակ. Այլազեանը իւր «Ուրուագիծ Միթմարեան միաբանութեան» և՛ «Միթմարեանց երազայոյս մէկ կարծեացը քննութիւն» գրքոյկների մէջ՝ որ հրատարակուած են Բագմապէսում եղած Հ. Ա. Ենեպ Ալիշանի մի գրութեանը առիթով:

Երուսաղէմի ս. տեղուց պաշտպանութիւնը միայն առիթ էր. Միութեան խնդիրը իսկապէս հետեւեալ էր Օսմանեան կառավարութեան խստութեանը դէպի հայ կաթողիկոսները: Օսմանեան կառավարութիւնը աղգապետ ճանաչում է հպատակ ազգերի հոգեւոր գլուխներին: Արեւ աղգալիսի՝ ճանաչում էր Յունաց պատրիարքին օրթոդոքս եկեղեցիների համար և Հայոց պատրիարքին՝ ոչ—օրթոդոքս եկեղեցիների համար: Ասթուղի հայերը կրօնական յարաբերութիւն ունենալով լատինների

Հետո որ օտար էին օսմանեան տէրութեան մէջ, յաճախելով լատիններէ հեկեղեցիքը, և կամ իրանց համար տնային հեկեղեցիներ յարգարեւելով՝ օրինազանցութիւն էին անուամբ ուստի և հաշտմանքի էին ենթարկուում կառավարութեան կողմից, Այս հաշտմանքից տղատուելու համար կաթողիկէ հայերը արտաքուստ տրամադրութիւն էին ցոյց տալիս միանալ հայ եկեղեցու հետ, զժողովարար Մխիթարեանց գծած ճանապարհէն ընտրելով, նրանք կամենում էին մտնել հայ եկեղեցին իրանց հետ մուծանելով և կաթողիկէութիւնը և յաւակնութիւն ունենալով պահանջել, որ հայ եկեղեցին զիջումներ անի՝ յապաւելելով իւր ծէսերից ու արարողութիւններից մի քանիսը, և հաւատոյ դաւանութեան մէջ մուծանի այնպիսի փոփոխութիւններ, որ բոլորովին հակառակ էին հայ եկեղեցու աւանդութիւններին և սրբազործուած վարդապետութեանը, Կաթողիկէ հայերը կամենում էին մտնել հայ եկեղեցին հոռուէական կանոններով հակառակ ուստական առաքին, որ ասում է. «իւր կանոններով ուրիշ վանք չէ կառուելի մտնել»:

1810 թուին Միութեան գործի գլուխ անցած էր Յովհաննէս պատրիարքը, իսկ աշխարհականներից՝ արքունի վառօդապետ մահտեսի Առաքել (Տատեան), Գրիգոր Զիրազեան և Գրիգոր Սախաբեան ամիրաները, Զիջումներ անելուն բացարձակապէս հակառակում էին Երեմիա Եպս.ը (Եւդակիայի առաջնորդ) և Զաքարիա վարդապետը, որոնց ձայնը արձագանք գտաւ առաջադրողների և ժողովրդի մէջ և զիջման տրամադրութիւնը առ ժամանակ մի առ կախ մնաց:

Արրահամ պատրիարքի օրով 1513—15 Միութեան խնդիրը ընթացք չունեցաւ: 1815 թուին Երուսաղէմի վէրի Պօղոս եպս.ը պատրիարք ընտրուելով՝ նորից սկսեց յառաջ մղել Միութեան խնդիրը, որովհետեւ հոգովէական հոգեւորականները, օգտուելով օսմանեան ծառայութեան մէջ գտնուող հայ կաթողիկէների աջակցութիւնից, չէին դադարում հակառակութիւն սերմանելուց և տկարամիտներին որսալուց: Պօղոս պատրիարքը 1816 ին նոյեմբերի 23-ին պատրիարքարան է կոչում հայ մեծամեծներին և կաթողիկէներից Տիւղեան Գրիգոր 2էլէպիյին, Արիկեան Պօղոսին, Աստուածատուրեան Մատթէոսին, Տառնտեան Անտօնին և Թնկրեան Յովսէփին, ու առաջարկում՝ որ ազգաւեր երկպառակութեան առաջըը առնելու համար հնար մտածեն, Ժողովականները որոշեցին զրեւ ամեն տեղ, որ սիրով վարուեն, սակայն ի դուրս, կաթողիկէ հոգեւորականների ոտնձգութիւններից անհնարին եղաւ սահման գնել, Պատրիարքը 1817 թուին մայիսի 23-ին նորից պատրիարքարան կոչեց հայ կաթողիկէների մեծամեծներին, որք էին, նոյն Գրիգոր 2էլէպի Տիւղեան, Կարնեցի Մատթէոս Աստուածատուրեան, Անտօն

Խրլճեան և Յակովբ Թնկրեան, և ցոյց տուեց նրանց կաթողիկէների ազգովնաւ գործերի մասին եղած գանգատները՝ թղթերով, 1817 թուի հոկտեմբերի 12-ին Պօղոս պատրիարքը հայ լուսաւորչական և հայ կաթողիկէ մեծամեծներին նորից ժողովի հրաւիրեց, դարձեալ որոշուեց, որ երկու կողմից էլ գիտնական անձինք ընտրուեն, վիճելի կէտերը քննեն, սուրբ հարց վկայութեամբ յերևան հանեն ճշմարտութիւնը, և այդ ճշմարտութիւնն ընդունեն միաձայն յօժարութեամբ որպէս հիմն միութեան, Ժողովը գիտնական անձանց ընտրութեան համար քսան օր միջոց որոշեց, Այս որոշումն կատարելու համար Պօղոս պատրիարքը երեք օրից յետոյ հայ լուսաւորչական հոգեւորականներից և աշխարհականներից առանձին ժողով կազմեց, Ժողովը որոշեց ա) վիճելի կէտերի համար իրրեւ ուղեցոյց ընդունել Աստուածաշուէքը, Ժամագիրքը, Էարականը, Խորհրդատերը, Ընդունքը ու Մաշտոցը, ս. Լուսաւորչի գիրքն ու Ներսէս Ընդհակու Ընդհանրականը, բ) վիճելի կէտերը քննելու համար ընտրել Երուսաղէմի նուիրակ Մարկոս արքեպիսկոպոսին, Կարապետ եպս.ին (Մշոյ ս. Կարապետի վէրի), Պետրոս վրդ.ին, Խումախափուի աթոռակալ Տ. Մեսրոպին, Իւսկիւտարի աթոռակալ Տէր Բարդուղիմէոսին, Պատրիարքարանի վարժապետ Թագուորին, Աղաթիոյ Տէր Զաքարիային և Պատրիարքարանի տիրացու Գրիգորին: Պօղոս պատրիարքը ժողովի այս որոշումն հաստատեց նոյն թուի նոյեմբերի 22-ին տաւած կոնդակով:

Սակայն կաթողիկէների կողմից ոչ մի հոգացողութիւն չեղաւ, որովհետեւ նոցա հոգեւորականները խուսափում էին հայերի հետ որեւէ յարաբերութիւն ունենալուց, Երբ այս իմացաւ պատրիարքը, նոյն թուի դեկտեմբերի 12-ին վերջին ժողովը կազմեց, որին ներկայ էին կաթողիկէներից յիսուն հոգի, Պատրիարքը յայտնում է ժողովին գործի զրուցութիւնը, Կաթողիկէները արգարացի են գտնում պատրիարքի ասածները, և թուով 300 հոգի գնում են դէպի լատինաց ս. Երրորդութիւն եկեղեցին և կոչում իրանց կարգաւորներին, բայց սոքա փոխանակ գալու, զրգում են լատին կրօնաւորներին ժողովածներին գուրս վարել, որպէս խռովարարների, Կաթողիկէ կարգաւորները այսքանով չբաւականացած՝ լատին կրօնաւորների զրգումամբ գիմում են կոռու վարութեանը ասելով՝ թէ հայք ժողով անելով յարձակուել են լատին եկեղեցու վերայ և այժմ մտադիր են դիսպանատան վերայ ևս յարձակուել, Կառավարութեան պաշտօնեան հաւատալով նրանց, զիշրը բազմաթիւ զօրքով դալիս է Բերայի ս. Երրորդութեան եկեղեցին, բայց ոչոք չգտնելով՝ հեռանում է: Միութեան գործը դարձեալ խափանվում է, բայց և շուտով վերսկսվում:

Տաճկաց կառավարութիւնը մի կասկածի առիթով փողերանոցի տեսուչ Տիւղեաններին և նրանց աղագաններին տները խուզարկելիս՝ գտաւ մատուռներ և եկեղեցական սուրբ անօթներ։ Յայտնի եղաւ որ նրանք առ երեսս գտնուելով հայոց պատրիարքի իրաւասութեան տակ՝ բոլորովին այլ դաւանութիւն ունեն։

Կառավարութիւնը սկսեց հայաձանք հայ կաթողիկոսներին դէմ 1819 թուի սկզբներում՝ յամառներից երկուսին զխառնեց, երկուսն էլ իրանք իրանց տան լուսամտից կախուելով՝ խեղդամահ եղան։ Հատերն էլ աքսորուեցին։ Այս հայաձանքի պատճառով նորից երեւան եկաւ Միւսթեան խնդիրը։ Եւ խտրութեան ինչ ինչ կէտերը քննելու համար նորից սկսուեցին ժողովներ կազմուել, որ տեւեց Ծննդեան Աւթօքէրից մինչև Աւագ Զորեքչարի ժողովականներն էին հայերից՝ Խուսթարուի Տէր Մեսրոպ գիտնականն ու Իւսկիւտարու Տէր Բարդուղիմէոս քահանայները և Քաղաւոր վարժապետը կաթողիկոսներից՝ Հ. Մեսրոպ Աղաջաղեան և Թումա Մարտեթեան և Սերովբէ Ճէֆաճիրճեան։ Ժողովներին նախագահում էր Ստեփան եպոս. Աւդերեանը, որ իւր հեղինակութեամբ փնտրանութիւններին խաղաղ ելք էր տալիս։ Ժողովները գումարվում էին երբեմն Յարութիւն Ամիրա Պէղճեանի և հորեմն արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրայի տանը։

Միւսթեան գործը զրեթէ գլուխ եկած էր և պատրիարքարանը եկեղեցին հետեւեալ դիջումներն էր արել միութիւնը գլուխ բերելու համար։

1. Հայ եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովը և Լեռնին չը պէտք է նշովեր, 2. այլև ի շարս սրբոց՝ չը պէտք է յիշէր Յովհան Արտանեցուն և Գրիգոր ու Մովսէս Տաթևացիներին և 3. պէտք է ընդունէր Աւրջին Օծման իւզի գործածութիւնը (ցանկացողների համար)։

Այսպէս 1820 թուի ապրիլի 18-ին Գումգափուի մայր եկեղեցու մէջ փառաւոր հանդէս կատարուելով Աբալայեաններից հինգ վարդապետներ, Գօլէճեաններից երկու վարդապետներ խուռն լազմութեան հետ մտնում են Հայոց եկեղեցու զիրկը։ Աւրասութիւնը անսահման է։

Միւսթեան գործը ընդհանրացնելու համար տպագրվում է միութեան խնդրի առիթով կայացած որոշումը հետեւեալ վերնագրով՝ «Բան Հրաւեր սիրոյ» Ազգային ժողովոյ հաւանութեամբ և խնդրանք տպեալ ի Վ. Պօլսի 1820. մայիսի 17. զրբի ճակատին դրուած է Եւ Լուսաւորչի պատկերը։

Գիրքը կաղմուած է երեք մասներից. Ա. «Յաւաջարանութիւն» Բ. «Սուրբ և ուղղափառ վարդապետութիւն եկեղեցւոյն Հայոց այս է. յորոյ վերայ միայն է խնդիրն» և Գ. «վերջաբանութիւն»։

Սոյն գրքի յաւաջարանութեան մէջ յիշուած

է որ տասն տարի առաջ, այսինքն 1810 թուին, պատրիարքներն * էլ երեք տարի շարունակ ջանացել են սէր և միութիւն հաստատել ազգի բաժանեալ մասերի մէջ՝ բայց աշխատաբլ ապարդիւն է անցել

Աւրջաբանութեան մէջ Վ. Պօլսոյ այդ ժողովակը սինհոդոս է կոչուած և յիշուած է թէ այդ սինհոդոսին ներկայ են եղել Սոյ Վիրակոս կաթողիկոսը որ պատահմամբ Պօլսումն էր, Վ. Պօլսոյ պատրիարք՝ Ադրիանուպօլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը, Ս. Էջմիածնի և Երուսաղէմայ արքեպիսկոպոսներն ու գործակալները. եղել են նաև շատ արքեպիսկոպոսներ, վարդապետներ, բոլոր եկեղեցեաց քահանայները, իշխանապետներն ու իշխանները, միութեւիները, դանձապետները, եկեղեցականներն ու արհեստաւորների բոլոր զխաււորները, սրոնք բոլորն էլ ստորագրել են արձանագրութիւնները, որոյ իսկը պահվում է պատրիարքարանում, իսկ տպուած ընդօրինակութիւնը կրում է վերնագիրս «Բան Հրաւեր Սիրոյ»։ Սակայն որպիսի անձերից էլ կաղմուած լինէր ժողովը, ընդհանուր առմամբ չէր կարող ազգային նշանակութիւն ունենալ, հետեւաբար և ժողովի վճիռը ազգի ընդհանրութեան համար պարտաւորական չէր։

Նախ որ եկեղեցու մէջ որ և է փոփոխութիւն մտցնելը ամէն անձնական իրաւասութիւնից բարձր է, լինի քա ընդհանրական կաթողիկոսն անգամ, որ ամենայն Հայոց հայրապետի կոչումն ունի։ Յիշեալ սինհոդոս կոչուածը եկեղեցու մէջ այնպիսի փոփոխութիւններ էր մտցրել՝ որոնց դէմ եկեղեցին հազարաւոր տարիներով մաքառել է. իսկ սինհոդոս կոչուած ժողովակի նախագահը եղել է Պօլսոյ պատրիարքը՝ որ ըստ եկեղեցական կոչման՝ Վ. Պօլսոյ արքեպիսկոպոսն է՝ առաջնորդական իրաւամբ, ըստ հոգեւորին՝ ըստ ամենայնի ստորագրեալ Ամենայն Հայոց Հայրապետին։ Երկրորդ՝ ժողովականները եղել են միայն Պօլսեցիք և այնտեղ պատահմամբ գտնուած հոգեւորականք, իսկ ազգային ժողով կաղմելու համար պէտք է որ ամբողջ ազգը ունենար իւր ընտրած ներկայացուցիչները, այն ինչ ժողովականները ոչ թէ ընտրութեամբ և հաւանութեամբ ազգի այլ իրանց, անձնական զիրքովն էին նշյն պատիւը ստանձնել։

Ազգը դեռ իւր դժկամակութիւնը չէր հասցրել ի լուր պատրիարքի, այդ անկոպար գործողութեան համար։ Միւսթեան խնդիրը շատ ծանր եկաւ գաղատացի հռովմեականներին ևս, որոնք երբ տեսան թէ Պօղոս պատրիարքը յուլիսի 12-ին վերջին օծման իւզ ևս օրհնելով ուղարկեց եկեղեցիներին, որ ցանկացող հիւանդներին օծեն, յարմար դէպքից օգուտ քաղելով օգոստոսի 7-ին, մի գաղա-

* Յովնանեւ Զամաշտեան և Արաւստ Բեօշեան։

տացի հոռիականի ձեռքը տալին «Հրաւեր» սիրոյ» մատենանը Լուսաւորու պատկերի վերայ պապի պատկերը մածուցած: ուղարկեցին հայոց արհեստաւորների մօտ ժողովրդին զլգուելու. ճարպիկ գաղատացի կաթողիկէ Ջերմեանդ հայ ծպտուած՝ գոչում էր, «ինչ էք անհոգ նստել պատրիարքը ֆռանկացաւ. ուրացաւ ս. Էջմիածինը և Հոռիմայ ամբողջն հնազանդեց, սորանից յետոյ ս. Մեծօնը վերացաւ. նորա տեղ աղջանի նման ձիթով պէտք է տապակուէնք, էլ լուելու ժամանակ չէ՛ մենք վաղը պէտք է բողբոքենք, դուք էլ մեզ հետ միացէք, գնանք պատրիարքարան և իմացնենք որ մենք Լուսաւորչի որդիք ենք և ոչ Հոռիմայ պապերիւ:»

Այս ճարտարութեամբ կազմուած յորդորով ամբողջ ժողովուրդը յուզվում էր և լցուելով մայր եկեղեցին աղաղակում. «Ահա հայ ենք ս. Լուսաւորչի որդիք, ֆռանկ չենք լինի. թող գոյ պատրիարքը ու մեզ ապահովացնէ: Պօղոս պատրիարքը պատաւորվում է պատրիարքարանի լուսամտից դուրս փախչելով մի թուրքի տան մէջ ապաստանարան գտնելու. պատրիարքարանի դռները խորտակվում են: Վարդը վերահաստատելու համար՝ Բ. Գրան ոստիկանները (կնիւնիներ) ոստիկանապետի հետ վրայ են հասնում ամբոխը ցրվում և մի քանի զլխաւորների ձերբակալելով բանտարկում են: Բանտարկեալները սկսում են զանազան մարդոց մատնել իրեն խռովութեան պատճառների. բանտարկվում են շատերը, բայց իսկական խռովարար գաղատացին Եւրոպա փախած լինելով ազատվում է: Մասնավորում են մի քանի եպիսկոպոսներ էլ և նոյն ինքն Սայր կաթողիկոս Սիրակոսը բայց և շուտով ազատվում են: Մասնութիւնները շարունակվում են մինչև որ օգոստոսի 16-ին Մեծ Եպարքոսը Պօղոս պատրիարքին իւր մօտ կանչելով կամենում է գիտնալ թէ ուրքեր են միութեան խնդրը յառաջ բերելով՝ խռովութեան պատճառ դարձել և ի զարմանս իւր՝ իմանում է որ դժբա են Գրիգոր ճարտարապետը, Յարութիւն Պէղծեանը, Ճանիկ Փափազեանը, Մ. Յովհաննէս Երկանեանը և Վարապետ Աղնաւուրեանը:

Աւերջապէս ութսունամեայ Գրիգոր ամիրա Սախայեան բոլոր յանցանքը իւր վերայ առնելով խնդրում է միսնելին արձակել իրանք իրանց գրգռման դժբի մէջ յանցաւոր խոստովանուեցին գեւ ուրիշ չորս հոգի էլ և բոլորի համար էլ մահահան դատաւճիւր կայացաւ. Սախայեանին՝ սեպտեմբերի 18-ին Խաչվիրացի եօթներորդ օրը երեկոյան ժամերգութեան ժամանակ «Այս զուարթը ասելիս՝ Մայր եկեղեցու դրան առաջ կախեցին. մնացեալ չորսին էլ՝ քաղաքի զանազան մասերում:

Հետեւեալ օրը մնացած բանտարկեալները ազատվում են, իսկ երեւելիները արքայութեամբ զանազան տեղեր:

Այսքան աղէտները միութեան խնդրից ծագելուց յետոյ, իւր Պօղոս պատրիարքը վեղար և փիլոն ընդունող Արքայեան վանականներին հրաւիրեց պատրիարքարան՝ որ երկուսին ս. Էջմիածին, երկուսին՝ Մշու ս. Վարապետ և երեքին էլ Երուսաղէմ ուղարկի՝ նորա փոխանակ պատրիարքարան գալու գիմեցին լատինացուց եկեղեցին. նոցա հետեւեց նաև արքայեանների ժողովուրդը:

Հոռիականները դարձեալ սկսեցին հակառակը գնալ. Հայոց եկեղեցու նոսրեցում Գրիգոր և Մովսէս Տաթևացիներին ու Յովհան Ռոստեպուչին, իսկ Հայոց եկեղեցին հարազատ իւր նախնի սոփորութեանցը, մերժեց վերջին օժման իւղի գործածութիւնը և նշովում է Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեոնին:

Ինչպէս տեսանք և պէտք է տեսնենք 1810—1830 թուերը Տաճկահայոց և իմասնաւորի Վ. Պօլսոյ հայերի համար շատ նշանաւոր շրջան է: Այդ շրջանում հայ լուսաւորչականներն ու հայ կաթողիկէները շատ մօտենում են իրար. յառաջ է գալիս միութեան խնդրը. Միութիւնը գլուխ բերելու համար երկու կողմն էլ արտաքուստ պատրաստակամութիւն է ցոյց տալիս եկեղեցական ձևերի և արարողութիւնների վերաբերութեամբ միմեանց դիւտման անել: Բայց երբ արդէն միութիւնը գլուխ եկած էր համարվում կաթողիկէ հայք բոլորովին անջատվում են. և մինչև այդ ժամանակ որ Հայոց պատրիարքի գերիշխանութեան տակ էին գտնվում և հայ համայնք էին ճանաչվում կառավարութեան առաջ, այնուհետև իրաւունք են ստանում կաղմել առանձին կաթողիկէ հայայնք կաթողիկէ պատրիարքի գերիշխանութեան տակ: Այս բանին նըպաստում են՝ ա. 1829 թուին սեպտեմբերի 14-ին ռուսների և տաճիկների միջև կնքուած Ազրիանուպօլի գաշնագրի 12-րդ յօդուածը, որ է. «Հարկաւոր Տաճկաց, որք են յոյնք, հայք, հոռիմէական հայք և հրեայք ազատ լիցին ի պաշտել զո՛ր իցէ հաւատս. և բռնութիւն հաւատոյ և կրօնի մի լիցի ի կողմնէ օսմանեան տէրութեան. ուստի բռնութեամբ յեղաշրջել զքրիստոնէայս ի մահմէական օրէնս մի երբէք լիցի և հոռիմէական հայք ազատ լիցին ի պաշտել զհաւատս իւրեանց». բ. Պաղղիացուց և Անգղիացուց դեսպանների միջամտութիւնը, որի հետեանքն եղաւ 1830-ի յունվարի 6-ին հրատարակուած հրովարտակը, որով արքայութեամբ կաթողիկէ հայերը վերադարձան իրանց բնակավայրերը, և իրաւունք ստացան սեպհական պատրիարք ու եկեղեցիներ ունենալու՝ այլևս լատինների եկեղեցին չը յաճախելու պայմանով: (Պատմ. Հայոց Ա. Պէրպէրեան):

Յ. Վ. Մ.

ՄԱՍՆՈՒԼԸ ԳՐԱԴԵՐ.

Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշտութիւնը և հայոց Թեմ. Հ. դպրանոցների վարչական և ուսումնական կարգ ու կանոնի՝ գիտցիրկնայի միակերպութեան գաղափարը — Բժ. Ս. Հասնազարեանց, Մոսկուա 1900 զինը 1 րուրի.

— Տեղեկութիւններ Եւրոպայի հոյ ուսանողական միութեան 1897/98, 1898/99 թ. Վիեննա, 1899.

— Объ Авгарѣ, Царѣ Эдесскомѣ, по Моисею Хоренскому. — Гр. Халатъянцъ (Извлечение изъ приготовляемаго къ печатанью изслѣдованія: „Армянскіе Аршакиды въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго. Опытъ критики источниковъ“). — Պրոֆ. Գ. Խալաթյանի այս փոքրիկ ուսումնասիրութիւնը հանուած է Լազարեան ճեմարանի վերատեսուչ Պրոֆ. Միլլէրի անուան նուիրած ժողովածուից և ամփոփելով համառոտակի այն եղրահացութիւնները որոնց յանգել են Արգար թագաւորի քրիստոնէութիւն ընդունելու պատմութիւնը քննադատող նշանաւոր գիտնականները՝ մի քանի գիտողութիւններ է անուամ յատկապէս այդ նիւթի Խորենացու պատմութեան մէջ կրած փոփոխութիւնների նկատմամբ. Ջարմանում ենք սակայն, թէ ինչու հարեանցի կերպով միայն յիշուում է Պարրիէր, որ այդ նիւթը մշակել է գրեթէ նոյն տեսակէտներով և նոյն նպատակով. Ի դէպ՝ թող տրուի մեզ ևս մի գիտողութիւն անել. մեզ թուում է, թէ Արգարի որդու Խորենացու պատմութեան մէջ Անանուն կոչուելու պատճառը պէտք է շատ հեռու փնտրել. այդպէս է կոչուում երեւի նա պարզ այն պատճառաւ, որ ազրիւրի մէջ նորա անունն ամենեւին չկայ յիշուած:

— Армянскій апокрифъ, Посланіе судьи Пилата къ Тиверію Кесарю по росніятіи на крестѣ Господа Бога нашего (по рукописи XVII вѣка) — Х. И. Кучукъ — Іоаннесовъ. Москва, 1900. — Այս հազիւ 3 էջ պարունակող գրուածքը, որի արտաքին տեսքը սակայն շատ պատկառելի է՝ հանուած է նոյնպէս վերոյիշեալ ժողովածուից. նոր խաղարանի վաղուց ծանօթ անփաւեր գրութիւններից մէկի ուսերէն թարգմանութիւնն է այդ Թարգմանիչը վերջում մի փոքրիկ ծանօթութիւն աւելացնելով՝ «Բրեւ եղրահացութիւնն ասում է, մեզ մնում է աւելացնել, որ մեր (Խերսոնեան նահանգի Գրիգորիոսի քաղաքում) գտած (!) այս յիշատակարանի ուսերէն թարգմանութիւնը առաջին անգամն է լոյս տեսնում, իսկ հայկական բնագիրը, որ մեր մատենադարանի սեփականութիւնն է, դեռ մինչև այժմ չէ հրատարակուած»:

— Մարդ ապշում է, Լազարեան ճեմարանի հայերէն գիրութեանց ուսուցիչն ինչպէս կարող էր չիմանալ, որ այդ յիշատակարանը մի երկու

անգամ հրատարակուելուց յետոյ՝ լոյս է տեսել երկու տարի առաջ այնպիսի մի յայտնի ժողովածուի մէջ, որպիսին է Վենետիկի Միթարեանց հրատարակած՝ «Անփաւեր գիրք նոր խաղարանաց»:

— Die Inschrift I von Ierabis. — P. Iensen. — Պրոֆ. Յենսէնի այս նոր ուսումնասիրութիւնը, որ Միս. Հեղինակը ուղարկել է մեզ առանց յիշելու, թէ ի՞նչ ամսագրի որ համարից է առնուած՝ վերածանութիւնն է Հիթիտների կամ Հաթերի (Հին խաղարանի Գետացուց) մի արձանագրութեան և իւր մանրակրկիտ ծանօթութիւններով նոր լոյս է սփռում և նոր բառեր ու տեղեկութիւններ աւելացնում նոյն հեղինակի արդէն հրատարակած ուսումնասիրութեանց վերայ. Ինչպէս յայտնի է բազմաժամուտ անխնշ Ուսուցչապետը հաթերին հայոց նախնիք է համարում. այդ տեսութեան ստուգութեան համար նա նոր ապացոյցներ է զետնում ներկայ արձանագրութեան մէջ, որի ընդհանուր արժէքն այսպէս է որոշում իւր գրութեան վերջում. «Բազմաթիւ նոր աչքի ընկնող պատմական իրողութիւններ չենք գտնում՝ նորա մէջ. րայց և ո՞վ կարող է այդ սպասել, եթէ գիտէ, որ նոքա մեծ մասամբ այն ժամանակուանից են, երբ Հիթիտ-հաթեան պետութիւնները ինքնուրոյն դեր չէին կատարում, և ուրեմն պատերազմական և զինուորական մեծ գործեր չկային պատմելու. Արձանագրութիւնները մեզ ճիշտ այնչափ են տալիս, որչափ սպասելի էր: Ամէնից առաջ նոյա մեզ միջոց են ընծայում աւելի և աւելի պարզ կերպով ճանաչելու, թէ ինչպէս էր հայոց լեզուն 1000 տարի Գր. առաջ, և աւանդում են զանազան բաներ մի հին հնդկագիտական աղբի կրօնի մասին. Բայց և յատկապէս իրենց գոյութեամբը միայն իրատ կարեւոր տեղեկութիւններ են տալիս նոքա մեզ Հայոց և առհասարակ Հնդկագիտականացու ամենահին պատմութեան մասին: Ով շատ քիչ է համարում այս՝ նորան գծրաղբարար աւելի գոհացնել չենք կարող»:

Ստացել ենք նաև պ. Բասմաջեանի երկու փոքրիկ ֆրանսերէն յօդուածների արտատպութիւնները, որոնցից մէկը վերածանութիւն է Պոլսում զետնուած մի ուսերէն արձանագրութեան միւսը մեր ճեմարանում գտնուող և Սարմա 1896, նոյեմբեր տպուած սեպագիր արձանագրութեան, Պ. Բասմաջեան կարդում է վերջինս. «Արդիստէս Մենուատայ կանգնեաց զայս տուն վասն ազգի (իւրոյ)»:

Ն. Ն.

* Տես. ի միջի այլոց Բազմապիպ, 1899 մաս. եր. 132:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայ ազգին, իրեն դարաւոր ցաւերուն մէջ, տենցեր է թերևս շատ ուրիշներ. բայց ոչ միոյն դործն եղած է այնչափ փրկարար, այնչափ տեղի, որչափ այն մեծ Սեբաստացւոյն, որ անուան հետ՝ գործով ալ եղաւ ՄԻԽԱԲԱՐ: Ամբողջ երկու հարիւր տարիներ անցան այն օրէն ի վեր, յորում նա հիմը դրաւ՝ Կ. Պոլսոյ մէջ՝ իրեն անունը կրող հաստատութեան, զոր յետոյ բարձրացուց Մեթոնի մէջ, և վերջը՝ Վենետիկ Սուրբ Ղազարու կղզեկին մէջ՝ հրաշակերտեց զայն: Ինքն Մխիթար գծեց այդ հաստատութեան ուղղութիւնը, որով պիտի գիմէր իրեն նպատակին, այն է՝ մտաւոր և բարոյական վերականգնումն և զարգացումն ազգին, և որուն համար չի խնայեց ինքն ո՛ր և է ճիգն և զոհողութիւն: Ո՞վ չգիտեր՝ թէ այդ երկար շրջանին՝ որչափ գոնարութիւնք և խոչընդակներ ընդ առաջ ելան Մխիթարոյ կանգնած Միաբանութեան, որոնք սակայն չի կրցան կասեցնել կամ խտրութեանը զայն իրեն ուղղութեանէն: Ո՞վ չգիտեր թէ նա՝ իրեն Հիմնադրին ողբով ներշնչուած՝ որքան գրական և կրթական ծառայութիւններ մատուց ազգին, մեծ գրագէտներ և գործիչներ ընծայելով անոր, և ռահայրդ հանդիսանալով լուսաւոր յառաջագիտութեան մը, որուն նշոյլները ազգիս ամենէն աւելի հեռաւոր և նոյն իսկ իրենց ազգայնութիւնը մոռացող խաւերուն մէջ թափանցեցին: Հարկ է ըսել՝ թէ ինքն եղաւ որ Եւրոպացւոց ծանօթացոյց հայ ազգը, իրեն ազնուագոյն տիպարին մէջ, իրեն հին ճոխ գրականութեամբը և դարուն նորանոր արուեստից և գիտութեանց ձևող մտքովը, և որոնց մէջ դրեթէ արեւմտեայց հաւասարաբայլ կրթմանայ:

Արդ, գալ տարի, 1901-ի Սեպտեմբերի 8-ին (ըստ Ն. Տի), լրանալով ճիշդ Միաբանութեան հիմնադրութեան ԵՐԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ շրջանը, անհրաժեշտ պարտք կը համարենք ասել Հիմնադրի Մխիթարոյ և ազգիս բարեբարին յիշատակը, որուն մեծութեան համեմատ՝ տակաւին արժանաւոր պատի մը, պարտուպատաճ յարգանք մը ընծայուած չէ: Յատկապէս այս առթիւ լոյս պիտի տեսնեն Միաբանութեան տպարանէն հետեւեալ գործերը:

10. ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ գիրք, որ է Հ. Ղ. Ալիշանի հաւաքած Հատուածք պատմութեանց մեր հնդկական, ժամանակագրական կարգաւ, մինչև ժե դար, համառօտ աշխարհաբար ծանօթութեամբ:

20. Լիակատար կենսագրութիւն Մխիթարոյ Աբրահմ, պատկերազարդ:

30. Մխիթարեան Միաբանութեան 200 ամեայ գործունէութիւնն և նշանաւոր գործիչները, նոյնպէս պատկերազարդ:

40. Համառօտ պատմութիւն Մխիթարոյ վարուց և գործերուն, նոյն հանդիսին առթիւ ձրիաբար բաշխելի:

50. Մխիթարոյ և իրեն Միաբանութեան գործունէութեան պատմութիւնը, գաղղիերէն լեզուով:

60. Պատմութիւն վարուց Մխիթարոյ Աբրահմ, լեզուով:

70. Հատը ի բանից Մխիթարոյ ծառային Աստուծոյ, քաղուած իրեն տպուած և անտիպ գրութիւններէն. նոյնն անգլիերէն:

80. Պատկերազարդ մեծագիր թերթ մը, կատարուելիք հանդիսին պատկանող, և այլն:

Դարձեալ փափագելի է մեզ, թէ և մեր կարողութեանէն վեր, ուրիշ մնայուն կոթողով մ'ալ յաւերժացնել մեծ Սեբաստացւոյն յիշատակը, որուն վրայ կարգան հաւասարապէս գրագէտք և ոչ գրագէտք, ազգայինք և օտարք, ներկայք և ապագայք, որ փայլեցնէ՝ ոչ լիկ Մխիթարոյ մեծութիւնը կամ հանճարը, այլ այն ցեղին՝ որ կրցաւ— և կրնայ նոյնպիսի պարագայից մէջ— այսպիսի մեծ ծնունդներ յառաջ բերել:

Անտարակոյս ազգայնոց ազնիւ զգացումները վերաւորած պիտի լինէինք, եթէ ներքին անձուկ շրջանակի մը մէջ ամիսօրեակով ունէն հանգէտը, զուտ վանական նկարագիր մը տայինք անոր և ոչ ազգային. մինչդեռ ամէն հայ՝ մեզի հաւատարմ իրաւունք ունի իրենն ըսելու զՄխիթար և անով պարծելու: Ուստի այսու կը ծանուցանենք հայ հասարակութեան մեր գիտումները և ծրագիրը, որպէս զի անոնք որ կը փափակեն՝ կարենան մասնակցել հանդիսին և միջոցներ հայթայթել, որով ըստ կարելոյն աւելի հանդիսապէս և արժանաւոր կերպով կատարուի յիշատակը այն մեծ մարդուն, որ Եւրոպացւոց անգամ հիացման և յարգանաց առարկայ դարձեր է: Որոնք որ կը ցանկան այս մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալ կամ ո՛ր և է կերպով աջակցել, կարող են ուղղուել այն Յանձնաժողովոյն, որ յատկապէս ունէն հանդիսին համար կազմուած է, և որուն հասցէն է

La Commission pour les fêtes	ԿԱՐԳԱՐԻ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ
Jubilaires deux-centenaires	ՅՈՒԲԵԼԵԱՆ ՀԱՆԳԻՍԻ
VENISE (Italie)—S. LAZARE	ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

1900

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Լ Ո Յ Ս Կ Տ Ե Ս Ն Ի 1900 Թ Ո Ւ Ի Ն

Ն Ո Յ Ն Ո Ւ Ղ Ղ Ո Ւ Թ Ե Ա Մ Բ Ե Ի Ն Ո Յ Ն Ժ Ր Ա Գ Ր Ո Վ

Բ ա ժ ա ն ո ղ ա գ ի ն ն է { Ռուսաստանում 4ր.
{ Արտասահմանում 5ր.

Խնդրում ենք բաժանորդներին յայտնել իրենց ձիշղ հասցեները.

Հասցեն՝ Св. Эчмиадзинъ. Типографическому Комитету,

Արտասահմանի համար. Rédaction du Journal „Ararat“. Etchmiadzine
(Caucase)